

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ХРОМЕЦЬ ВІТАЛІЙ ЛЕОНІДОВИЧ

УДК 2-75(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**БОГОСЛОВСЬКА ОСВІТА ЯК ФЕНОМЕН РЕЛІГІЙНОГО ТА
СВІТСЬКОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ**

09.00.11 – релігієзнавство

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело _____ В. Л. Хромець

Науковий консультант: Бондаренко Віктор Дмитрович, доктор
філософських наук, професор

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Хромець В. Л. Богословська освіта як феномен релігійного та світського освітнього простору України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2019.

У дисертації вперше здійснено комплексне дослідження богословської освіти в Україні, розроблено історичну та сучасну типологію богословської освіти. Встановлено відмінності релігійного та світського освітнього простору у розвитку богословської освіти. Проаналізовано підходи у розумінні богослов'я та богословської освіти серед українських інтелектуалів. Здійснено диференціацію предметних полів богослов'я та інших галузей знання про релігію. Проаналізовано етапи формування історичного становлення типів богословської освіти на території України. Окреслено мережу центрів богословської освіти в Україні. Реконструйовано етапи нормативно-правового та законодавчого врегулювання функціонування богословської освіти в Україні. Окреслено сучасний дискурс богослов'я та богословської освіти в Україні. Розмежовано поняття світськості і конфесійності в теорії і практиці богословської освіти. Виявлено можливі тенденції розвитку богословської освіти у вітчизняному освітньому просторі.

Метою дисертаційної роботи є дослідження типологічних, структурно-функціональних та інституційно-правових аспектів розвитку богословської освіти в Україні.

Об'єкт дослідження – конфесійна та світська богословська освіта.

Предмет дослідження – історичний розвиток, типологічні особливості та інституційні моделі вітчизняної богословської освіти, а також правові аспекти її існування.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань і засобами їх вирішення та полягає в тому, що в дослідженні вперше у вітчизняному релігієзнавстві та науковому дискурсі проведено цілісний критичний аналіз відмінних рис феномену богословської освіти в контексті сучасного релігієзнавства. Контекстуалізовано особливості розвитку богословської освіти крізь призму світськості та конфесійності.

У світлі цілісного релігієзнавчого дослідження феномен богословської освіти у сучасній гуманітарній традиції та парадигмі розглядається в дискурсі сучасного релігієзнавства та частково богослов'я, що є актуальним з огляду на необхідність продемонструвати багатозначність та багатоаспектність цього явища і відкрити нові перспективи для його розуміння з релігієзнавчої та богословської точок зору. Поставлене завдання зумовило потребу вперше у вітчизняному релігієзнавстві окреслити предметне поле модернізації, контекстуалізації історико-теоретичного континууму богословської освіти. Це дало можливість переосмислити спільні та відмінні точки дотику світської й конфесійної богословської освіти в науковому дискурсі і освітньому просторі України.

У дисертаційній роботі:

уперше:

– на основі аналізу якісних характеристик сучасного стану розвитку богослов'я та богословської освіти в Україні доведено, що цей феномен релігійного та світського освітнього простору України досягнув ознак самодостатності та здатний забезпечити повноцінне богословське осмислення процесів соціогуманітарного розвитку українського

суспільства та світу, а також ефективно передавати накопичене богословське знання як у рамках конфесійної, так і світської освітніх систем нашої країни;

– виявлено, що основу відродження та розвитку богослов'я і богословської освіти в сучасній Україні складають інтелектуальні напрацювання вітчизняних богословів різних часів та творчий спадок представників світової православної, католицької та протестантської богословської думки, які пропонують різні підходи до розуміння богослов'я та богословської освіти;

– доведено, що найбільш продуктивна фаза розвитку богослов'я та богословської освіти в Україні є прямим наслідком активного відродження релігійного життя, утвердженням суб'єктності найвпливовіших релігійних організацій країни й визнанням богослов'я як світської наукової та освітньої дисципліни;

– підтверджено, що провідною тенденцією розвитку конфесійного богослов'я та богословської освіти в Україні є їх відкритість і контактність, що логічно впливає із появи і функціонування богословських поглядів і систем у поліконфесійному суспільстві. Міжцерковні та міжрелігійні об'єднання, що діють в Україні, також ефективно протистоять проявам конфесійно-богословського ізоляціонізму;

– встановлено, що подальший розвиток богослов'я і богословської освіти в Україні прямо пов'язані зі ступенем включеності Церкви в суспільне життя, що постійно потребує богословського обґрунтування та богословської санкції для успішного реформування соціуму. Зміст богословських пошуків все більшою мірою корелюватиметься із ступенем і характером розвитку українського суспільства та глибиною його включеності у широкий міжнародний контекст, що суттєво полегшуватиме взаємні обміни богословськими моделями розв'язання актуальних проблем сучасності;

– обґрунтовано необхідність застосування типологічного підходу в дослідженні богословської освіти, що дало змогу розрізнити історичні та сучасні типи богословської освіти, виділивши спільні та відмінні їх риси;

уточнено:

– сучасний український інтелектуальний дискурс про богословську освіту, в якому було виявлено три підходи. Перший підхід виражає, що богословська освіта може розвиватися тільки під конфесійним впливом і суто в конфесійних освітніх структурах. У другому підході вказано на двоякий характер богословської освіти, яка може розвиватись як у світських, так і в конфесійних закладах вищої освіти. Третій підхід конкретизує, що богословська освіта може розвиватись як наука та наукова дисципліна тільки у світських освітніх структурах. Було встановлено, що ці три підходи спрощують існуючу реальність богословської освіти в Україні, фактично зводячи її до типів закладів вищої освіти, в яких вона розвивається; це, насамперед, пов'язано з тим, що кожен з авторів виходить із власного розуміння поняття “богослов'я”, часто не даючи визначення того, що він розуміє під цим поняттям;

– двосторонній зв'язок богослов'я та богословської освіти, який виникає в період Середньовіччя з виникненням першого богословського факультету в університеті Сорбонна. Тільки з того часу можна вести мову про власне богословську освіту, яка починає впливати на те, що ми розуміємо під поняттям “богослов'я”. Із цього часу богослов'я визначає, що викладати, а богословська освіта – в якій формі та структурі. Автором обґрунтовано, що такий взаємовплив богослов'я й богословської освіти був та залишається актуальним і для сучасного етапу, а не врахування цього двостороннього зв'язку призводить до спрощення розуміння як богослов'я, так і богословської освіти;

– розмежування предметних полів філософії релігії, релігійної філософії, релігієзнавства та відокремлення їх від богослов'я, що дало

можливість чітко окреслити межі богословської освіти. Оскільки в період панування атеїстичної ідеології на території України в соціогуманітарному знанні, з ідеологічних міркувань, було свідомо викривлено предметні поля галузей, які досліджують релігію, і це призвело до складнощів у відновленні богословської освіти в пострадянський період;

– розуміння поняття світського характеру освіти в українському законодавстві, якому не надається жодного визначення. Це призвело, у правозастосовній практиці, до тлумачення цього поняття в радянському розумінні, яке передбачало повне відділення релігії від освіти. Наслідком цього стала дискримінація розвитку богословської освіти у світських та конфесійних закладах вищої освіти. Зміни розпочалися 2014 року з усунення дискримінаційних норм в освітньому законодавстві щодо релігійних організацій;

– особливості процесів модернізації, які стосувались подолання пострадянських тенденцій в українському освітньому законодавстві, які полягали у зміні ставлення до визнання результатів освітньої діяльності закладів вищої духовної освіти від повного несприйняття державою такого визнання до пошуків моделі та остаточного розв'язання цієї проблеми, зокрема: етап повного невизнання діяльності та результатів освітньої діяльності в радянський період; етап визнання результатів освітньої діяльності, але як релігійної діяльності в перші роки незалежності України; розробка процедур державного визнання результатів освітньої діяльності закладів вищої духовної освіти відповідно до освітнього законодавства України на сучасному етапі освітніх трансформацій;

набули подальшого розвитку:

– реконструкція історії та аналіз сучасного стану богословської освіти на території України як частини загальноєвропейського освітнього простору, де богословська освіта розвивалася на території синхронно з європейською системою освіти, реагуючи на основні тенденції, які

виникали в загальноєвропейському освітньому середовищі. Так, зокрема, на основі історичної та сучасної типології богословської освіти було продемонстровано, з одного боку, рух у загальноєвропейському тренді, а з другого – відзначено унікальні соціоісторичні особливості розвитку богословської освіти на теренах України;

– виокремлення унікальних рис богословської освіти на теренах України, що зумовлено високим рівнем богословського плюралізму в усі історичні періоди, у тому числі й на сучасному етапі та ілюструється високим рівнем релігійного розмаїття як у цілому, так і плюралізму у сфері богословської освіти зокрема, який вирізняє Україну серед країн пострадянського простору;

– визначення богословської освіти у світських та конфесійних закладах вищої освіти, які зумовлені не конкуренцією, а доповненням, а іноді й кооперацією між світськими та конфесійними закладами вищої освіти, що, у свою чергу, зумовлено відмінними функціями богословської освіти, які реалізуються у конфесійних та світських закладах вищої освіти. Якщо богословська освіта в конфесійних закладах орієнтована на підготовку фахівців для реалізації їх у релігійних структурах, то у світських закладах підготовка фахівців здійснюється для реалізації їх, насамперед, у суспільних інститутах;

– конкретизація широкого невіддільницького розуміння світськості в контексті богословської освіти; наголошено на тому, що присутність богословської освіти у світській освітній системі не порушує принципу світськості, а, навпаки, його стверджує, забезпечуючи права віруючих громадян України на здобуття богословської освіти.

Ключові слова: богослов'я, богословська освіта, конфесійна богословська освіта, міжконфесійна богословська освіта, неконфесійна богословська освіта, світськість, конфесійність, тенденції богословської освіти.

ANNOTATION

Khromets V. Theological Education as the Phenomenon of the Religious and Secular Educational Space of Ukraine. – Qualifying research paper as a manuscript.

Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy, speciality 09.00.11 – Religious Studies. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2019.

For the first time in the dissertation, the complex study of theological education in Ukraine was conducted, and the historical and modern typology of theological education was developed. The differences between the religious and secular educational space in the development of theological education were established. The approaches to understanding theology and theological education among Ukrainian intellectuals were analysed. The differentiation between theoretical fields of theology and other branches of knowledge about religion were made. The stages of the historical formation of the types of theological education in the territory of Ukraine were analysed. The network of the centres of theological education in Ukraine was outlined. The stages of legal and regulatory framework and functions of theological education in Ukraine were reconstructed. The modern discourse of theology and theological education in Ukraine were described. The concepts of secularism and denominationalism in the theory and practice of theological education were distinguished. The possible tendencies of the development of theological education in the domestic educational space were revealed.

The purpose of the dissertation is to study typological, structural, functional and institutional and legal aspects of the development of the theological education in Ukraine.

The object of the research is denominational and secular theological education.

The subject of the research is historical development, typological features and institutional models of theological education, as well as the legal aspects of its existence.

The research novelty of the obtained results is determined by the set of tasks and means of their solution. Moreover, a holistic critical analysis of the distinctive features of the phenomenon of the theological education in the context of modern religious studies was conducted in the domestic religious and scientific discourse for the first time in the research. The peculiarities of the development of the theological education in terms of secularism and denominationalism were contextualized.

In the light of a holistic religious research, the phenomenon of theological education in contemporary humanitarian tradition and paradigm is examined within the scope of the discourse of modern religious studies and partly theology that is relevant in view of the need to demonstrate the multiplicity (variety of meanings) and multidimensional nature of this phenomenon, and open new perspectives for its understanding from religious and theological perspectives. Thus, for the first time in the domestic religion it was necessary to outline the subject area of modernization, contextualization of the historical and theoretical continuum of theological education. This made it possible to rethink the common ground of secular and denominational theological education in the scientific discourse and the educational space of Ukraine.

In the dissertation:

For the first time:

– on the basis of the analysis of qualitative characteristics of the current state of theology and theological education in Ukraine has been proved that this phenomenon of the religious and secular educational space of Ukraine had achieved some features of self-sufficiency, and is capable to provide a comprehensive theological reflection on the processes of the socio-humanistic development of Ukrainian society and the world, and also effectively to transfer

the accumulated theological knowledge both within denominational and secular educational systems of our country;

– it was discovered that the basis of the revival and development of theology and theological education in modern Ukraine was represented and produced by the intellectual developments of the domestic theologians of different times and by the creative heritage of representatives of the Orthodox, Catholic and Protestant world theological thought, which offer different approaches to the understanding of theology and theological education;

– it was proved that the most productive phase of the development of theology and theological education in Ukraine was a direct consequence of the active revival of religious life, the affirmation of the subjectivity of the most influential religious organizations of the country, and the recognition of theology as a secular scientific and educational discipline;

– it was confirmed that the leading tendency of the development of the denominational theology and theological education in Ukraine was their openness and keeping in touch, which logically followed from the emergence and functioning of theological views and systems in a multi-denominational society. Interchurch and interreligious associations in Ukraine also effectively oppose the manifestations of denominational theological isolationism;

– it was established that the further development of theology and theological education in Ukraine was directly related to the degree of inclusion of the Church in the public life, which constantly needed theological substantiation and theological sanctions for the successful reformation of society; the content of theological researches would increasingly correlate with the degree and nature of the development of Ukrainian society and the depth of its inclusion in the international context, which would greatly facilitate mutual exchanges of theological models of solving current problems;

– the necessity of using typological approach in the study of theological education was proved and made it possible to distinguish between historical and

contemporary types of theological education, separating their common and distinctive features;

It was specified:

– modern Ukrainian intellectual discourse on theological education, in which three approaches were identified. The first approach expresses that theological education can develop only under the denominational influence and mainly in confessional educational structures. The second approach refers to the dual nature of theological education, which can be developed both in secular and confessional institutions of higher education. The third approach specifies that theological education can be developed as a science and a discipline only in secular educational structures. It was found that these three approaches simplified the existing reality of theological education in Ukraine, effectively reducing it to the types of the institutions of higher education, where it develops. First of all, this is due to the fact that each of the authors proceeds from his own understanding of the concept of “theology”, often without giving a definition of what he understands under this notion;

– a two-way connection between theology and theological education that occurred during the Middle Ages with the emergence of the first theological faculty at the University of Sorbonne. Only from that time it became possible to speak about the actual theological education that began to influence on what we mean by the concept of “theology”. Since then, theology defines what to teach, and theological education defines the form and structure of teaching. The author proved that such a mutual influence of theology and theological education had been and remained relevant also for the present time, and the disregard to that two-sided communication led to a simplification of understanding both theology and theological education;

– the distinction between the subjective fields of the philosophy of religion, religious philosophy, religious studies and their separation from theology that made it possible to clearly outline the limits of theological

education. Since during the period of the domination of atheistic ideology in the territory of Ukraine in socio-humanistic knowledge, ideological considerations, the subject fields of branches that are exploring religion were deliberately distorted, which led to difficulties in the restoration of theological education in the post-Soviet period;

- understanding of the notion of secular education in Ukrainian legislation that has not any definition. In law practice, this led to the interpretation of this concept according to the Soviet meaning, which included the complete separation of religion from education. The consequence of this was discrimination of theological education in secular and religious institutions of higher education. Changes began in 2014 with the elimination of discriminatory norms in educational legislation on religious organizations;

- the peculiarities of the processes of modernization concerning the overcoming of the post-Soviet tendencies in the Ukrainian educational legislation, which consisted in changing the attitude towards the recognition of the results of the educational activities of the institutions of higher spiritual education from the complete non-acceptance by the state of such recognition to the search for a model and the final resolution of this problem, in particular: non-recognition of the activities and results of educational activities in the Soviet period; the stage of the recognition of the results of educational activity, but as a religious activity in the first years of Ukrainian independence; development of procedures for the state recognition of the results of educational activities of the institutions of higher education in accordance with the educational legislation of Ukraine at the present stage of educational transformations;

It was developed:

- reconstruction of history and analysis of the current state of theological education on the territory of Ukraine as part of the European educational space, where theological education developed on the territory simultaneously with the

European system of education, responding to the main tendencies in the European educational environment. Thus, in particular, on the basis of the historical and modern typology of theological education, the movement on the European trend was demonstrated, on the one hand, and, on the other hand, the unique socio-historical features of the development of theological education in Ukraine were noted;

- the distinguishing of the unique features of theological education in Ukraine, due to the high level of theological pluralism during all historical periods, including the modern days, and illustrates the high level of religious diversity, as well as pluralism in the field of theological education in that distinguishes Ukraine among other post-Soviet countries;

- definition of theological education in secular and confessional institutions of higher education, which were caused not by competition, but by addition, and sometimes by cooperation between secular and religious institutions of higher education, that was due to the distinct functions of theological education, which were realized in confessional and secular institutions of higher education. If theological education in religious institutions is focused on the training of specialists for their implementation in religious structures, then in secular institutions the training of specialists is carried out to implement them, first of all, in public institutions;

- specification of the indivisible understanding of secularism in the context of theological education; it is stressed that the presence of theological education in the secular educational system does not violate the principle of secularism, but, on the contrary, affirms it, providing the rights of the faithful among Ukrainian citizens for theological education.

Key words: theology, theological education, denominational theological education, interdenominational theological education, non-denominational theological education, secularism, denominationalism, tendencies of theological education.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації

1. Богословська освіта в Україні: релігійний і світський контекст: [монографія] / В. Л. Хромець. Рівне: Зень О., 2018. – 312 с.
2. Хромець В. Л. Структурна класифікація релігії / В. Л. Хромець // Наук. вісн. Чернів. нац. ун-ту : зб. наук. пр. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2010. – Вип. 512–513. Філософія. – С. 185–191.
3. Хромець В. Л. Нові форми інституалізації теології в світській системі освіти України / В. Л. Хромець // Філосо. Думка. – Спецвип : Sententiae III. Християнська теологія і сучасна філософія. – Вінниця : ВНТУ, 2012. – С. 6–12.
4. Хромець В. Л. Види та форми християнської богословської освіти / В. Л. Хромець // Наук. часоп. Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія : [зб. наук. пр.]. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 28 (41). – С.3–6.
5. Хромець В. Л. Поняття “богословська освіта” в релігієзнавчому осмисленні / В. Л. Хромець// Софія : гуманітар.-релігієзнав. вісн. – 2015. – № 2(4). – С. 64–69.
6. Хромець В. Л. Об’єкт, предмет богослов’я та його розмежування з іншими сферами знання про релігію / В. Л. Хромець // Освітній дискурс : зб. наук. пр. – Київ : Вид-во “Гілея”, 2018. – Вип. 5 : Гуманітарні науки. – С. 109–118.
7. Хромець В. Л. Світськість і конфесійність в теорії і практиці богословської освіти / В. Л. Хромець // Практ. філософія : наук. журн. – 2018. – № 2 (68). – С. 187–193.
8. Хромець В. Л. Законодавче розв’язання визнання результатів освітньої діяльності українських закладів вищої духовної освіти / В. Л.

Хромець // Мультиверсум : філос. альм. – 2018. – Вип. 1–2 (163–164). – С. 122–135.

9. Хромець В. Л. Антиномії розвитку богословської освіти в пострадянській Україні / Хромець В. Л. // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. – Київ : Вид-во “Гілея”, 2018. – Вип. 134 (7). – С. 311–317.

10. Хромець В. Л. Конфесійні та світські форми функціонування богослов'я та богословської освіти / Віталій Хромець // Вісн. Львів. ун-ту. Серія філософсько-політологічні студії. – 2018. – Вип. 18. – С. 236–244.

11. Хромець В. Л. Нормативно-правове врегулювання діяльності духовних закладів вищої освіти в умовах нового освітнього законодавства України / В. Л. Хромець // Освітній дискурс : зб. наук. пр. – Київ : Вид-во “Гілея”, 2018. – Вип. 6–7 : Гуманітарні науки. – С. 104–116.

12. Хромець В. Л. Початок формування нормативно-правового забезпечення богословської освіти в незалежній Україні / Хромець Віталій // Схід : аналіт.-інформ. журн. [Серія] Філософські науки. – 2018. – № 3 (155). – С. 88–93.

13. Хромець В. Л. Пошуки законодавчого вирішення визнання результатів освітньої та наукової діяльності українських духовних закладів вищої освіти / Хромець В. // Нова парадигма: філософські і соціологічні науки : [журн. наук. праць]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. – Вип. 133. – С. 55–65.

14. Хромець В. Л. Форми отримання богословської освіти та їх розвиток в перспективі трансформацій богословської освіти майбутнього / В. Л. Хромець // Освітній дискурс : зб. наук. пр. – Київ : Вид-во “Гілея”, 2018. – Вип. 7 : Гуманітарні науки. – С. 105–114.

15. Хромець В. Л. Систематична богословська освіта доксологічного типу на теренах України у XVII–XVIII ст. / В. Л. Хромець // Практ. філософія. – 2018. – № 3 (№ 69). – С. 158–166.

16. Хромець В. Л. Сучасний дискурс богослов'я та богословської освіти в Україні / В. Л. Хромець // Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія "Гуманітарні студії". – 2018. – Вип. 295. – С. 126–134.

17. Хромець В. Л. Академічний тип богословської освіти на території України в XIX на початку XX століття: утвердження та становлення / Віталій Хромець // Наук. зап. Нац. ун-ту "Острозька академія". Серія "Філософія". – 2018. – Вип. 21. – С. 50–55.

18. Хромець В. Л. Богослов'я та філософія у пошуках власної ідентичності в античності та середньовіччі / Віталій Хромець // Наук. вісн. Чернів. нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. Серія: Філософія. – 2018. – Вип. 799. – С. 67–74.

19. Хромець В. Л. Парадигмальні тенденції майбутнього розвитку богословської освіти в Україні / В. Л. Хромець // Софія : Гуманітар.-релігієзнав. вісн. – 2018. – № 3 (12). – С. 32–35.

20. Хромець В. Л. Типологія богословського образования / Віталій Хромець // *Modern Science – Moderní věda*. – Praha. – Česká republika, Nemoros. – 2018. – № 3. – С. 71–82.

21. Хромець В. Л. Специфіка богословського образования на території України в період середньовіччя і раннього модерну / V. Khromets // *Innovative Solutions In Modern Science*. – Dubai. – 2018. – № 4 (23). – P. 163–175.

22. Хромець В. Л. Формування академічного типу богословської освіти на теренах України у XVIII – XIX столітті / Віталій Хромець // *European philosophical and historical discourse*. – 2018. – Vol. 4. – Issue 2. – P. 50–54.

23. Khromets V. L. The Condition of Theological Education in Ukraine / Vitaliy Khromets // *Kultura – Media – Teologia*. 2018 nr 32, p. 192–221.

24. Хромець В. Л. Протобогословська освіта: огласительні училища, школи при архієрейських домах та монастирях / Віталій Хромець // *Власть и общество (история, теория, практика) : научн. журн.* – 2018. – № 2 (46) 2018. – С. 150–156.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

25. Хромець В. Л. Визнана (невизнана) богословська освіта в Україні: пошуки виходу із замкненого кола / В. Л. Хромець // *Труди Київ. духов. акад.* – 2013. – № 19. – С. 311–316.

26. Khromets V. L. The Situation and Perspectives of Theological Education in Ukraine / Vitalii Khromets // *Proceedings of the international conference “academic theology in a post-secular age”*. Delm – Development of Ecumenical Leadership in Mission Network with the support of ICCO – Kerk in Actie (Utrecht, Netherlands). Lviv 2013. – Pp.77–79.

27. Хромец В. Л. К проблеме феноменологического подхода в религиоведении / В. Л. Хромец // *Феноменология религии: между сакральным и профанным : Материалы междунар. зим. религиовед. шк. / научн. ред. А. В. Белокобыльский, О. С. Киселёв.* – Донецк : Донбасс, 2011. – С. 20–30.

Праці, опубліковані в інших виданнях

28. Хромець В. Л. Теологічне знання та теологічна освіта в контексті освітньої політики України / В. Л. Хромець // *Державно-конфесійні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку / за ред. В. Д. Бондаренка та І. М. Мищака.* – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – С. 477–485.

29. Khromets, V. (2013) “Islamic Education in Ukraine: Challenges and Future”, in E. Aslan & M. Rausch (Eds.) in cooperation with S. Sertkan and Z. Windisch, *Islamic Education in Secular Societies*, Peter Lang, Wien, pp. 197–204.

30. Хромец В. Л. Высшее религиозное образование в Украине: перспективы развития / В. Л. Хромец // Религиозные организации в общественном пространстве Беларуси и Украины: формирование механизмов партнерства. – Вильнюс : ЕГУ, 2014. – С. 218–222.

31. Хромец В. Л. Теологическое образование в протестантских высших учебных заведениях Украины в контексте нового закона о высшем образовании / В. Л. Хромец // Богословские размышления : евро-азиат. журн. богословия. – 2015. – Спецвып. : Реформация. История и современность – С. 180–185.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1 БОГОСЛОВ'Я І БОГОСЛОВСЬКА ОСВІТА ЯК ПРЕДМЕТ РЕЛІГІЄЗНАВЧОГО АНАЛІЗУ.....	36
1.1. Богослов'я в освіті та кореляція його витлумачень в українських дослідницьких дискурсах.....	36
1.2. Поняття “богослов'я” та його зв'язок із богословською освітою.....	55
1.3. Об'єкт, предмет богослов'я та його розмежування з іншими сферами знання про релігію.....	74
1.4. Розробка історичної типології богословської освіти.....	82
1.5. Сучасна типологія богословської освіти.....	94
Висновки до першого розділу.....	113
РОЗДІЛ 2 ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ БОГОСЛОВСЬКОЇ ОСВІТИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ.....	120
2.1. Зародження богословської освіти на теренах України та зачатки катехитичної, місіологічно-апологітична апологітичної та доксологічної богословської освіти.....	120
2.2. Розвиток систематичної богословської освіти доксологічного типу на теренах України.....	134
2.3. Формування академічного типу богословської освіти на теренах України.....	150
2.4. Утвердження академічного типу богословської освіти на території України.....	160
Висновки до другого розділу.....	172
РОЗДІЛ 3 СУЧАСНИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ БОГОСЛОВСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ.....	179
3.1. Стан конфесійної богословської освіти.....	179

3.2. Статус неконфесійної та міжконфесійної богословської освіти.....	238
Висновки до третього розділу.....	242
РОЗДІЛ 4 НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОГОСЛОВСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ.....	245
4.1 Нормативно-правове регулювання богословської освіти в радянський період.....	245
4.2 Початок формування нормативно-правового забезпечення богословської освіти в незалежній Україні.....	251
4.3 Зміна державної політики щодо богословської освіти.....	259
4.4 Пошуки законодавчого вирішення питання щодо визнання результатів освітньої та наукової діяльності українських закладів вищої духовної освіти.....	270
4.5 Законодавче розв'язання проблем щодо визнання результатів освітньої діяльності українських закладів вищої духовної освіти.....	280
4.6 Підзаконна нормотворчість щодо визнання результатів освітньої та наукової діяльності закладів вищої духовної освіти.....	287
Висновки до четвертого розділу.....	306
РОЗДІЛ 5 МОДЕЛІ РОЗВИТКУ БОГОСЛОВСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ.....	312
5.1. Сучасний дискурс богослов'я та богословської освіти в Україні України.....	312
5.2. Світськість і конфесійність у теорії та практиці богословської освіти.....	321
5.3. Тенденції майбутнього розвитку богословської освіти в Україні.....	334
Висновки до п'ятого розділу.....	351
ВИСНОВКИ.....	357
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	372
ДОДАТКИ.....	404

ВСТУП

Актуальність теми. Суспільно-політичні зміни у світі та Україні закладають нові тенденції у розвитку освітньо-наукового дискурсу, коли богословська освіта у світській та конфесійній системі вищої освіти стала на шлях зближення, але, водночас, зберігаючи свою автономність та специфічність. Зміна освіти і богослов'я та його складової – богословської освіти – зумовлюють необхідність модернізації багатьох освітньо-наукових процесів та їх ціннісного переосмислення. Феномен богословської освіти постає на сучасному етапі як чинник багатьох суспільно-цивілізаційних змін і зіткнень. Сучасні дискусії навколо того, що таке богословська освіта, створюють передумови для здійснення типологізації власне богословської освіти і формування спроб виявити цільову, змістові та формальну відмінності різних типів богословської освіти. Оскільки богословська освіта реалізовувалася в різний час і в різному соціокультурному контексті, з деякими значущими відмінностями, то доречно розглянути послідовне формування історичних типів богословської освіти. Крім того, сучасна ситуація розвитку богословської освіти частково або повністю змінює її історичні типи під впливом сучасних суспільно-політичних, культурно-історичних факторів, тому актуальним є пошук сучасних типологій богословської освіти.

Різні типи богословської освіти мають унікальні риси залежно від конкретного географічного регіону, в якому вони розвиваються. І тому можна вести мову про унікальні особливості розвитку богословської освіти на території України. Без розуміння історичної тяглості розвитку богословської освіти на наших теренах не можна достеменно зрозуміти, чому саме в таких формах богословська освіта присутня в Україні на сучасному етапі трансформацій та модернізацій суспільного життя. Необхідно не тільки проаналізувати розвиток богословської освіти, а й

виявити зовнішні впливи, які, поряд із внутрішніми чинниками, впливали на розвиток богословської освіти на українських землях. Тому важливо виокремити історичні періоди й розкрити історичний процес розвитку богословської освіти від початків до нашого часу, з'ясувавши, по-перше, якому історичному типу відповідає той чи інший заклад освіти – богословська освіта при архієрейських та князівських домах, у братських, кальвіністських, соцініанських, єзуїтських школах та Острозькому колегіумі, Києво-Могилянській академії, мережі академій і семінарій тощо, а по-друге, як співвідносився розвиток у цих закладах освіти на території України й на території Європи.

Необхідно зрозуміти, аналізуючи сучасний стан розвитку богословської освіти в Україні, чому існують паралельно дві системи – богословська освіта у світських і духовних (конфесійних) закладах вищої освіти, яка динаміка розвитку богословської освіти в цих закладах. Потребують уточнення статистичні дані реальної кількості закладів вищої духовної освіти в Україні. Крім того, слід з'ясувати, в яких видах і типах закладів вищої освіти та/або структурних підрозділів розвивається богословська освіта, яка мета та зміст навчального процесу.

Із розвитком богословської освіти в Україні пов'язане формування нормативно-правового забезпечення, оскільки за радянських часів богословська освіта була під фактичною забороною, у період незалежності вона обмежувалася українським законодавством, і тільки на двадцять п'ятій річниці незалежності були остаточно зняті дискримінаційні обмеження у розвитку богословської освіти в Україні.

Оскільки на сучасному етапі державотворчих процесів з'являються нові та посилюються вже існуючі тенденції розвитку богословської освіти, то необхідно зробити прогноз, до якого результату може привести посилення або, навпаки, гальмування тих чи інших тенденцій. Крім того, у контексті змін освітнього законодавства з'являються нові форми, у яких

може розвиватися богословська освіта в найближчій перспективі. Урахування чи ігнорування цих фактів може визначити ту чи іншу траєкторію розвитку богословської освіти в наш час.

У релігієзнавчій науковій сфері ситуація нерідко характеризується частковою відсутністю неупереджених, цілісних академічних досліджень, які стосуються феномену богословської освіти в історичному контенті та сучасному цивілізаційному просторі.

Варто також зазначити, що богословська освіта проходить етап самовизначення та самостворення, самоусвідомлення, враховуючи теоретико-історичний контент, законодавчі зміни сучасного процесу функціонування освіти та глобальні трансформаційні інституційно-модернізаційні зміни, які пов'язані з формуванням нового способу мислення та реалізації потреб релігійних організацій щодо освітніх процесів і здійснення їх місії в сучасному світі. Богословська освіта виступає метафеноменом та важливою складовою суспільних процесів, роль якої ще не до кінця осмислена та представлена в науковому дискурсі.

Актуальність дослідження також зумовлена, з одного боку, об'єктивними богословськими, релігієзнавчими і конфесійними проблемами висвітлення питання богослов'я загалом та богословської освіти зокрема і є основним парадигмальним стрижнем представленого дослідження. І з іншого боку, актуальність дослідження зумовлена практично цілковитою невідомістю в релігієзнавчому й загальногуманітарному дискурсах поняття богословської освіти в контексті модернізаційних перетворень та парадигмальних змін.

Отже, сучасні загальносвітові тенденції соціокультурного та гуманітарно-освітнього простору актуалізують необхідність проведення дослідження щодо богословської освіти та її тенденцій, а також комплексно пов'язаної з цією предметною сферою тематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах НДР кафедри богослов'я та релігієзнавства факультету філософії та суспільствознавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом “Методологія і зміст викладання соціально-гуманітарних наук”, що входить до Тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом “Дослідження проблем гуманітарних наук”, який був затверджений Вченою радою Університету (протокол № 5 від 29 січня 2009 року), та відповідно до наукової теми кафедри “Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні” (ДР № U 0117U004903).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є дослідження типологічних, структурно-функціональних та інституційно-правових аспектів розвитку богословської освіти в Україні.

Для досягнення мети було поставлено такі *завдання*:

- дослідити зміст, форми і структуру богослов'я та виявити його зв'язок із богословською освітою;
- уточнити зміст поняття “богослов'я”, установити зв'язок із богословською освітою, розмежувати об'єкт і предмет богослов'я порівняно з іншими сферами знання про релігію;
- типологізувати богословську освіту в історичній перспективі та на сучасному етапі її розвитку;
- проаналізувати історичні етапи формування богословської освіти на теренах України;
- охарактеризувати стан конфесійної, неконфесійної та міжконфесійної богословської освіти в Україні;
- провести аналіз нормативно-правового регулювання богословської освіти в радянський період, визначити зміни нормативно-

правового забезпечення богословської освіти в пострадянський період на території України;

- висвітлити пошуки законодавчого вирішення визнання результатів освітньої та наукової діяльності українських закладів вищої духовної освіти;

- розкрити законодавче розв’язання та врегулювання визнання результатів освітньої діяльності українських закладів вищої духовної освіти;

- окреслити сучасний дискурс богослов’я та богословської освіти в Україні;

- розглянути концепт “світськість” і “конфесійність” у теорії та практиці богословської освіти;

- виявити тенденції та форми майбутнього розвитку богословської освіти в Україні.

Об’єкт дослідження – конфесійна та світська богословська освіта.

Предмет дослідження – історичний розвиток, типологічні особливості та інституційні моделі вітчизняної богословської освіти, а також правові аспекти її існування.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Теоретичною основою роботи стали:

- дослідження, в яких визначається поняття “богослов’я” та “богословська освіта” (Ахієп. Климент (Вечеря), С. Аверинцев, А. Баумейстер, В. Бондаренко, В. Бурега, Ю. Вестель, А. Денисенко, П. Михайлов, Г. Панков, Л. Филипович, М. Черенков, Ю. Чорноморець, В. Шохін).

- дослідження з типології богословської освіти (А. М. Басаури Зюзіна, А. Баумейстер, Р. Бенкс, Е. Браян, Д. Брильов, В. Бурега, П. Гаврилук, Д. Кейсі, Ф. Козирєв, П. Михайлов, Р. Суїнберн, В. Шохін).

– праці, у яких висвітлюється історія богословської освіти (В. Бурега, С. Сірополко, Н. Сухова, О. Трофимлюк, З. Хижняк).

– праці, де подано аналіз концептів “світськість” і “конфесійність” (Ж. Боберо, В. Бурега, Х. Казанова, Л. Коваленко, О. Панич, Н. Сухова).

У процесі дослідження було застосовано дескриптивний підхід, який є основним для академічного релігієзнавства. Виходячи з цього підходу висвітлено, насамперед, вплив суспільно-релігійних проблем на виникнення та розвиток богословської освіти на теренах України.

У дослідженні використовувалося два основних релігієзнавчих принципи – світоглядної нейтральності та принцип історизму. Принцип світоглядної нейтральності накладає дослідницькі обмеження на висвітлення питань богословської освіти з позицій релігійного чи антирелігійного світогляду. Принцип історизму обмежує дослідження богословської освіти лише тими фактами, які існували історично, або породжені історичними фактами того, що існує зараз та те, що закладає тенденцію, що буде існувати в найближчий час.

Вирішення дослідницьких завдань забезпечувалося шляхом використання таких методів, як:

– семантичного (з метою з’ясування змісту понять “богослов’я” і “богословська освіта” та відмежування від інших близьких за значенням понять – “філософія релігії”, “релігійна філософія”, “релігієзнавство” та пов’язане з ними поняття “освіта”);

– редукції (для виокремлення головних ознак богослов’я та богословської освіти);

– типологізації (для виокремлення історичних та сучасних типів богословської освіти);

– хронологічного (за допомогою якого встановлено історичну послідовність розвитку богословської освіти);

– каузального (який дав можливість установити причини та фактори виникнення типів богословської освіти, переходів до сучасного періоду розвитку богословської освіти, виявити причини існування конфесійних, гібридних та світських закладів вищої освіти, в яких реалізується богословська освіта, а також фактори, що зумовили формування особливого законодавства та поступового усвідомлення необхідності його зміни. Каузальний метод важливий для виокремлення факторів, що впливають на подальший розвиток богословської освіти в Україні);

– генетичного (з метою встановлення прямої залежності від релігійної політики СРСР на становлення системи богословської освіти в пострадянський період на теренах України).

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань і засобами їх вирішення та полягає в тому, що в дослідженні вперше у вітчизняному релігієзнавстві та науковому дискурсі проведено цілісний критичний аналіз відмінних рис феномену богословської освіти в контексті сучасного релігієзнавства. Контекстуалізовано особливості розвитку богословської освіти крізь призму світськості та конфесійності.

У світлі цілісного релігієзнавчого дослідження феномен богословської освіти у сучасній гуманітарній традиції та парадигмі розглядається в дискурсі сучасного релігієзнавства та частково богослов'я, що є актуальним з огляду на необхідність продемонструвати багатозначність та багатоаспектність цього явища і відкрити нові перспективи для його розуміння з релігієзнавчої та богословської точок зору. Поставлене завдання зумовило потребу вперше у вітчизняному релігієзнавстві окреслити предметне поле модернізації, контекстуалізації історико-теоретичного континууму богословської освіти. Це дало можливість переосмислити спільні та відмінні точки дотику світської й

конфесійної богословської освіти в науковому дискурсі і освітньому просторі України.

У дисертаційній роботі:

уперше:

– на основі аналізу якісних характеристик сучасного стану розвитку богослов'я та богословської освіти в Україні доведено, що цей феномен релігійного та світського освітнього простору України досягнув ознак самодостатності та здатний забезпечити повноцінне богословське осмислення процесів соціогуманітарного розвитку українського суспільства та світу, а також ефективно передавати накопичене богословське знання як у рамках конфесійної, так і світської освітніх систем нашої країни;

– виявлено, що основу відродження та розвитку богослов'я і богословської освіти в сучасній Україні становлять інтелектуальні напрацювання вітчизняних богословів різних часів та творчий спадок представників світової православної, католицької і протестантської богословської думки, які пропонують різні підходи до розуміння богослов'я та богословської освіти;

– доведено, що найбільш продуктивна фаза розвитку богослов'я та богословської освіти в Україні є прямим наслідком активного відродження релігійного життя, утвердженням суб'єктності найвпливовіших релігійних організацій країни й визнанням богослов'я як світської наукової та освітньої дисципліни;

– підтверджено, що провідною тенденцією розвитку конфесійного богослов'я та богословської освіти в Україні є їх відкритість і контактність, що логічно впливає із появи і функціонування богословських поглядів і систем у поліконфесійному суспільстві. Міжцерковні та міжрелігійні об'єднання, що діють в Україні, також ефективно протистоять проявам конфесійно-богословського ізоляціонізму;

– встановлено, що подальший розвиток богослов'я і богословської освіти в Україні прямо пов'язані зі ступенем включеності Церкви в суспільне життя, що постійно потребує богословського обґрунтування та богословської санкції для успішного реформування соціуму. Зміст богословських пошуків все більшою мірою корелюватиметься із ступенем і характером розвитку українського суспільства та глибиною його включеності у широкий міжнародний контекст, що суттєво полегшуватиме взаємні обміни богословськими моделями розв'язання актуальних проблем сучасності;

– обґрунтовано необхідність застосування типологічного підходу в дослідженні богословської освіти, що дало змогу розрізнити історичні та сучасні типи богословської освіти, виділивши спільні та відмінні їх риси;

уточнено:

– особливості сучасного українського інтелектуального дискурсу про богословську освіту, в якому було виявлено три підходи. Перший підхід виражає, що богословська освіта може розвиватися тільки під конфесійним впливом і суто в конфесійних освітніх структурах. У другому підході вказано на двоякий характер богословської освіти, яка може розвиватись як у світських, так і в конфесійних закладах вищої освіти. Третій підхід конкретизує, що богословська освіта може розвиватись як наука та наукова дисципліна тільки у світських освітніх структурах. Було встановлено, що ці три підходи спрощують існуючу реальність богословської освіти в Україні, фактично зводячи її до типів закладів вищої освіти, в яких вона розвивається; це, насамперед, пов'язано з тим, що кожен з авторів виходить із власного розуміння поняття “богослов'я”, часто не даючи визначення того, що він розуміє під цим поняттям;

– двосторонній зв'язок богослов'я та богословської освіти, який виникає в період Середньовіччя з виникненням першого богословського факультету в університеті Сорбонна. Тільки з того часу можна вести мову

про власне богословську освіту, яка починає впливати на те, що ми розуміємо під поняттям “богослов’я”. Із цього часу богослов’я визначає, що викладати, а богословська освіта – в якій формі та структурі. Автором обґрунтовано, що такий взаємовплив богослов’я й богословської освіти був та залишається актуальним і для сучасного етапу, а не врахування цього двостороннього зв’язку призводить до спрощення розуміння як богослов’я, так і богословської освіти;

– розмежування предметних полів філософії релігії, релігійної філософії, релігієзнавства та відокремлення їх від богослов’я, що дало можливість чітко окреслити межі богословської освіти. Оскільки в період панування атеїстичної ідеології на території України в соціогуманітарному знанні, з ідеологічних міркувань, було свідомо викривлено предметні поля галузей, які досліджують релігію, і це призвело до складнощів у відновленні богословської освіти в пострадянський період;

– розуміння поняття світського характеру освіти в українському законодавстві, якому не надається жодного визначення. Це призвело, у правозастосовній практиці, до тлумачення цього поняття в радянському розумінні, яке передбачало повне відділення релігії від освіти. Наслідком цього стала дискримінація розвитку богословської освіти у світських та конфесійних закладах вищої освіти. Зміни розпочалися 2014 року з усунення дискримінаційних норм в освітньому законодавстві щодо релігійних організацій;

– особливості процесів модернізації, які стосувались подолання пострадянських тенденцій в українському освітньому законодавстві, які полягали у зміні ставлення до визнання результатів освітньої діяльності закладів вищої духовної освіти від повного несприйняття державою такого визнання до пошуків моделі та остаточного розв’язання цієї проблеми, зокрема: етап повного невизнання діяльності та результатів освітньої діяльності в радянський період; етап визнання результатів освітньої

діяльності, але як релігійної діяльності в перші роки незалежності України; розробка процедур державного визнання результатів освітньої діяльності закладів вищої духовної освіти відповідно до освітнього законодавства України на сучасному етапі освітніх трансформацій;

набули подальшого розвитку:

– реконструкція історії та аналіз сучасного стану богословської освіти на території України як частини загальноєвропейського освітнього простору, де богословська освіта розвивалася на території синхронно з європейською системою освіти, реагуючи на основні тенденції, які виникали в загальноєвропейському освітньому середовищі. Так, зокрема, на основі історичної та сучасної типології богословської освіти було продемонстровано, з одного боку, рух у загальноєвропейському тренді, а з іншого – відзначено унікальні соціоісторичні особливості розвитку богословської освіти на теренах України;

– виокремлення унікальних рис богословської освіти на теренах України, що зумовлено високим рівнем богословського плюралізму в усі історичні періоди, зокрема й на сучасному етапі та ілюструється високим рівнем релігійного розмаїття як у цілому, так і плюралізму у сфері богословської освіти зокрема, який вирізняє Україну серед країн пострадянського простору;

– визначення богословської освіти у світських та конфесійних закладах вищої освіти, які зумовлені не конкуренцією, а доповненням, а іноді й кооперацією між світськими та конфесійними закладами вищої освіти, що, у свою чергу, зумовлено відмінними функціями богословської освіти, які реалізуються у конфесійних та світських закладах вищої освіти. Якщо богословська освіта в конфесійних закладах орієнтована на підготовку фахівців для реалізації їх у релігійних структурах, то у світських закладах підготовка фахівців здійснюється для реалізації їх, насамперед, у суспільних інститутах;

– конкретизація широкого невіддільницького розуміння світськості в контексті богословської освіти; наголошено на тому, що присутність богословської освіти у світській освітній системі не порушує принципу світськості, а, навпаки, його стверджує, забезпечуючи права віруючих громадян України на здобуття богословської освіти.

Теоретичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що вперше здійснено комплексний релігієзнавчий аналіз богословської освіти на теренах України. Характеристика сучасного стану богословської освіти здійснена через розкриття історичної тяглості, впливу суспільно-політичної ситуації на розвиток богословської освіти на сучасному етапі трансформаційних процесів в Україні. Здійснено узагальнення нормативно-правового забезпечення богословської освіти на теренах України. Зроблена спроба окреслити модель майбутнього розвитку богословської освіти крізь призму аналізу основних тенденцій та пошуку нових форм її реалізації в освітньо-науковому процесі.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що напрацювання автора можуть бути використані під час розробки освітніх стандартів зі спеціальності 041 “Богослов’я”, які мають врахувати, що богословська освіта розвивається: тими, хто здійснює богословську освіту в конфесійних, гібридних та світських закладах вищої освіти; для тих, хто планує досліджувати богословську освіту окремої конфесії для її широкого контексту. Також результати дослідження роблять певний внесок у розв’язання дискусії про богословську освіту у світській державі в цілому та світському закладі вищої освіти зокрема; представлені результати дослідження можуть бути корисними для тих, хто викладає дисципліни з історії освіти та історії богословської освіти в Україні, хто вивчає розвиток освітнього законодавства у сферах, пов’язаних із релігією.

Крім того, результати дослідження можуть бути використані органами державної влади у сфері освіти та допоможуть з’ясувати не

тільки кількісні, але і якісні показники розвитку богословської освіти в Україні, способи інтеграції богословської освіти в освітню систему України.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є оригінальною роботою, висновки та положення наукової новизни автор отримав самостійно. Кандидатська дисертація на тему “Езотерика: філософсько-релігієзнавчий аналіз” була захищена 27 грудня 2007 року у спеціалізованій вченій раді Київського національного університету імені Тараса Шевченка, її матеріали у тексті докторської дисертації не використовуються.

Апробація результатів дослідження. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук пройшла апробацію на засіданнях кафедри богослов'я та релігієзнавства факультету філософії та суспільствознавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Основні ідеї та положення дисертаційної роботи, її результати та висновки у формі доповідей були оприлюднені на 33-х наукових заходах, зокрема:

– *міжнародних науково-практичних конференціях і семінарах*: “Міжетнічні та міжконфесійні відносини в контексті сучасних громадських трансформацій” (Чернівці, 2010); “Інституалізація академічної спільноти: форма та зміст сучасного наукового середовища” (Київ, 2010); “Моральна і духовна освіта молоді. Український та міжнародний досвід” (Київ, 2010); “Школа з міжрелігійного діалогу ім. Св. Миколая” (Барі, Італія, 2011); “Духовна та світська освіта: історія взаємин – сучасність – перспективи” (Київ, 2011); “Academic Theology in a Post-Secular Age” (Львів, 2011); “Ісламська освіта в європейському секулярному суспільстві” (Київ, 2012); “Людина та релігія” (Мінськ, 2013); “Духовні цінності християнства в українській культурі: віхи тисячоліть” (Київ, 2013); “Державна акредитація. Важливість. Вимоги. Необхідність” (Кременчук, 2015); “Реформація: історія і сучасність” (Вільнюс, 2015);

“Реформація: східноєвропейські виміри” (Острог, 2016); “Реформація і розвиток освіти” (Одеса, 2017); “Реформація і трансформація суспільства: досвід минулого і виклики сучасності” (Буча, 2017); “X Екуменічний соціальний тиждень” (Київ, 2017); “Християнські навчальні заклади: італійський та український контексти” (Мілан, 2017); “Методології богословських студій: проблеми і перспективи” (Київ, 2018);

– *всеукраїнських науково-практичних конференціях і круглих столах*: “Роль релігійних та світських інтелектуальних еліт у розбудові громадянського суспільства” (Донецьк, 2010); “Оптимізація навчально-методичного забезпечення та викладання курсу “Основи християнської етики” в українських школах” (Київ, 2011); “Державно-конфесійні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку” (Київ, 2012); “Богослов’я в Україні: організаційний та освітньо-науковий контекст” (Київ, 2013); “Релігієзнавство та нові соціальні виклики” (Київ, 2014); “Державно-конфесійні і міжконфесійні відносини в Україні” (Київ, 2015); “Релігієзнавство та богослов’я у структурі світської освіти і науки: світовий та український контекст” (Київ, 2017);

– *регіональних науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах тощо*: “Релігія, культура і суспільство: сучасні виклики з перспективи філософії” (Львів, 2010); “Філософія релігії: до проблеми самовизначення” (Чернівці, 2010); “Сакральні тексти: коментарі, переклади, інтерпретації” (Острог, 2010); “Сходознавство і релігієзнавство у контексті дослідження міжнародних відносин” (Харків, 2010); “Сучасна післядипломна освіта: інновації та традиції” (Київ, 2011); “Питання надання релігійним організаціям права на заснування загальноосвітніх навчальних закладів” (Київ, 2012); “Богословська освіта в умовах дії нового Закону України “Про вищу освіту”” (Київ, 2015); “Богословська освіта в умовах дії нового Закону України “Про вищу освіту”” (Львів, 2015); Звітна наукова конференція викладачів, докторантів та аспірантів

НПУ імені М. П. Драгоманова (Київ, 2015); Звітна наукова конференція викладачів, докторантів та аспірантів НПУ імені М. П. Драгоманова (Київ, 2017).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 31 одноосібну працю, із них одна монографія; 23 статті у вітчизняних наукових фахових виданнях із філософських наук, 5 – у зарубіжних наукових виданнях, а також виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (271 позиція), додатків (на 203 сторінках). Повний обсяг дисертації становить 607 сторінок, з яких – 351 сторінка основного тексту.

РОЗДІЛ 1

БОГОСЛОВ'Я І БОГОСЛОВСЬКА ОСВІТА ЯК ПРЕДМЕТ РЕЛІГІЄЗНАВЧОГО АНАЛІЗУ

1.1. Богослов'я в освіті та кореляція його витлумачень в українських дослідницьких дискурсах.

Поняття “богословська освіта” є вже сталим терміном, який активно вживається в соціогуманітарних науках в цілому: педагогами, богословами, філософами освіти тощо, зокрема й релігієзнавцями, серед яких інтерес до дослідження богословської освіти невпинно зростає.

“Богословська освіта” здебільшого притаманна вищій освіті, на відміну від поняття “релігійна освіта”, яке переважно використовується у застосуванні до початкової та середньої освіти. Часто у цьому контексті фігурують поняття “професійна релігійна освіта”, або “духовна освіта”, але як перше, так і друге можуть бути синонімом до богословської освіти, коли йдеться про конфесійні вищі навчальні заклади, які створюються і діють в підпорядкуванні окремо взятої конфесії. Поняття “богословська освіта” поступово витискає поняття “духовна освіта”, дедалі більше серед релігійного керівництва, конфесійних учених, в офіційних конфесійних документах, зустрічається богословська освіта як синонім духовної освіти (Н. Сухова). Підтвердженням цього є також те, що чимало конфесійних навчальних закладів у своїй назві вже мають прикметник “богословський” (Чернівецький православний богословський інститут (Українська православна церква), Київська православна богословська академія (Українська православна церква Київського патріархату), Львівська богословська семінарія (ХВС), Інститут богословських наук (Римо-католицька церква), Василянський інститут філософсько-богословських студій імені Йосифа Велямина Рутського (Українська греко-католицька церква), Київська богословська семінарія (Євангельські християни-баптисти), Українська євангельська теологічна семінарія (ССЦХЕВУ). Тут

окремо слід зазначити, що, як ми маємо розмежовувати предмет вивчення богослов'я, філософії релігії, релігійної філософії та релігієзнавства, так само необхідно розмежовувати і не плутати богословську освіту як дослідження релігії “зсередини”, з релігієзнавчою та філософською (філософія релігії, релігійна філософія) освітою, як дослідження релігії “ззовні”. У цьому зв'язку важливо вказати на те, яким є характер дослідження, бо залежно від цього формуватиметься розуміння того, якою може бути чи повинна бути богословська освіта. Зміст богословської освіти в нашій країні визначається дискусією навколо питання щодо розуміння світського характеру державної освітньої системи, з одного боку, і релігійного характеру конфесійної освіти, з іншого. Перша – регулюється державним законодавством у сфері освіти, друга – Законом України “Про свободу совісті та релігійні організації” і розвивається в закладах вищої духовної освіти, які створюються конфесіями для задоволення своїх релігійних потреб. Богословська освіта присутня як у світських, так і в конфесійних закладах освіти, тому варто завжди враховувати ці дві реальності богословської освіти в Україні. Перший підхід в окресленні цього становища – це розмежування понять “світське богослов'я” та “конфесійне богослов'я”. Такий підхід яскраво репрезентують погляди Юрія Вестеля. У своїй статті “Теологія як наука і предмет викладання: на шляху до концепції світської теологічної освіти в Україні”¹ він зазначає: “Мова піде саме про світську, а не конфесійну теологію² (яка викладається і розвивається у церковних духовних закладах), себто про таку теологію, яку є сенс викладати і вивчати в акредитованих державою закладах вищої освіти, і з якої можна захищати наукові роботи; інакше кажучи, про наукову, “об’єктивну” теологію, незалежну від церков, конфесій, деномінацій, ідеологій тощо”.³ З позиції автора зрозуміло, що богословська освіта є в конфесійних духовних навчальних закладах, але вона протиставляється богословській освіті в

світських навчальних закладах, а це означає, що в останніх богослов'я є таким, при якому не можна захищати наукові роботи, а те, що захищається, інакше кажучи, є ненауковим, а тому суб'єктивним, бо є залежним від церков, конфесій, деномінацій, ідеологій тощо. Приймаючи зазначені вище умови про те, що богослов'я може розвиватися як наука лише у світському закладі вищої освіти, автор вказує: "... теологія, безумовно, є наукою, однією з гуманітарних наук – це наука (або радше комплекс наук і дисциплін) про світ, людину, культуру, суспільство тощо, коли це все розглядається стосовно Бога"⁴ (Ю. Вестель). Таким чином, богослов'я має формуватися в контексті методології гуманітарних наук; богословська освіта є гуманітарною освітою з комплексом дисциплін про Бога та розглядає людину, світ, культуру в їхньому зв'язку з Богом. Підтримує підхід, що розмежовує конфесійну і світську богословську освіту й Віктор Бондаренко. У його статті "Зближення світської та духовної шкіл в Україні: вимога часу та межі можливого" зазначається: "... світську спеціальність "богослов'я" слід розуміти як гуманітарну спеціальність з особливим акцентом на з'ясування ролі Церкви в історії цивілізації, вивчення релігійної філософії, значного блоку філологічних дисциплін тощо. Цілком очевидно, що світські фахівці з богослов'я повинні готуватися виключно світськими навчальними закладами з дотриманням усіх компонентів підготовки бакалаврів та магістрів"⁵. В. Бондаренко додає до світського богослов'я історичний і філологічний блоки богословських студій. Важливим є зауваження, що і кадри мають готуватися світською системою для світської системи богословської освіти.

Інший підхід, який є своєрідною протилежністю до позиції Ю. Вестеля та В. Бондаренка, пропонує і послідовно відстоює Олександр Філоненко. На його думку, висловлену у блиц-інтерв'ю "Повернення богослов'я неминуче", богослов'я в світському закладі вищої освіти може

бути лише конфесійним: “Крім академічної відповідальності, відповідальності дослідницької, богослов має відповідальність перед церквою, перед своєю конфесією. Я не вірю у позаконфесійне богослов’я. Мені здається, що це непродуктивне богослов’я».⁶ Крім того, що богослов має бути приналежний до якоїсь із конфесій, він повинен розвивати саме конфесійне богослов’я. Для О. Філоненка важливо не поділяти богослов’я на таке, що розвивається у світських та конфесійних навчальних закладах: і там, і там воно конфесійне, однак знаходиться в різних середовищах, а тому має дещо відмінні завдання,⁷ але, з іншого боку, богословське знання не зводиться ані до знання гуманітарного, ані до знання природничого: “... це більш- менш окреслений особливий рід знання, який надає підстави певній гуманітаристиці, певній філософії науки, філософії природознавства, не зводячись до них».⁸ Це позиція крайня, сам О. Філоненко її називає максималістською, бо для нього богослов’я не просто має використовувати здобутки гуманітарного і природничого знання, а саме надає підвалини для таких галузей знання. Перефразувати можна словами Юрія Чорноморця: “Теологія сьогодні знову повертається до претензій на статус мета-науки – як для природничих та гуманітарних наук, так і для філософії, яка здійснює первинне узагальнення універсального знання”.⁹ Але з іншого боку: “Входячи в такий контекст, богослов’я не може претендувати на те, що воно стане цією наукою наук, яка всіх об’єднає. Проявом цього має стати радикальна відкритість богослов’я всім існуючим науковим практикам, і богословський простір в університеті повинен бути з необхідністю “радикально” міждисциплінарним. Ми не повинні привносити специфічно свій метод – це метод, який повинен вступати в продуктивну розмову з усіма дослідними, освітніми практиками, які вже існують в університеті”¹⁰ (О. Філоненко). Такий підхід розуміє богослов’я як окрему галузь наукового знання, поряд з гуманітарним, соціальним, природничим з одного боку, а з

другого боку – по відношенню до інших галузей наукового знання постає у ролі метанауки, яка не претендує бути наукою наук, а лише має бути радикально відкритою для всіх наукових та освітніх практик, зберігаючи специфічність свого підходу. “Адже що таке християнське богослов’я? Це богослов’я, яке постає з розмірковування людини над сенсом свого життя, яке повинно починатися десь поряд з розмірковуваннями про те, що є спілкування з Живим Богом як джерелом усякої автентичності”¹¹ (О. Філоненко). Такий підхід трактує богослов’я лише як конфесійне, що є відповідальним перед своєю конфесією; починається богослов’я з формулювання відповіді на запитання про сенс життя людини та пошуку Живого Бога. Воно постає окремою галуззю наукового знання, яке є метанаукою по відношенню до інших наук, що проявляється у радикальній міждисциплінарності. Крім того, богослов’я не зводиться до цієї міждисциплінарності, а має свій предмет, методи та підходи. Залишаються нез’ясованими процедурні моменти організації богословської освіти і богословського дослідження.

Своєрідний «третій шлях» ми зустрічаємо у підході Юрія Чорноморця. Він у статті “Яку теологію потрібно викладати в українських університетах?” пропонує враховувати існування богослов’я у трьох формах: “По-перше, існує філософська теологія – яка є частиною філософського світогляду. По-друге, існує релігійна теологія – як теоретична частина релігійного світогляду. По-третє, існує містична теологія – це записи різного роду містичного досвіду, який був у людей релігійних, та на наявність якого претендували і деякі філософи (той же Прокл). Містична теологія проблемна в тому, що вона може належати як додаткове явище і до філософії (Прокл, Мейстер Екхарт), і до теології (Ареопагітики)”¹². Важко собі уявити, в яких навчальних дисциплінах могло би викладатися містичне богослов’я, і тому воно є допоміжним в організації богословської освіти як у світському, так і у конфесійному

закладі вищої освіти. Дискусія може бути переведена в площину важливості містичного досвіду як такого чи в контексті спілкування з Богом самого богослова. Якщо Ю. Вестель каже, що таке спілкування не обов'язкове до розгляду у світському закладі вищої освіти, то О. Філоненко говорить про такий досвід як умову правильно побудованої богословської освіти у світському, а тим паче конфесійному закладі вищої освіти. Для останнього цей досвід розглядається як безумовно необхідний. І він культивуватиметься через залучення до аскетичних практик, участь у богослужінні, духовне спілкування (душпастирські зустрічі, реколекції), індивідуальну молитву тощо. І це вже стосуватиметься позааудиторної роботи закладу вищої освіти, якщо у конфесійному закладі вищої освіти вона здебільшого організована, то у світському — лягатиме на самого студента. Аудиторна форма богословської освіти і в світському, і в конфесійному закладі вищої освіти має бути організована в чітких раціональних формах: навчальний план, навчальні дисципліни, лекції, семінари, самостійна робота, заліки, іспити тощо. «Отже, якщо б університет створив ідеальні умови для існування теологічного факультету, то мінімальним набором кафедр мали б бути чотири: філософської теології, православної теології, католицької теології, протестантської теології. Оскільки ідеальних умов чекати не доводиться, то скоріше за все необхідно розрізнити на рівні кафедр хоча б дві реальності: філософська теологія та християнська теологія (релігійна теологія, або ж просто «теологія»))» (Ю. Чорноморець).¹³ Філософське богослов'я є своєрідним обов'язковим компонентом для богословської освіти у світському закладі вищої освіти, хоча він і ставить її в залежність від релігійного (конфесійного) богослов'я. Ю. Чорноморець солідаризується з О. Філоненком і вважає, що тільки конфесійне богослов'я є власне богослов'ям. Пропонована організаційна структура богословської освіти є досить зручною, бо за виникнення потреби можуть

додаватися освітні програми з богослов'я інших релігійних традицій чи конфесій: ісламське (сунітське, шіїтське) богослов'я, юдейське (ортодоксальне, консервативне, реформістське) богослов'я тощо. Такий підхід до розуміння богословської освіти концептуально її не розрізняє в світському і конфесійному навчальному закладі вищої освіти, єдине зауваження – у першому вона має бути принципово поліконфесійною (навіть якщо існує лише кафедра православного богослов'я, світський заклад вищої освіти має бути принципово відкритим до створення кафедри богослов'я інших традицій чи конфесій), а у другому – моноконфесійною. Не до кінця зрозуміло, чим відрізняється на виході випускник, і чи потрібні функціональні розрізнення у підготовці фахівців-богословів зі світського і конфесійного навчального закладу? На це питання Ю. Чорноморець не дає прямої відповіді.

Своєрідну деконструкцію ідей О. Філоненка, Ю. Вестеля та Ю. Чорноморця здійснює Оксана Горкуша у своїй статті “Теологія в освітньому ракурсі”.¹⁴ З одного боку, вона приймає аргументи О. Філоненка та Ю. Чорноморця, що богослов'я має бути лише конфесійно визначеним, тим самим категорично відкидаючи підхід Ю. Вестеля, а з іншого боку, вона вказує на те, що конфесійне богослов'я в світському закладі вищої освіти має бути представлене з певними застереженнями. “Однак ми відразу помічаємо, що подібне освітнє оприсутнення конфесійної теології можливе лише за умови трансформації її цільового призначення як дисципліни для викладання (із власне релігійного висловлювання про Бога та істини віри на суто просвітницьке ознайомлення із певними релігійними теоріями). І хоча ця обставина викликає в релігійних колах очевидний чи завуальований спротив, та (й на нашу думку) кращого способу для теології (крім як уподібнитися будь-яким іншим гуманітарним дисциплінам) стати придатною дисципліною для викладання у сучасних світських освітніх закладах немає”.¹⁵ Отже, у

такому розумінні богословська освіта постає як ознайомлення з певними конфесійними теоріями про Бога та про інші істини віри. О. Горкуша, повністю заперечуючи світське богослов'я в освітньому ракурсі, підтримує позицію О. Філоненка та Ю. Чорноморця, яка полягає в тому, що богослов'я в світському закладі вищої освіти може бути лише конфесійним. Хоча вона вносить в їхню позицію низку суттєвих обмежень і застережень, з огляду на те, що конфесійне богослов'я має стати гуманітарною дисципліною та бути суто просвітницьким й інформативним (проти чого категорично виступають і О. Філоненко, і Ю. Чорноморець). Якщо послідовно виконати згадані вимоги до богословської освіти, це фактично означатиме, що в світському закладі вищої освіти богослов'я має відмовитися від нормативного характеру викладу матеріалу, адже богослов не повинен говорити від імені своєї конфесії і стверджувати істинність пояснюваного. Богослову пропонується лише надавати інформацію про істини своєї конфесії, тобто виклад матеріалу повинен мати дискриптивний характер, тобто нейтральний. Такий виклад наближає теологію до релігієзнавства. Фактично, О. Горкуша пропонує релігієзнавчий підхід до віровчення певної конфесії, відмовляючи світському богослов'ю з одного боку, а з іншого – обмежуючи виклад лише інформуванням про віровчення. О. Горкуша пропонує підхід, який можна назвати “релігієзнавчим богослов'ям”, котре в застосуванні до окремо взятих конфесій поставатиме як православознавство, католикознавство, баптизмознавство тощо. Такий підхід також можливий, але це вже радше конфесіологія, ніж теологія.

Позиція аналізованих вище авторів у розумінні богословської освіти стосувалася, передовсім, присутності богослов'я у світському закладі вищої освіти, хоча варто зазначити, що вони чітко розуміли, що слід враховувати специфіку богословської освіти в конфесійних закладах вищої освіти, але свідомо виводили це за дужки свого аналізу. З таким

винесенням за дужки не погоджується Анатолій Денисенко. У своїй короткій статті-рецензії “Неспроможність університетської теології: вибрані думки з книги “Перелом в протестантській теології”, в якій він реконструює погляди чеського теолога, викладача Принстонської богословської семінарії Йозефа Громадки. А. Денисенко, солідаризуючись з автором книги, доходить висновку, що богослов’я належить Церкві, і тому саме церковні (конфесійні) навчальні заклади повною мірою можуть забезпечувати богословську освіту: “Університет намагається досягнути подію в історії логікою, семінарія ж не забуває і про парадокс. Проект університетської теології буде нічим іншим, як відродженням ліберальних принципів”.¹⁶ Якщо богословська освіта у світському закладі вищої освіти розглядає “подію” в історії крізь призму логічного, а в конфесійному закладі вищої освіти її атрибутом є парадоксальність, то вони різні за характером, і це призводить до того, що богослов’я перестає бути церковним, а набирає рис ліберального. Співвідношення конфесійного та ліберального богослов’я є окремою методологічною проблемою: чи це два види богослов’я; чи ліберальне богослов’я – це явище, яке треба віднести до іншого роду наукового знання, або ж “богослов’я” у словосполученні “ліберальне богослов’я” потрібно ставити в реальні або умовні лапки. Ми схилиємося до останнього. Але тут слід вказати на те, що ліберальне богослов’я призвело до нового імпульсу в розвитку конфесійного богослов’я з одного боку, а з іншого – до виникнення двох окремих галузей дослідження релігії: філософії релігії та релігієзнавства, поштовх до виникнення та оформлення яких надали погляди Г. В. Ф. Гегеля та Ф. Шлеєрмахера. І якщо говорити про ліберальний проект богословської освіти в світському закладі вищої освіти, то ми маємо розуміти термін богослов’я в переносному значенні, і скоріше за все це буде філософія релігії та/чи релігієзнавство. Тому маючи вже усталені терміни і більш-менш визначені межі богослов’я, філософії релігії та релігієзнавства

відразу слід називати речі своїми іменами: “богословська освіта” – коли йдеться про конфесійне богослов’я, “філософська освіта” – коли мовиться про раціональне осмислення релігії та релігійних феноменів, і “релігієзнавча освіта” – коли йдеться про світоглядно нейтральний опис історичних форм релігії та їхніх окремих аспектів. Тому, пройшовши це герменевтичне коло, богословська освіта у світському університеті, коли ми не підміняємо її філософською чи релігієзнавчою освітою, може бути лише конфесійною. “Чи готове теперішнє українське університетське середовище з такою ж серйозністю ставитися до Слова Божого, – запитує А. Денисенко, – у тому числі і до богослов’я? Хай на це питання дадуть відповіді ті, хто намагається створити теологічні факультети при світських університетах”.¹⁷ Якщо давати відповідь на це запитання, то слід вказати, що українське університетське середовище (середовище світського закладу вищої освіти) може ставитися несерйозно, або індиферентно до Слова Божого, у тому числі і до богослов’я, головне, щоб серйозно до нього ставились самі богослови, які є частиною згадуваного університетського середовища, бо за аналогією фізик може несерйозно ставитися до літератури, але це не створює проблем для існування фізики і філології в межах одного університетського середовища.

Богословська освіта може ґрунтуватися лише на богослов’ї конкретної конфесії у тісному зв’язку з релігійною общиною; богословська освіта має враховувати специфіку релігійного пошуку істини: враховуючи значення віри, духовного пошуку, преклоніння перед Священним тощо. А. Денисенко репрезентує ще один підхід, конфесіоцентризм, у богословській освіті. Цей підхід розмежовує власне богословську освіту, конфесійну, і нібито богословську освіту – ліберальну. Згідно з таким підходом, якщо ми хочемо побудувати власне богословську освіту в світському закладі вищої освіти, ми повинні, говорячи метафорично, створити семінарію в університеті. Прикладом такого в Україні є богословське відділення ЧНУ

ім. Ю. Федьковича, із закордонного досвіду – це теологічні факультети в Румунії та ще низці країн.

Ще один підхід у розумінні богословської освіти ми зустрічаємо в статті протоієрея Богдана Огульчанського “До постановки проблеми: що таке богослов’я в нашому університеті?”.¹⁸ Отець Богдан підтримує функціональне розмежування конфесійної (духовної) та світської (університетської) богословської освіти. “Якщо в духовний навчальний заклад студент (звісно, ідеалізований) іде від потреби поглибити своє пізнання Бога, свої стосунки з Ним, то допитливий студент світського університету вивчатиме богослов’я скоріше з метою поєднати богословські знання із загальними, побудувати універсальний світогляд, в якому богослов’я займає почесне, але не виняткове місце”.¹⁹ Йдеться про те, що в конфесійному навчальному закладі освіта задовольнятиме, передовсім, внутрішньоклерикальні потреби – це підготовка освічених осіб для потреб конфесії. У конфесійному навчальному закладі можна створити для цього сприятливе середовище: коли дисципліни навчального плану лише конфесійно зорієнтовані, коли навчання пов’язане із залученням до ритуальної практики, часто для обмеження зі світом, ці заклади є інтернатного типу. У світському закладі вищої освіти все навпаки: освіта міждисциплінарна (якщо міждисциплінарність відсутня, це часто розглядається як суттєвий недолік), навчання підкорене, крім професійних завдань, іще загальноосвітнім, проживання в гуртожитку передбачає спілкування з невіруючими, є можливість самому обрати місце проживання. Якщо богословська освіта з’являється в світському закладі вищої освіти, вона не може ігнорувати цю реальність. Богослов’я в світському закладі вищої освіти відрізнятиметься від богослов’я в конфесійному закладі вищої освіти тільки тому, що середовище їхньої присутності досить відрізняється. Звичайно, можуть бути семінарії, які до богословської освіти включають значний компонент світських дисциплін, і

можуть бути богословські факультети в світських університетах, котрі самоізолюються від інших факультетів і не включають у свій навчальний план нічого, крім конфесійно орієнтованих дисциплін, але якщо характерні риси богословської освіти в конфесійних та світських навчальних закладах оформити в окремі види, то ми можемо побачити запропоноване отцем Богданом розмежування на два підходи до розуміння богословської освіти – монодисциплінарний і міждисциплінарний. У міждисциплінарному підході богословська освіта повинна прагнути до взаємодії з усією повнотою богословської проблематики, етика та культурологія являють спільне поле для обговорення релігійних джерел моральних і культурних цінностей. Богословська освіта спрямована на формування системного мислення та культури переживання тонких духовних, душевних, моральних порухів, осмислюючи як релігійні, так і світські здобутки вітчизняної та світової культури, яка ґрунтується на вірі та особистому спілкуванні з Богом з одного боку, а з іншого – на раціональному пізнанні, яке опирається на раціональні методи дослідження. Таке розуміння богословської освіти пропонує враховувати, як невід’ємні, два компоненти: фідейстський та раціональний, йдеться про конфесійний чи світський заклад вищої освіти. Певну спорідненість у розумінні богословської освіти ми зустрічаємо у Михайла Черенкова: він також розрізняє два контексти розвитку богословської освіти у конфесійних закладах вищої освіти та світських закладах вищої освіти, які, відповідно, поділяє на чисту (монодисциплінарна) та гібридну (міждисциплінарна) богословську освіту. Але, незважаючи на специфіку реалізації богословської освіти у конфесійному та світському закладі вищої освіти, він вказує на спільну основу. В інтерв’ю “Про типи богословської освіти і вимірювання продуктивності” М. Черенков зазначає: “В ідеальному плані теологічна освіта – це не просто освіта чи просвіта щодо теології як цікавого, але стороннього предмету; це освіта, яка ґрунтується на

теологічному фундаменті. Теологічна освіта не може бути приватною ініціативою, коли хтось вирішує, що він когось буде вчити теології, хоча може бути і так, але в ідеальному плані все має починатися з теологічних засад, з теологічної традиції”²⁰ М. Черенков відзначає обов’язковість зв’язку богословської освіти не просто з певною релігійною традицією, а з богослов’ям певної релігійної традиції. Іншими словами, має бути богослов’я, щоб його можна було викладати. Богослов’я не може бути приватною справою, бо релігійна традиція в ідеалі має бути зацікавлена у фахівцях, які б поєднували богословську освіту з богослов’ям релігійної традиції. Хоча залишається невирішеним питання щодо потреби у богословах, які отримали диплом світського закладу вищої освіти. Якщо у конфесійному закладі вищої освіти здійснюється контроль на вході, через висунення вимоги до абітурієнта, і на виході, через перевірку його знань, про що свідчить виданий диплом, то наявність такого прямого контролю в світському закладі вищої освіти України важко собі уявити. І тут уже постає питання радше довіри до світських закладів вищої освіти щодо невикривлення чи непривнесення того, чого немає в традиції. Конфесія ж приймає такого типу богословів, бо вони виховані у відкритості до інших наук і можуть бути творчими комунікаторами між світом і конфесією.

Важливим внеском у розмову про богословську освіту є думки Володимира Буреги. В інтерв’ю “Складні питання богословської освіти” він вказує на дві реальності богословської освіти: її розвиток у конфесійних і світських закладах вищої освіти. Але незважаючи на ці дві реальності, наголошує, що богословська освіта має бути конфесійно визначеною незалежно від того, в якій реальності вона розвивається. Але тут виникає певна дилема: якщо богословсько підготовлені фахівці, які закінчують конфесійні навчальні заклади, чітко зорієнтовані на самореалізацію в конфесії, яка їх готувала, то для кого готують богословів світські заклади вищої освіти? У конфесіях немає стійкого попиту на цих

фахівців, бо в них є свої випускники, які гарантовано відповідають висунутим конфесією вимогам. В. Бурега припускає, що світські навчальні заклади повинні готувати богословів для “зовнішнього застосування”, наприклад, як викладачів основ християнської етики в школі. Але крім цього, богословська освіта в світському навчальному закладі виконує роль місії в освітньому контексті і суспільстві в цілому. І, відповідно, богословська освіта – це освіта, пов’язана з певною конфесією, орієнтованою на задоволення як внутрішніх потреб певної конфесії, так і для зовнішніх потреб: представлення позиції конфесії через богословську освіту в світському навчальному закладі та представлення конфесії в суспільстві в цілому. Слід зазначити, що традиції богословської освіти в світському університеті у нас майже немає, і виникають постійні дискусії, якою прагматичною ціллю має бути підкріплене бажання створення богословських програм у світських закладах вищої освіти. “Тобто, з одного боку, ми бачимо зацікавленість освітян і науковців у створенні богословських вишів, але цей інтерес має дорости до чіткої зрілої концепції, яка б враховувала інтереси і конфесій, і держави, а головне — інтереси тих людей, які прийдуть сюди навчатися”.²¹ В. Бурега представляє підхід монодисциплінарності богословської освіти, що означає, що і в конфесійному і в світському закладі вищої освіти вона має представляти лише певну релігійну традицію (конфесію) і незалежно від того, в якому типі закладу викладається богослов’я, воно має репрезентувати певну конфесію. Різниця полягає не лише в кінцевому замовникові цих освітніх послуг (конфесія чи держава), а й змістовному наповненні дисциплін, бо якщо це православна богословська освіта, то вона має транслювати традицію незалежно від того, де вона реалізується.

Суголосною позиції В. Бурегі є настанова архієпископа Климента (Вечері). У своїй статті “Траєкторії розвитку богословської освіти” він не просто вказує на те, що богослов’я є конфесійним, а й наголошує, що

найбільш природне середовище для нього – конфесійні богословські навчальні заклади. Якщо схематично відтворити хід розмірковування владики, то виходить, що, оскільки богослов'я є лише конфесійне, а в нашій країні історично склалося, що діють конфесійні навчальні заклади, які створюються конфесією, то відповідно конфесія краще знає, яке богослов'я викладати. Оскільки богослов'я конфесії належить конфесії, то й богословська освіта має розвиватися суто в конфесійних навчальних закладах. Функціонально конфесія є основним замовником підготовки богословів, тому вона краще знає, яке їй богослов'я викладати. Справді, логічно – бездоганна аргументація, якщо конфесія діє лише в межах конфесійної структури певної юрисдикції. Користуючись християнським терміном, це питання еклезіології і можливе інше розуміння таких питань: “У певному розумінні Церква не має власного простору, вона присутня скрізь, “посеред нас”, зокрема в Університеті”.²² І чи може бути, що конфесійність богослов'я у світському закладі вищої освіти може ґрунтуватися не на “конфесійності структури” (факультету, кафедри, навчального плану), а на основі конфесійної ідентичності викладача та студента. Звичайно, і у цьому зв'язку може постати дискусія навколо того, – а які рівень, критерії і таке інше цієї конфесійної ідентичності. Архієпископ Климент пропонує досить високі вимоги до богословів незалежно від того, в конфесійному чи світському закладі вищої освіти вони викладають. “Богослов не лише вивчає, а більш точно – пізнає Бога. Він транслює свій досвід богопізнання суспільству”²³ На думку владики, таку умову підготовки богослова світські заклади вищої освіти виконати не можуть, і тому вони не повинні займатися “власне” богослов'ям як фундаментальною церковною наукою, а мають зосередитися на підготовці фахівців “навколобогословських” спеціальностей. Це, наприклад, журналісти, соціальні працівники, педагоги тощо. “В контексті всього сказаного стає зрозумілим, чому до богословського навчального закладу

повинні застосовуватися особливі критерії, які відрізняють його від інших навчальних закладів. Концепція богословської освіти впливає з того, якої мети в результаті ми прагнемо досягнути. Прийнято вважати, що християнське богослов'я – це систематичний аналіз природи, замислів та дій Бога, який дозволяє частково говорити про Божественну сутність.

Осягнення богослов'я здійснюється двома шляхами: логічним, через засвоєння певних богословських дисциплін, та досвідним (емпіричним), через посередництво молитви та причетність таємничому життю Церкви” (архієп. Климент (Вечеря)).²⁴ Таке розуміння богословської освіти можна назвати класичним з огляду на трансльованість його керівництвом конфесій та конфесійних закладів вищої освіти. Але таке розуміння може бути доконечним, лише коли ми ототожнимо конфесійну та клерикальну освіту, де богослов'я постає як змістовна складова підготовки духовенства. У випадку України такий підхід є не дуже очевидний, бо тоді ми повинні стати на позицію, що є богослов'я Української православної Церкви, богослов'я Української православної церкви Київського патріархату та богослов'я Української автокефальної православної церкви, хай навіть і так, але тоді ми повністю повинні відмовитися від історичних форм богослов'я, як такого, що належить вірним усієї конфесії, незалежно від юрисдикційної приналежності, а також відмовитись від всіх форм неконфесійної та міжконфесійної богословської освіти.

М. М. Закович солідаризується з думкою, що богословська освіта є справою конфесії та вказує, що: “Релігійна освіта (до якої він зараховує і богословську освіту у закладах вищої освіти – уточнення моє, Х.В.), по-перше, є відтворення конфесійних громад і підготовка богословських кадрів, що забезпечує відтворення релігії взагалі; по-друге, включення особи через релігійну освіту до складу певної конфесійної групи; по-третє, релігійна освіта через засвоєння відповідних цінностей сприяє соціалізації

віруючого; по-четверте, освіта формує і розвиває духовну культуру віруючих, їх вплив на культуру інших людей”.²⁵

Богословську освіту подібним чином, в контексті релігійної освіти розглядають Л. О. Филипович та Н. С. Гаврилова, розуміючи її як професійну релігійну освіту. Релігійна освіта – це широка освітня та/ або професійно орієнтована діяльність. У деяких аспектах релігійна освіта є ідентичною благу євангелізації та катехизації, які проводяться постійно через кожну церковну або релігійну організацію, релігійні (включаючи недільні) школи, катехитичні курси, виховні організації, аудиторії, священне текстове навчання, асоціації, релігійні ЗМІ (спеціальні сторінки в журналах, радіо, телебачення), клуби самоосвіти, Інтернет тощо. Іншими словами, релігійне виховання передбачає придбання особливого знання теології, доктринальне навчання духовенства (священиків, пастирів), освоєння певних світських знань, і тим самим розвиває високоосвічену інтелектуальну та моральну людину, яка здатна свідомо керувати життям у вибраних релігійних координатах.²⁶ Автори розуміють богословську освіту як таку, що має давати знання з доктрин певної конфесії, тому, власне, їхнє розуміння богословської освіти також є, передовсім, конфесійною освітою.

З конфесійним характером богословської освіти солідаризується А. М. Колодний, який зазначає: “Професійно-зорієнтовану релігійну освіту, яку ще можна назвати богословською, проводять різного типу духовні навчальні заклади (академії, університети, семінарії, коледжі тощо). Але тут зауважимо на тому, що релігієзнавчу освіту не слід ототожнювати або підміняти богословською (теологічною). Остання, як і атеїстична, що домінувала в часи тоталітаризму, є світоглядно неплуральною, а водночас ще й конфесійно зорієнтованою. Організація ж богословської освіти в системі державних навчальних закладів взагалі суперечить принципам світськості освіти, відокремлення Церкви від Держави і державної школи від Церкви, спричинить до подальшого

загострення суперечок і конфліктів на світоглядному й конфесійному рівнях, оскільки в державних школах і вузах навчаються віруючі з різних конфесій, а також діти невіруючих”. Важливим в думці А. М. Колодного є те, що богословська освіта в світському закладі вищої освіти, крім того, що суперечить, на його думку, українському законодавству ще й не враховує реальну поліконфесійність в Україні та може порушувати права невіруючих студентів.²⁷

Хоча, на нашу думку, вибірковий характер богословської освіти дозволяє тій чи іншій групі або обирати, або не обирати навчання за богословською спеціальністю, або здійснювати вибір тієї чи іншої богословської дисципліни.

Отже, з усього вищесказаного під богословською освітою українські інтелектуали розуміють досить широке за змістом поняття: це і освіта, яка визначається конкретно взятою церковною традицією (конфесією) і яка орієнтована, передовсім, на підготовку професіоналів в окремих галузях церковного служіння (науковців, викладачів богословських вузів, вчителів недільних шкіл, кандидатів на пастирське служіння, регентів церковних хорів та ін.), у центрі підготовки яких перебуває систематичне навчання основам віри через низку богословських предметів, а також виховання відданої Богові і Церкві людини; це також і освіта в світських навчальних закладах, яка може бути непов’язаною з жодною з релігійних традицій (конфесій), орієнтованою на підготовку професіоналів, що могли б реалізуватися на різних суспільних позацерковних посадах, наприклад, як учитель релігійних предметів у державній школі чи викладач богословських дисциплін у світському закладі вищої освіти.

У підходах до розуміння богословської освіти висловлених українськими авторами є, з одного боку, досить різні думки і погляди, а з іншого, в них можна знайти спільні позиції.

По-перше, ми зустрічаємо в практиці використання у синонімічному значенні поняття “богослов’я” та “теологія” відповідно “богословська освіта” та “теологічна освіта”. Хоча існують поодинокі випадки розмежування цих понять, але немає ні логічних, ні філологічних підстав їх розмежовувати. Хоча слід зазначити, що ми віддаємо перевагу терміну “богослов’я” та “богословська освіта” лише тому, що він введений в номенклатуру українського освітнього законодавства в назвах типу навчального закладу, освітньої галузі та спеціальності.

По-друге, дехто з авторів, думки яких ми представляли вище, вважають, що “власне” богослов’ям є конфесійне богослов’я, крім того деякі автори посилюють цю тезу і наполягають на тому, що конфесійне богослов’я може бути лише в конфесійному навчальному закладі, який створений і контролюється конфесією. Інша група авторів, приймаючи тезу про необхідну конфесійність богослов’я, вважають, що воно може розвиватись як в конфесійному, так і в світському закладі вищої освіти, і вони вказують на те, що ці різні освітні середовища накладають важливі відмінності на розвиток конфесійного богослов’я. Третя група авторів типологічно розмежовує конфесійну та світську богословську освіту, розділяючи їх як такі, що розвиваються або в конфесійному, або в світському закладі вищої освіти як підкорене, або не підкорене певній конфесії, які поділяються за цілями і завданнями, змістом, методами. Ми приймаємо третій погляд авторів, оскільки не можна ігнорувати факт бурхливого розвитку світської неконфесійної богословської освіти. Аналізовані вище автори не згадують ще один дуже важливий, на нашу думку, тип богословської освіти – міжконфесійну богословську освіту. Адже слід враховувати той факт, що сучасна богословська освіта розвивається в трьох типах: конфесійна, неконфесійна та міжконфесійна. Хоча аж до середини ХХ століття богословська освіта мала здебільшого конфесійний характер, неконфесійну та міжконфесійну богословську

освіту все ж розвивають богослови, які приналежні до конкретних релігійних конфесій, часто з дуже чіткою конфесійною ідентичністю.

Власне, це відрізняє неконфесійну та міжконфесійну богословську освіту від релігієзнавчої освіти, де конфесійна та світоглядна приналежність не є обов'язковою, або, навіть більше, не повинна проявлятися.

По-третє, українські автори, говорячи про світську богословську освіту, кажуть, передовсім, про богословську освіту, яка реалізується у світському закладі вищої освіти. У цьому зв'язку слід зазначити, що не можна розмежовувати конфесійну, неконфесійну та міжконфесійну освіту суто за критерієм, в якому типі навчального закладу, конфесійному або світському, вона розвивається, оскільки є приклади присутності конфесійних навчальних програм у світському закладі вищої освіти і присутність міжконфесійних і неконфесійних навчальних програм у конфесійному закладі вищої освіти (випрацювані критерії щодо розмежування цих трьох типів богословської освіти буде наведено нижче). По-четверте, слід не тільки моделювати, якою могла би бути богословська освіта в Україні, а й те, на якому історичному підґрунті фундується богословська освіта в світі та Україні.

Але не до кінця проясненим залишається питання про можливість існування конфесійної богословської освіти у світському закладі вищої освіти, який діє у світській державі. Саме про це йтиметься далі.

1.2 Поняття “богослов’я” та його зв’язок із богословською освітою

Перед тим, як розглянути теоретичні аспекти осмислення феномену богословської освіти, нам насамперед потрібно з’ясувати розуміння того, чим є богослов’я, а також, що є предметом його дослідження. Поняттям “богослов’я” позначається окрема сфера людського знання. Етимологія терміну “богослов’я”, або грецького “теологія” (від грецького Θεός – Бог

та грец. λόγος – слово) – слово про Бога. У цьому дослідженні терміни “богослов’я” та “теологія” використовуються як синоніми, але у вітчизняній традиції у слововжитку, зокрема, в законодавчих документах надається перевага терміну “богослов’я”. Хоча подібне словотворення до терміну “теологія” отримали назви інших наук: біологія, геологія, метеорологія, культурологія та інші. В українській мові як синоніми використовуються два терміни: калька з давньогрецької – θεολογία, в українській – “теологія” та переклад цього терміну на українську – “богослов’я”. Подібна ситуація спостерігається в більшості слов’янських мов (табл. 1.1.).

Таблиця 1.1

Написання терміну «богослов’я» в європейських мовах

№ з/п	Мова	Похідне з давньогрецького «θεολογία»	Похідне з національної мови
Слов’янські мови			
1.	білоруська	тэалогія	багаслоўе
2.	болгарська	теология	богословие
3.	македонська	теологија	богословие
4.	польська	teologia	-
5.	сербська	теологија	богословље / богословиј а
6.	словацька	teológia	bohoslovie
7.	словенська	teologija	bogoslovje
8.	чеська	teologie	bohosloví
9.	хорватська	teologija	bogoslovlje
Інші європейські мови			
10.	англійська	theology	
11.	баскська	teologia	
12.	валлійська		diwinyddiaeth
13.	грецька	θεολογία	
14.	грузинська	თეოლოგოს	
15.	галісійська	teoloxía	
16.	данська	teologi	
17.	естонська	teoloogia	
18.	ірландська		diagacht / divinity
19.	ісландська		guðfræði

20.	іспанська	teología	
21.	італійська	teologia	
22.	латиська	teoloģija	
23.	литовська	teoloģija	
24.	мальтійська	teoloģija	
25.	нідерландська	theologie	godgeleerdheid

Слід зауважити, що на даному етапі слід з'ясувати не розвиток богослов'я, коли ми реконструюємо богословську думку, хоча вона може і не використовувати цей термін, а саме виникнення і використання самого терміну “богослов'я” (теологія) – давньогрецькою “θεολογία”. Також ми не аналізуємо використання близького, але нетотожного сталого словосполучення, яким називали трактати чи їх частини — “Про богів” (давн. грец. – Περὶ τῶν Θεῶν), яке часто використовували в античності. Той сенс, який ми надаємо терміну “богослов'я (теологія)”, це християнізоване поняття взяте з грецької язичницької античності, де термін “богослов'я”, у давньогрецькій, розуміється в буквальному сенсі, як “розповідь про богів”, про те, як вони зображаються, які функції виконують, коли і хто про них згадує і як пише.

Вірогідно, першим, хто використовує термін “богослов'я”, слід вважати учителя Піфагора, Ферекіда Сіроського (584/83–499/98 рр. до н. е.). Діоген Лаертський вказує: “Ферекід Сіроський, син Бабія (як повідомляє Александр у “Спадкоємствах”), був слухачем Піттака. За словами Феопомпа, він перший писав про природу та богів”,²⁸ а Климент Александрійський згадує його мимохідь в “Строматах”, поряд з іншими мислителями: «Є навіть цілі книги, в яких думки авторів викладені в потаємній формі. Така, приміром, книга Геракліта “Про природу”, за що він і був названий “темним”. Подібна цій і книга Ферекіда Сіроського “Богослов'я””. Зіставляючи ці два джерела, можна зазначити, що Ферекід Сіроський вперше пише про богів, в його трактаті “Богослов'я”. Далі термін богослов'я вживає Платон в діалозі “Держава”: “Коли хто-небудь, ведучи мову *про богів* (курсив мій, Х.В.) і героїв, зобразить їх у

негативному плані, то це ніби те саме, якби художник намалював зовсім несхожими тих, чию подобу хотів передати”.²⁹ Платон називає поетів тими, хто “веде мову про богів”, тобто богословами, але сам Платон дає, як ми бачимо, негативну оцінку “богослов’ю поетів”: “тому що поети дають лише видава дійсності, а не те, що дійсно існує”.³⁰ Платон протиставляє своє вчення “богослов’ю поетів”, і пропонує “істинне слово про богів” — “істинне богослов’я”. Підноситься на більш високий щабель цей термін в Аристотеля, в праці “Метафізика”. “Справді, наука найбільш божественна є і найбільш цінною. А божественною може вважатися тільки одна ця – з двох поглядів. Дійсно, божественною є та з наук, якою радше всього міг би володіти Бог, і так само – якщо є якась наука про божественні предмети. А тільки до однієї нашої науки підходить і те й інше. Бог, на загальну думку, перебуває в числі причин і є одним з початків, і така наука могла б бути або тільки в одного Бога, або у Бога найбільшою мірою. Таким чином, всі інші науки більш необхідні, ніж вона, але краще за неї – немає жодної”.³¹ Аристотель називав божественною наукою (богослов’ям) вищу, першу філософію, оскільки для першої філософії головним є з’ясування першопричини всього сущого, а це на думку Аристотеля є Божество (Бог), яке існує саме по собі, і до якого весь світ прагне як до цільової причини. Платон і Аристотель систематично застосовували термін “богослов’я” і визначили загальну канву його розуміння. В їхній філософії богослов’я постає як важлива її частина, в якій розглядаються першопричини всього сущого.

Після Платона та Аристотеля термін “богослов’я” активно використовується в язичницькій античності, а саме, у неоплатоніків та стоїків. Термін “богослов’я” у назві своїх трактатів використовує Прокл – “Першооснови богослов’я”³² та “Платонівське богослов’я”. Якщо в першому він в свій спосіб розкриває зміст поняття “богослов’я”, то в другому, коментуючи богослов’я Платона, дає визначення богослов’ю:

“Йдеться, все, як я й казав, називають богами найперші і більш за все самодостатні початки суцільних речей, а науку про них – богослов’ям”.³³ Фактично у Прокла, а це характерно для Платона та Аристотеля, богослов’я – це наука про істини першопочатку усього суцільного, – Архе, про початки усього, що існує, про початки природи чи космосу. “Саме, “богослов’я”, про яке каже Прокл у найменуванні свого трактату, є просто діалектично усвідомлена язичницька міфологія, яка нічого спільного не має ні з богослов’ям монотеїзму, ні з будь-яким родом “монад”, “субстанцій”, “понять”, “духу” та іншими абсолютами метафізики, західноєвропейського ідеалізму і спіритуалізму”³⁴ (А. Лосєв). Отже, в грекомовному світі грецької античності термін “богослов’я” у Платона та Аристотеля з’являється мимохідь, але поступово він семантично насичується, аж до того, що Прокл виносить його в назву двох своїх трактатів. Саме у Прокла негативний у звучанні Платона термін “богослов’я” набуває позитивного звучання, аж до того, що в інтерпретації Прокла філософія Платона позначається богослов’ям Платона. Прокл фактично ототожнює термін “філософія”, з терміном “богослов’я”. Це пов’язано з тим, що Прокл починає активно використовувати в синонімічному ряді термін “Єдине”, “Благо”, термін “Бог”, “Боги”, “Божественне”.

У грецькій, але християнській античності, починає використовувати термін “богослов’я” Климент Александрійський. “Аналіз базових положень богослов’я Климента не залишає сумнівів у тому, що вплив так званої неопіфагорійської традиції пронизує всю структуру його думки, і численні елементи, традиційно приписувані піфагорійській традиції, незмінно присутні в усіх частинах його практичної і теоретичної філософії”.³⁵ Климент використовує термін “богослов’я” мимохідь, наприклад, аналізуючи символічний метод. Він пише: “Таким чином, символічний метод корисний у багатьох відношеннях, і як такий, що

сприяє побудові правильного богослов'я, і як засіб для благочестивого вираження, і як тренування для розуму або вправа в стислому викладенні, і як вказівка на виявлену мудрість”.³⁶ Йдеться про розмежування на язичницьке (еллінське) та правильне (християнське) богослов'я. Більш вживаним терміном, який є синонімом богослов'я, є термін “філософія”, яку він також поділяє на язичницьку (еллінську) та на істинну (християнську). Климент пише: “... знання, про яке ми говоримо, не є думкою окремих шкіл, але є істинною філософією, що відкриває предмети життєві, мудрістю, яка стверджує божественний гносис, так само як і справи людські, пізнанням достовірним і незмінним, усвідомленням минулого, сьогодення і майбутнього, того, що відкрито нам Господом по Його пришестві і через Його пророків³⁷”. Отже, у Климента “правильне богослов'я”, “істинна філософія” мають синонімічне значення у розумінні істинного вчення про Бога, світ та людину. “У Орігена схема поділу наук, вперше введена в богословський узус Климентом, отримує екзегетичне застосування, яке буде відтворюватися з дивовижною постійністю аж до V століття Оріген пише: як слова Божі в Євангелії мають або практичне, або алегоричне, або богословське значення, так і все євангельське вчення ділиться на три частини – на етику, фізику і богослов'я³⁸” (П. Михайлов). Але Оріген (185–254 роки) розширює контекст використання терміна “богослов'я”. У своїй праці “Проти Цельса”, він застосовує цей термін до єгипетської релігії: “... єгиптяни, які намагаються представити підставу для свого шанування тварин і витлумачити сенс свого богослов'я...”.³⁹ Далі він застосовує термін “богослов'я” до грецьких язичницьких поетів, він пише: “... словом — уявлення про всі інші імена, які носять мудрі отці навчань Цельса і стародавні грецькі богослови”.⁴⁰ Далі Оріген критикує розуміння Цельса щодо уявлення про зооморфізм, на свою користь згадує грецьких філософів, називаючи їх “вченими грецькими богословами», про це він пише так: “Але ось що дивно стосовно

Цельса: у нього птахи мають більш піднесені релігійні уявлення, але принаймні більш піднесені порівняно навіть з тими, які є у вчених богословів грецьких”⁴¹; далі він їх називає “богословствующими”: “... Сократ, Платон, Піфагор, Ферекид та інші богословські мужі, яких сам же Цельс дещо раніше звеличував до небес”.⁴² Також Оріген застосовує термін “богослов’я” до єврейської релігійної традиції; він пише: “... єврейський переказ зберігає з великою повагою, але деяке таємниче богослов’я, що зводить (дух людини) до Творця Всесвіту”.⁴³ І далі він застосовує цей термін і до християнської традиції. Він закінчує четверту книгу такими словами: “Хай допоможе же нам Бог через Сина Його, Який є Бог – Слово і Мудрість, і Істина, і Правда (Ін. 1:1,4,6; Ін. 24.30), і все те, що про Нього сповіщає постійно в своєму богослов’ї священне Письмо, за допомогою слова Його, яке спадає в нашу душу і освітлює її”.⁴⁴ Таким чином, Оріген використовує термін “богослов’я” в досить широкому сенсі, застосовуючи його до різних релігійних традицій, зіставляючи їх між собою, полемізуючи з Цельсом. Пізніше, “За часів Отців Церкви і Вселенських Соборів, в саму класичну добу богословської рефлексії, термін “богослов’я” зовсім не був однозначно фіксованим терміном, так само як слово “філософія” вживалося дуже широко, і в тому числі – для позначення богословствування, наприклад, у так званих каппадокійських отців Церкви – у святителя Василя Великого, святителя Григорія Богослова, святителя Григорія Ніського”⁴⁵ (С. Аверинцев).

Григорій (Назіанзін) Богослов приймає на його час традиційний поділ наук на етику, фізику та богослов’я, але термін “богослов’я” використовується не тільки в тексті, як у Климента та Орігена, але вже в назві трактату – “П’ять слів про богослов’я”. У Григорія також немає чіткої лінії розмежування богослов’я та філософії, але спостерігаються перші спроби це зробити. Під богослов’ям він розуміє, передовсім, істинне вчення про Бога, тобто вчення про Бога Трійцю. Григорій Назіанзін пише

про це так: "... хочеш зайнятися своїм предметом, і в ньому шукаєш їжі любочестя, то і тут тобі покажу широкі шляхи. Філософствуй про світ, або світи, про речовину, про душу, про розумні – добрі та злі природи, про воскресіння, суд, відплату, Христові страждання. Щодо цього і мати успіх в своїх дослідженнях не марна справа, і не отримати успіху не є небезпечним. Про Бога ж будемо міркувати тепер небагато, але незабаром, можливо, більш досконаліше, про самого Христа, Господа нашого, Якому слава навіки, амінь".⁴⁶ В іншому місці він пише: "Таким чином, забороняю не пам'ятати про Бога, але богословствувати невпинно, навіть забороняю не богословствувати, якби воно було справою неблагочестивою, але безчасність, і не викладання вчення, але недотримання міри".⁴⁷ В цитованому трактаті Григорій Назіанзін здебільшого термін "богослов'я" як іменник використовує лише в назві кожного "слова", а по тексту використовує дієслово "богословствування" і відокремлює від "філософствування", як розмірковування про світ або світи, речовину, душу, розумні – добрі і злі виключно про Бога, точніше, про Бога Трійцю. Отже він не розмежовує ці два терміни, як неістинне вчення, і як істинне вчення; і перше і друге опирається на розум, здоровий глузд та одкровення. Але є істотна відмінність – якщо помилка в першому не є суттєвою, то помилка в другому загрожує людині тим, чи буде вона спасенна чи ні. Саме ця сотеріологічна перспектива розмежовує у Григорія знання, які ми отримуємо через філософське розмірковування (філософствування) та розмірковування про Бога (богословствування).

Важливою віхою в розвитку терміну «богослов'я» є твори Псевдо-Діонісія Ареопагіта (V – початок VI ст. н. р.). Його творчість – це своєрідна християнська рецепція неоплатонізму. Подібно до Прокла, який розуміє богослов'я не тільки як вчення про Єдине, а й про різноманітних богів, Діонісій розширює богослов'я – тепер це не лише вчення про Бога

Трійцю, як було до нього, наприклад у Григорія Назіанзіна, а й про “небесну ієрархію”,⁴⁸ тобто про сотворені, але безтілесні сутності.

Діонісій також пропонує внутрішнє ділення богослов'я на три пов'язані частини, які він вибудовує ієрархічно: 1. Тайне⁴⁹ (містичне); 2. Іменне⁵⁰; 3. Символічне.⁵¹ Богослов'я у Діонісія постає не як систематичне вчення про Бога, а як рівень і віра відкриття Бога окремим людям – богословам. У тайному богослов'ї – “приховано”. Він про це пише так: “... Трійця, християнська богомудрих наставниця! Вознеси нас на невідому, пресвітлу і найвищу вершину пізнання Священнотайного Письма, де досконалі, незмінні і справжні тайнства Богослов'я відкриваються в пресвітлому Мороці, тайновидна безмовність, в якому при цілковитій відсутності світла, при повній відсутності відчуттів і видимості наш нечутливий до (духовного) просвітлення розум освітлюється найяскравішим світлом, виповнюючись пречистим сяйвом!”⁵² Діонісій генетично пов'язує таємне, символічне значення в застосунку до Бога. Він пише: “... наповнені таємничим сенсом речі, про які ми скажемо, у міру сил, в “Символічному богослов'ї”.⁵³ З зацитованих уривків можна побачити, що богослов'я є виключно наслідком одкровення Бога посвяченим, або пророкам, які тільки і можуть називатися богословами. Діонісій продовжує лінію, коли від богослов'я відділяються і не називаються цим терміном раціональні розмірковування людини про Бога та про речі та явища, які з ним пов'язані. Богослов'я виникає внаслідок богоспількування. Також Діонісій пропонує структурування християнського богослов'я через додавання уточнюючих прикметників: таємне (містичне) богослов'я, символічне богослов'я, а також з його текстів, хоч він так і не називає, впливає іменне богослов'я (богослов'я Божественних імен) та гімнографічне богослов'я (богослов'я прославлення Бога).

“Порядок переліку наук — етика, фізика, богослов'я, — починаючи з представників александрійського богослов'я, стає у другій половині IV

століття універсальною моделлю духовного сходження. Євагрій Понтійський (345–399) ввів цю ідею в фундаментальний принцип своєї богословської творчості і аскетичного вчення⁵⁴ (П. Михайлов). Посилаючись на Євагрія Максим Сповідник далі продовжує розвивати нові аспекти розуміння терміну “богослов’я”. Він вважає, що для того, щоб називатися богословом, потрібно отримати “дар богословствування”: “Дара богословського сподобляється розум тоді, коли, на крилах любові перелетівши, досягнувши перебування в Бозі, духом споглядає властивості Його, скільки розуму людському то можливо”.⁵⁵ Далі він продовжує: “Бажаючи богословствувати, не шукай, що є Бог в собі самому; бо цього не знайде не тільки людський розум, але ні розум кого-небудь іншого з суцільних після Бога. Але розглядай по можливості, як демонструє його властивості, як-то: присносущність, безмежність, неописаність, добрість, премудрість і силу всесодетельну, всепромислительну і судячи все суще. Бо між людьми той вже великий Богослов, хто хоча тільки розкриває ці властивості Божі”.⁵⁶ Максим обмежує богословствування, а відтак і богослов’я, лише дослідженням проявів Бога, а не дослідженням природи самого Бога. Далі, слідуючи поділу на три типи знання, Максим виділяє три типи, як він говорить, філософствування діяльнісне (етика), природне (фізика) та богословське.⁵⁷ Далі він також називає богословське філософствування – “богословське тайноводство”.⁵⁸ Для Максима богослов’ям є лише те, що відкривається людині внаслідок богоспількування під дією та керівництвом благодаті. Максим Сповідник пропонує внутрішній поділ богослов’я на катафатичне (іменне, у Діонісія Ареопагіта) та апофатичне (тайне, або містичне, у Діонісія та Максима). “Богословствуючий катафатично, виходячи з [стверджувальних] положень, робить Слово плоттю, бо він може пізнати Бога як Причину [всього], виходячи тільки з [речей] зримих і відчутних. Богословствуючий апофатично, виходячи з міркувань негативних, робить Слово Духом, як сущого на початку Бога і сущого у

Бога (Ів. 1:1); він справді пізнає Надпізнаваного, що не виходить з чогонбудь доступного пізнанню”.⁵⁹ Максим Сповідник встановлює діалектичний зв’язок між катафатичним (позитивним) та апофатичним (негативним) пізнання Бога, причому, в першу чергу, Бога Трійцю і пізнання Боговтілення в Ісусі Христі Сина Божого. Триєдність Бога та Боговтілення не можна пізнати природними засобами, а лише через благодать – це пізнання Максим називає богословським, а те що в такий спосіб пізнано – богослов’ям, відділяючи його від природнього в фізиці та морального в етиці. Тому богословське пізнання доступно безпосередньо лише християнам, опосередковано юдеям і недоступне язичникам. Також у Максима богослов’я може бути лише християнським, і лише отримано тими, хто є християнином і лише засобами благодаті, і лише тими, хто приймає вчення про Бога Трійцю і про втілення Бога Сина.

У східнохристиянському контексті прислужився в новій динаміці розвитку терміну “богослов’я” Йоан Дамаскін (675–753 роки). Слід відзначити, що в його працях частота вживання цього терміну та похідних від нього значно збільшується в порівнянні згадуваних вище його попередників. Йоан Дамаскін богослов’я робить частиною філософії. Він пише: “... філософія є любов до мудрості; Бог же є справжня мудрість. Таким чином, любов до Бога є істинна філософія. Філософія поділяється на теоретичну і практичну; теоретична філософія поділяється на богослов’я, математику і фізіологію. Практична філософія розділяється на етику, економіку і політику. Теоретична філософія має своєю задачею розглядати безтілесне, нематеріальне, тобто Бога, Який, насамперед, і в звичному значенні безтілесний і нематеріальний, потім ангелів, демонів і душі. Останні [тобто ангели, демони і душі] по відношенню до тіла називаються нематеріальними, по відношенню ж до нематеріального, в суворому сенсі, тобто до Божества, вони є матеріальними. Отже, все це складає предмет богослов’я. Теоретична філософія має своїм завданням розгляд також і

природи матеріального, а так само і того, що займає середнє місце між нематеріальним і матеріальним, що іноді розглядається в матерії, а іноді незалежно від матерії – це становить математику”.⁶⁰ В його розумінні філософія є синонімом науки, тобто філософія – це система існуючого на той час знання, але, на його думку, яке співвідноситься з Богом. Тобто філософія – це наука про Бога прямо як богослов’я, та опосередковано в інших розділах людського знання. У Йоана Дамаскіна в предмет богослов’я вже входить, крім знання про Бога, знання про безтілесні істоти та душу людини.

Паралельно формується та розвивається лінія використання терміну “богослов’я” у латиномовному культурному просторі. Початок цієї лінії розпочинається в стоїчній традиції, яка розвиває, і доповнює, і синтезує лінію Платона і Аристотеля. Стоїки розуміють під богослов’ям частину фізики, яка стосувалася дослідження світу, яке завершувалося роздумами про природу богів. Промовистим у цьому випадку є твердження Хрисипа: “Існує три роди філософського дослідження: логіка, етика і фізика. З них на перше місце потрібно поставити логіку, на друге – етику, а на третє – фізику. У свою чергу, фізика завершується вченням про богів, чому знайомство з цією областю називали посвятою в таїнства”.⁶¹ Остаточний розвиток стоїчної лінії використання терміну “богослов’я” досягається в римській античності у римських стоїків. Вони розвинули вчення про три роди богослов’я, зокрема Варрон розмежує богослов’я на міфічне, громадянське, фізичне. Перше – для простолюдинів, друге – для громадян, а третє – для філософів. “Пізніші християнські письменники – Тертуліан і Августин, які добре знали і цитували твір Варрона, вважали за краще передавати грецькі назви трьох частин богослов’я по латині, в результаті чого з’явилися терміни: надзвичайна (*fabulosa*), громадянська (*civilis*) і природна теологія (*theologia naturalis*). Августин у трактаті “Про Град Божий”, протиставляючи природну частину богослов’я надзвичайній і

громадянській, наділяє цю назву новим змістом. На відміну від стоїків він називає філософське вчення про богів “природним” не тому, що воно входить складовою частиною у вчення про фізичний світ, а тому, що воно відповідає природі речей і єдине може претендувати на істинність. Випереджаючи середньовічні визначення *theologia naturalis*, Августин описує їх як спробу осягнути невидиму силу і Божество Творця через розгляд творінь”⁶² (С. Месяц). Тертуліан (155/165–220/240 роки) використовує термін “богослов’я” виключно в негативному сенсі застосовуючи цей термін виключно до язичницького вчення про богів, і згадує цей термін в контексті доробку згадуваного вже Варрона. Тертуліан, звертаючись до язичників, пише: “... я вступаю з вами, язичники, в суперечку на підставі ваших же власних коментарів, які були запозичені з усіх родів богослов’я, адже література в ваших очах має більше ваги, ніж сам предмет. Для стислості я обрав твори Варрона, який в тому, що стосується справ божественних, керувався усіма існуючими до нього зведеннями, чому він і виявляється зручною для нас мішенню. Якщо запитати його, хто вигадує богів, він відповість, що такими бувають філософи, поети і народи”.⁶³ Тобто, богослов’я — це є те, що пов’язане з вигадкою людей, а відтак, на думку Тертуліана, не має жодного стосунку до істинного розуміння Божественного.

Августин деконструє розмежування на три види богослов’я, запропонованого Вароном, у контексті того, що на його думку богослов’я не може бути частково істинним, воно може бути істинним або ні. Тому міфічне богослов’я не є богослов’ям, а те, що в громадянському богослов’ї є істинним, то воно є природнім, тому істинним богослов’ям є лише природнє богослов’я.⁶⁴ Якщо продовжити лінію розмірковування Августина, тоді немає сенсу додавати прикметник природнє, і тоді доречно просто номінувати істинне вчення про Бога – богослов’ям.

Терміном “богослов’я” також послуговується Боецій (480–524/526 роки). Він, як і його послідовники, називає богословами язичницьких поетів і філософів, застосовуючи для них номінацію – “стародавні богослови”.⁶⁵ Боецій слідує загальній тенденції того часу і також розуміє філософію як синонім науки. Подібно Йоану Дамаскіну, він також проголошує богослов’я філософією. Боецій пише: «Умоглядне (speculativa) [знання взагалі ділиться на] три частини: [природне, математичне і богословське]. Природне [розглядає речі] в русі; воно невідворотне – грецькою «ἀνυπερσάρητο». Воно досліджує форми тіл разом із матерією, бо в дійсності форми невіддільні від тіл, математичне [знання] – невідволікаюче, [розглядає речі] без руху. Воно досліджує форми тіл без матерії і тому без руху. Богословське [знання має своїм предметом щось] абстрактне і віддільне, позбавлене руху, оскільки божественна субстанція позбавлена як матерії, так і руху”.⁶⁶ Боецій хоча і розуміє богослов’я абстрактним знанням, в контексті того, що може усвідомитися як умосяжне, але він також класично головним предметом свого богословського аналізу розглядає Бога, як Трійцю.

Крім того, «принципово відмінним вже є ранньохристиянське значення поняття богослов’я від еллінського (язичницького) (пояснення в дужках – моє, – Х.В.) – богослов’я не просто розмірковування поетів, політиків або філософів про богів, або навіть про Бога як такого, але дискурс в рамках чіткої конфесійності – сповідання конкретного віровчення (confessio)”⁶⁷ (В. Шохін). Тобто йдеться не тільки про відмежування богослов’я християнського від язичницького (наприклад, Августин проти Варрона), але і відмежування богослов’я однієї християнської групи (конфесії) від іншої (наприклад, Григорій Нісський проти Євномія). Поступове витіснення язичницької античності християнською античністю призвело до витіснення язичницьких конотацій терміну “богослов’я” християнськими: у Псевдо-Діонісія Ареопагіта,

Максима Сповідника та Йоана Дамаскіна ми бачимо, що термін “богослов’я” застосовується лише до християнського контексту. До X століття термін “богослов’я” остаточно входить у вжиток, хоча поряд з ним існують терміни з близьким і навіть синонімічним значенням. “Три значення богослов’я: 1) “слово про Бога” (λόγον περὶ τοῦ Θεοῦ); 2) “слово від Бога” (λόγον ἀπὸ τοῦ Θεοῦ); 3) “слово до Бога і для Бога” (λόγον πρὸς τοῦ Θεοῦ)”. Латинські еквіваленти богослов’я: “божественні писання” (*sacra scriptura*), “божественні пізнання” (*sacra eruditio*), іноді “божественні сторінки” (*sacra pagina*), найпопулярніше “вчення” (*doctrina*) – починаючи з Тертуліана (пор. “Вчення апостольських церков”)⁶⁸ (В. Шохін).

Остаточна християнізація цього терміну відбувається в західнохристиянському середньовіччі в творчості та освітній діяльності П’єра Абеляра. Він здійснює розмежування термінів “філософія” та “богослов’я”, тепер останнє постає як окрема наука. Він перший в середньовічній традиції вводить термін “богослов’я” у назву свого трактату – “Богослов’я вищого блага”, який присвячений аналізу проблеми Бога Трійці, що є традиційним для богословських текстів і до Абеляра. Але з П’єром Абеляром пов’язано впровадження терміну “богослов’я” в освітній контекст, де цей термін починає тлумачитися більш широко. “До двох існуючих в богословських трактатах тенденцій – апологетичної (з метою навернення невіруючого) і позитивної (з метою зрозуміти дані віри) Абеляр додає ще дві: логічну (визначення зв’язків, які об’єднують віру з Одкровенням, виділення точок пов’язаності віри та розуму, виявлення способів, завдячуючи яким богослов’я утворює предмет віри) і критичний, де наводяться різні аргументи проти віри з подальшими контраргументами. Такого роду богослов’я він і вводив в практику шкільного навчання, багато в чому посприявши, аби ввести в побут сам термін “богослов’я”, що стало можливим з XIII століття коли в Сорбонні був відкритий богословський факультет. Судячи з усього, виникнення

богослов'я як особливої, відмінної від філософії дисципліни було проблемою, що назріла”⁶⁹ (С. Неретина). П'єру Абеляру належить обґрунтування богослов'я як раціональної науки, яка орієнтована на чотири основні сфери: догматика, етика, каноніка та екзегетика. Таким чином, богослов'я сформувалося як окрема наука, що була відокремлена від філософії в контексті освітніх завдань, коли було сформовано один з вищих факультетів поряд з факультетом права та медицини – богословський, де філософія має передувати богослов'ю як один з її інструментів.

Таким чином, П'єр Абеляр започатковує сучасне розуміння терміну “богослов'я”, що постає як система автономного знання про Бога та його відношення до людини та світу речей, і яке пов'язане зі сферою викладання цієї системи. Він є той, хто проголосив богослов'я, як окрему науку та богословську освіту, як окрему сферу викладання. Тому в дискусіях про богослов'я та богословську освіту слід враховувати ті історичні трансформації терміна “богослов'я”, про які йшлося вище. Коли термін “богослов'я” тлумачився в категоріях досвіду людини – богослов'я як досвід богопізнання, у Абеляра богослов'я постає як логічно організоване знання про Бога – як наука про Бога, яка пристосована до систематичного та послідовного викладання. Саме це розуміння богослов'я з деякими відмінностями є поширеним в розумінні терміну “богослов'я” у сфері його викладання, у сфері богословської освіти. Тому саме в цьому розширювальному значенні ми використовуватимемо термін “богослов'я” та пов'язану з ним освіту в нашому дослідженні.

Отже, зміст, форми застосування терміна “богослов'я” мають відмінні конотації в залежності від культурно-історичного контексту та смаків того чи іншого мислителя. Можна з високою часткою вірогідності стверджувати, що в античні часи термін “богослов'я” традиційно означав: або поетичну оповідь про богів, як у Платона, або частину філософії, як у

Аристотеля, Йоана Дамаскіна та Боеція, або частину фізики, яка була третьою складовою філософії, як у Варрона, або синонім філософії, як у Прокла, або як лише вчення про Бога, як у Климента Александрійського, Орігена, Григорія Назіанзіна, Максима Сповідника та Августина, або як вчення про Бога та безтілесних істот у Діонісія Ареопагіта, теж саме, але плюс вчення про душу людини у Йоана Дамаскіна. Остаточно термін “богослов’я” у тому значенні, в якому ми його розуміємо і в наш час, як окрему сферу людського знання про Бога та його зв’язок з людиною та світом речей, сформувався у П’єра Абеляра.

Далі термін “богослов’я” поступово починає застосовуватися не лише до християнства, але й до інших типологічно схожих світоглядних систем, які в період нового часу починають об’єднуватися під терміном “релігія”. Богослов’я формується як інструментальний феномен, покликаний реагувати на запити релігійної традиції, або конфесії в межах цієї традиції, які виникають в процесі її становлення. Ще одним важливим питанням є – чи можемо ми поширювати поняття “богослов’я” на нехристиянські релігії. На перший погляд, богослов’я це суто християнський феномен, і до інших традицій застосовувати цей термін неправомірно. За іншою думкою, його можна застосовувати до всіх монотеїстичних традицій, бо ми маємо типологічну схожість структури віровчення, в центрі якої є єдиний Бог. Третя точка зору проголошує, що прямо або опосередковано ми можемо говорити про богослов’я в усіх релігіях без винятку. Перша точка зору наразі є маргінальною, бо очевидно, що є багато типологічних схожостей того, що називається богослов’ям в християнстві, в інших релігійних традиціях, питання – чи можемо ми говорити про богословські системи в усіх без виключення релігійних традиціях. Тому, власне, ідеться про конкуренцію двох останніх точок зору. В ісламі типологічно терміну “богослов’я” відповідає “калам” (від араб. *الكلام* — слово, або *قلم* — стилос, перо), який представлений

двома школами: ‘илм ал-калам (ті, що тлумачили положення віровчення з позицій розуму) та таклід (ті, які тлумачать з позицій слідування авторитетним джерелам та вченим). В юдаїзмі ми можемо спостерігати формування традиції юдейського богослов’я в арабомовному ісламському світі, коли переносилися каламічні схеми розмірковування про віроповчальні положення юдаїзму. “Принципова непридатність поняття “богослов’я” до релігійного дискурсу за межі конфесійних – віроучительних і віросповідних – релігій. Культурологічна безграмотність в розширенні обсягу поняття “богослов’я” до “богослов’я, яке мається на увазі” в архаїчних і етнічних релігіях. Логічна суперечливість в застосуванні самого терміну “богослов’я” до “атеїстичної” релігійності буддизму, конфуціанства або даосизму. Релігієзнавча некомпетентність в слововживанні на кшталт “індуїстське богослов’я” або, навіть більш акуратно, “вішнуїтське богослов’я”, “шиваїтське богослов’я”, “тантристське богослов’я” (за відсутністю в наведених випадках аналогів не тільки церкви, а й громади)”.⁷⁰ З висловленої позиції В. Шохіна видно, що він притримується другої точки зору, але, на нашу думку, приписує релігієзнавству дуже спрощений погляд на це питання. У релігієзнавстві є подібна дискусія в контексті терміну “релігія”, щодо того, яке коло феноменів можна назвати релігією. Перенісши цю дискусію на термін “богослов’я” можна сказати, що все залежить від переліку критеріїв, які закладаються, відповідно до цього ми можемо тлумачити богослов’я вужче або ширше. Для широкого тлумачення є історичне підґрунтя, оскільки сам термін зародився і використовувався в язичницькій античності. Може розпочатися дискусія: що власне розуміти під богослов’ям? Але на території з домінуючим християнським населенням, чи в суспільстві, яке має християнське коріння, словосполучення “юдейське богослов’я” та “ісламське богослов’я” є абсолютно природнім. Так само, коли ми говоримо про ісламське суспільство є коректним говорити про

християнський калам, коли йдеться про християнське богослов'я. Також, коли ми говоримо про “атеїстичні” релігії – буддизм, конфуціанство, даосизм, можна лише в початкових філософсько-етичних формах, але в подальші періоди становлення цих релігій вони набувають цілком класичних форм, які характеризують, говорячи словами В. Шохіна, конфесійну релігію. Також, якщо ми будемо характеризувати окремі релігії, знову використовуємо термінологічний ряд В. Шохіна, конфесії шиваїзму, вішнуїзму чи тантри, ми можемо знайти розвинуту рефлексію над віровченням, тобто розвинуте богослов'я, наприклад, Гаудівайшнавизм представлений Товариством свідомості Крішні, або буддизм лінії Карма-Каг'ю школи ламі Олі Нідела. Також ми можемо говорити про розвинуті форми архаїчних вірувань, наприклад корейського шаманізму, в якому ми зустрічаємо рефлексію над власним віровченням, а те, що ми не можемо знайти аналогії церкви або громади, взагалі виглядає дуже дивним, адже буддійська санха має ті самі ознаки релігійної громади, які має церква як типова християнська громада. Тому видається, що на даний час слід підходити контекстуально для того, щоб ствердити, має чи немає та чи інша конфесія богословську систему або її зачатки. У глобалізованому світі типологічно суттєвої різниці немає, чи вибудовується система релігійного знання навколо уявлення про єдиного Бога, чи навколо багатьох богів, чи взагалі присутній Бог чи боги. Головне, щоб релігія мала певну теоретичну частину, в якій представлені уявлення про світ сакральний, і ми можемо говорити про богослов'я, коли є рефлексія над теоретичною частиною релігії. Таким чином, релігія є об'єктом дослідження для богослов'я. Після цього попереднього аналізу терміну “богослов'я” і визначення його значення та форм застосування можна переходити до аналізу поняття “богословська освіта”. Але релігія також є об'єктом дослідження для інших сфер знання — це філософія релігії, релігійна філософія, релігієзнавство. Тому для подальшого

розуміння змісту богослов'я нам потрібно з'ясувати обсяг поняття релігії у нашому дослідженні, а також розмежувати богослов'я, філософію релігії, релігійну філософію та релігієзнавство на рівні предметів дослідження.

1.3 Об'єкт, предмет богослов'я та його розмежування з іншими сферами знання про релігію

Поняття “релігія” включає в себе поняття “богослов'я”, як певний релігійний феномен, але з іншого боку богослов'я і є певною рефлексією щодо релігії.

Етимологію слова “релігія” окремо з'ясовували три мислителі: Марк Тулій Цицерон, Луцій Цецилій Фірман Лактанцій, Аврелій Августин. Цицерон розмірковує над значенням цього терміну, який в його часи вже втратив чіткий сенс (лат. *religio* – “благочестя, сумлінність, надійність, об'єкт поклоніння”); сам Цицерон вважав, що термін “релігія” є похідним від дієслова *relegere* (знову збирати, знов обговорювати, знов обмірковувати, відкласти для особливого вжитку), що метафорично означає “благочестя”, або “благочестиве, шанобливе ставлення до чогось. Тому, сутнісною ознакою релігії для Цицерона було “благочестиве ставлення до вищих сил, шанобливе ставлення до Божественного”. Лактанцій етимологію слова “релігія” виводив від латинського дієслова *religare* (зв'язувати, прив'язувати), для нього сутнісною ознакою релігії був зв'язок людини і Бога. Августин також виводив термін “релігія” від дієслова *religare*, але він вказував на значимість у розумінні префіксу “re”, який вказував не просто на зв'язок, а на відновлення зв'язку з Богом. Відновлення – оскільки він був втрачений внаслідок гріхопадіння. Функціональне значення терміну “релігія” з'являється в період римських завоювань та існування на території Римської республіки, а пізніше і імперії різних вірувань, які типологічно подібні до римських, але відрізняються в уявленнях про сферу Божественного та обрядами

поклоніння. Термін “релігія” став родовим поняттям, і включав різноманітні релігії народів завойованих територій, релігії яких були поряд з римською релігією видами, які об’єднувалися родовими ознаками в поняття “релігія”. В умовах полірелігійності та поліконфесійності Римської імперії цей термін став дуже важливим узагальнюючим. Цицерон використовує його для відокремлення римської релігії від забобонів і марновірств, Лактанцій і Августин використовують для відділення християнства від нехристиянських релігій і християнських ересей. У період Середньовіччя, коли встановлюється монополія однієї релігії чи конфесії, Європа була поділена на католицьку та православну ойкумену, і тому термін “релігія” рідко використовувався, оскільки був більш природній для християнства термін “церква”. Функціональна значимість і важливість цього терміну повертається, починаючи з періоду Реформації, коли на території Європи виникає низка некатолицьких церков: лютеранство, кальвінізм, цвінгліанство, анабаптизм, пізніше англіканство тощо. Згодом релігійна плюралізація лише посилюється. У другій половині XX – на початку XXI століття світ пережив справжній релігійний бум, що призвело до виникнення нових релігій і нових конфесій у межах старих релігійних традицій. Тому поняття “релігія” від XVI століття повертається в інтелектуальний вжиток як родове поняття стосовно різноманітних історичних релігійних і конфесійних форм, які є його видами: “...якщо в XV столітті в назвах книг практично не зустрічається слово “релігія”, то в XVI столітті понад 40%, а в XVII – близько 70% книг Європи використовують його замість слова “віра”. Далі, починаючи з XVIII століття, спостерігається різке витіснення терміну “християнська релігія” терміном “християнство”, який також не використовувався до XVI століття”⁷¹ (Ф. Козирев).

Слід наголосити, що термін “релігія” є соціально та культурно зумовленим і виникає в Європі у контексті релігійного та конфесійного

плюралізму. Зазвичай, у самоназвах релігійних традицій та конфесій цей термін не фігурує і є стосовно до них технічним, що узагальнює певні типові форми духовних практик. Релігія має два рівні: зовнішній і внутрішній. На зовнішньому рівні релігія організована навколо певної теорії – віровчення, певної практики – релігійних культів, а також інституційно – релігійної спільноти; на внутрішньому – релігія постає та проявляється в інтелектуальній, емоційній і вольовій сферах – це релігійне переживання, засвоєння якого формує релігійний досвід. Наголошення лише на одному з рівнів, зовнішньому або внутрішньому, призводить, відповідно, до соціологізму чи психологізму. Відмова від соціологічної чи психологічної позитивізації релігії викликає необхідність усвідомлення релігії як цілісного феномену, в якому важливим є як саме протікання релігійного переживання, так і те, що переживається, як це виражається у певних діях, і як це типізується у досвід, який має інтерсуб'єктивну значимість. Такий підхід можна назвати феноменологічним – це своєрідна спроба не намагатися редукувати все до типових схем, а визнати типовий значимий досвід пізнання, який протікав з певними унікальними нюансами. Феноменологія говорить про типологічне і про унікальне, як значиме у процесі релігійного пізнання. Наприклад, є типологічні дії, які ми називаємо молитвою, але є унікальне протікання, на рівні окремого суб'єкта, того, хто молиться. Виокремлення з унікальних досвідів типологічного, не редукуючи унікальне до типологічного. У цьому зв'язку ми можемо говорити про поняття “релігія”, яке охоплює низку типологічно схожих феноменів, але буде неправильно говорити про релігії в множині. Конкретні історичні форми релігії мають конкретні назви – християнство, іслам, які також є типами менших феноменів і включаються в їх обсяг – в християнство – православ'я, католицизм, протестантизм; і далі поділ продовжується до громади, і до конкретного індивіда. Іншими словами, некоректно говорити про релігії в множині: католицизми,

протестантизми, а слід казати – Еладська православна церква, Греко-католицька церква, Англiканська церква (або англiканство). Задля збереження унікального характеру ми не повинні з родових понять створювати квазіродові, а йти тим шляхом, коли описуємо дрібніший феномен, він має поставати, передовсім, через унікальні риси, і тут не можемо рухатися шляхом мовної економії. Таке розуміння релігії призводить до того, що коли ми говоримо про конфесійне богослов'я, воно є узагальнюючим богослов'ям конкретної конфесії, яке має бути назване – православне богослов'я, католицьке богослов'я, протестантське богослов'я, сунітське богослов'я, шіїтське богослов'я тощо, і далі богослов'я Еладської православної церкви, богослов'я Грузинської православної церкви, і за подібною аналогією з іншими конфесіями, йдучи далі ми можемо говорити про богослов'я Київської духовної семінарії та богослов'я Одеської духовної семінарії Української православної церкви і ми можемо здійснювати комбінування –православне богослов'я Київської духовної семінарії Української православної церкви. Головне у цій мовній грі – пошук максимально коректної релевантної ситуації мовконструкції. Вдалим, на нашу думку, виходячи з вищенаведеного, видається визначення В. Шохіна: “Богослов'я є рефлексія релігійної свідомості, об'єктами якої повинні бути основні складові існування релігійного індивіда – як виміри розуму, волі й почуття, і релігійної спільності – у вигляді доктринальних, морально-поведінкових, культових та інституційних норм”.⁷² Слід наголосити, що ця рефлексія є іманентною до релігії, конкретно до конфесії, до якої належить богослов, рефлексія здійснюється з позицій конфесії, на тому, що є суттєвим для цієї конфесії, обмежуючись конфесійно-визначеною значимістю, і тоді ми говоримо про конфесійне богослов'я. Наголошення на проблемній значимості характерне для неконфесійного богослов'я. Значиме для двох і більше конфесій стосується міжконфесійного богослов'я.

Неконфесійний характер дослідження релігії притаманний іншим наукам, які є дотичними до богослов'я, але принципово відмінними від богослов'я, маються на увазі, передовсім, релігієзнавство, філософія релігії та релігійна філософія. Далі ми спробуємо здійснити демаркацію богослов'я, релігієзнавства, філософії релігії, релігійної філософії. Філософія релігії є філософським дослідженням релігії, яке ґрунтується на філософській критиці (аналізі). Історично термін “філософія релігії” розглядається так: “Остаточне походження “філософії релігії” від “природної теології” – розгляду релігійних істин засобами раціональності крім звернення до Одкровення (перший трактат — “Природна теологія” (близько 1330) Скотіста Н. Бонетуса). “Філософія релігії” єзуїта С. фон Шторхенбау (1772), розгорнута у вигляді синтезу традиційної “природної теології” і католицької апологетики. Швидка рецепція терміну “Філософія релігії” у Франції (з 1774) і двоїста реакція на нього в самій Німеччині. Й. Х. Г. Шуман (1793): перше включення “філософії релігії” (приблизно як вчення про принципи моральної раціональності) в корпус філософських дисциплін”.⁷³

Філософія релігії відрізняється від філософського богослов'я тим, що повністю відмовляється від нормативного значення Одкровення, є у повній мірі не богословською, а філософською дисципліною. Таке розуміння філософії релігії ми вважаємо основним розумінням філософії релігії. Розгляд різноманітних історичних форм розуміння філософії релігії ми залишаємо за дужками нашого дослідження, оскільки це не є предметом наших наукових пошуків. Принциповим для філософії релігії є вирішення питань, які можуть бути раціонально осмислені з позицій філософських, або з позицій шкіл секулярної філософії.

“Конфесійна нейтральність перелічених і аналогічних проблем як таких. Можливість вирішення їх залежно від “презумпцій” тих, хто їх вирішує – позаконфесійний підхід залишає їх у межах секулярної

філософії (абстрактно-релігійної, “агностичної», або навіть атеїстичної, конфесійний (у межах християнської догматичної свідомості) включав і включає їх в формат апологетики і частково догматичного богослов’я (у межах параметра наведеного визначення теології”⁷⁴ (В. Шохін).

Ми погоджуємося з першою частиною дефініції розуміння філософії релігії, а друга його частина стосується іншої галузі знання філософського богослов’я, використовуючи хід аргументації самого В. Шохіна, якщо є термін “філософське богослов’я”, то йдеться, передовсім, про богослов’я, яке використовує філософські методи в аналізі богословської проблематики. Якщо ми говоримо про філософію релігії, то йдеться про філософську дисципліну, предметом вивчення якої є релігія. На нашу думку, є неправильним змішувати ці дві галузі знання. Перша генетично пов’язана з богослов’ям, а друга – з філософією.

Також слід відрізнити від богослов’я та філософії релігії – релігійну філософію. “Широкий обсяг поняття “релігійна філософія” дозволяє включати в нього найрізноманітніший спектр явищ, релігійно спрямованих дослідів філософської творчості. Можливість визначити в якості “релігійного філософа” суб’єкт філософської діяльності, що займається філософськими штудіями як такими, спеціально проблемами філософії релігії, або й тими й іншими: 1) за умов особистої експлікованої конфесійності (як Ж. Марітен); 2) за умов особистої неексплікованої конфесійності (як К. Ясперс); 3) за умов ілюзій щодо своєї експлікованої конфесійності (як М. Бубер); 4) за умови особистої експлікованої позаконфесійності (як А. Уайтхед або Ч. Хартсхорн). Наявність “проміжних” фігур (в історії російської думки В. Соловйов, ранній о П. Флоренський, М. Бердяєв та ін.). Підсумок: “релігійна філософія” – усі феномени релігійного філософського дискурсу за межами формату теології. Можливість охоплення поняттям “релігійна філософія” діяльності

переважної більшості мусульманських та юдейських і всіх буддійських, джайніських та індуїстських мислителів”⁷⁵ (В. Шохін).

Тобто, можна сказати, що релігійна філософія за проблематикою, мовою схожа на богослов'я, але оскільки результати релігійних філософів прямо не експліковані якоюсь конфесією як раціональна інтерпретація віровчення конфесії, вона, тобто релігійна філософія залишається суб'єктивним вченням мислителя, що наближає її за змістом до філософії. Тому можна сказати, що релігійна філософія – це, передовсім, філософія, предметом розмірковування якої є богословські теми та проблеми. Також проблематичний характер є у словосполучень, які поєднують назву традицій чи конфесій з терміном “філософія”, як то – християнська філософія, ісламська філософія, православна філософія, сунітська філософія. Якщо йдеться про раціональне осмислення віровчення, тобто того, чим є християнство або іслам, тоді доречніше використовувати термін “християнське богослов'я” та “ісламське богослов'я” відповідно, чи “православне богослов'я” і “сунітське богослов'я” відповідно, оскільки незрозумілим є інституційний статус конфесійної філософії в межах певної конфесії, тому доречніше в такому випадку говорити про філософію, якою займаються християнин чи мусульманин, православний чи суніт, і це пов'язано з його приватною чи публічною справою, а не пов'язано прямо з конфесією, до якої він належить. Хоча, слід зазначити, що це завжди залишатиметься складним питанням – коли філософія окремого автора, який має чітку конфесійну ідентифікацію стає богослов'ям конфесії, до якої він належить, або так і залишається його студіями, які залишаються нерцепійованими конфесією. Для того, щоб однозначно ствердити, що продукти творчої діяльності стануть чи не стануть богослов'ям або залишаться чи не залишаться філософією, потрібно, аби минув певний час. Це видно на прикладі Томи Аквінського коли його вчення церква поступово рецесіювала як вчення церкви.

Ще однією галуззю, об'єктом якої є вивчення релігії, є релігієзнавство. За своїми методами, принципами та підходами релігієзнавство є галуззю знання, яка найменше перетинається з богослов'ям, оскільки її засновники М. Мюллер, К. Тілле, П. Д. Шантепі де ла Соссе, які формували нову галузь дослідження релігії, свідомо її фундували як відмінну від богослов'я, здобутки якої можуть лише використовуватись в богослов'ї. На своїх початках ідеалом релігієзнавчого знання були природничі науки, коли релігія досліджується релігієзнавцем як жива природа біологом. Релігієзнавство, передовсім, орієнтується на феноменальну данність явища, пов'язаного з релігією, історичну проявленість, релігієзнавство цікавить вся множина релігії, від архаїчних вірувань та уявлень, язичницьких традицій, східних і великих монотеїстичних релігій. Воно ставить їх на один щабель не вивищуючи жодну з них, релігієзнавець повинен бути світоглядно нейтральним до предмету свого дослідження, тобто його релігійна та безрелігійна позиція не має впливати на його судження про предмет його вивчення. Релігієзнавство є дескриптивною (описовою) наукою на відміну від богослов'я, а також філософії релігії та релігійної філософії, які є нормативними (оціночними) стосовно їхніх досліджень і суджень про релігію. Хоча слід сказати, що були спроби поставити релігієзнавство “на службу” богослов'ю. Насамперед, в апологетичних цілях, наприклад, щоб довести вродженість, а відповідно, загальну значимість релігійного досвіду (Е. Ленг), або існування первинного монотеїзму (П. Шміт), або, навпаки, поставити релігієзнавство “на службу” науковому атеїзму, що ми спостерігали в радянський період нашої історії. Але і перше, і друге, не може називатись власне релігієзнавчим підходом, а лише використанням релігієзнавства для нерелігієзнавчих цілей.

Отже, на сучасному етапі слід розмежовувати конфесійне та неконфесійне богослов'я (історично першою формою неконфесійного

богослов'я є філософське богослов'я). Від богослов'я слід відрізняти інші галузі знання, об'єктом вивчення яких є релігія. Це філософія релігії, яка є філософською позаконфесійною дисципліною, що досліджує релігію виключно з позицій філософської раціональності. Це релігійна філософія, яка за змістом, проблематикою та мовою нагадує богослов'я, але результати творчої діяльності релігійних філософів є нерцепійовані конфесією як власне вчення. Це релігієзнавство, яке є світоглядно і конфесійно нейтральним і орієнтованим на опис всієї множини релігійних феноменів, а саме – на нейтральне дослідження всіх релігій і конфесій. Тому важливо не приписувати богослов'ю непритаманні для нього підходи дослідження релігії та чітко розрізняти інші галузі знання, об'єктом яких є вивчення релігії. Ці висновки важливі для того, щоб чітко окреслити межі богословської освіти і відрізняти їх від освітніх проектів інших галузей знання та інших наук про релігію (філософія релігії, релігійна філософія, релігієзнавство). Релігія є спільним об'єктом дослідження богослов'я, філософії релігії, релігійної філософії та релігієзнавства. Як певний набір знань та пропозиційних суджень про релігійне. А от на рівні предмету цей об'єкт уточнюється, і в межах кожної сфери дослідження релігії окреслюється певний аспект дослідження релігії, який визначає її унікальний предмет, і тому на рівні предмету згадувані чотири сфери знання про релігію розрізняються.

Отже, з одного боку, окресливши спільний об'єкт дослідження для богослов'я, філософії релігії, релігійної філософії, релігієзнавства, а з іншого – розмежувавши їх предметні сфери, ми можемо далі вести мову та здійснювати аналіз поняття “богословська освіта”.

1.4 Розробка історичної типології богословської освіти

Для того, аби з'ясувати чим є богословська освіта необхідно почати з виокремлення типологічних ознак цього феномену. У пошуку більш

чіткого визначення історичних типів богословської освіти можна звернутися до праць професора Єльської духовної школи Девіда Келсі “Між Афінами та Берліном: дебати про теологічну освіту”⁷⁶ та австралійського дослідника, декана Інституту християнських студій Маккуарі в м. Сідней Роберта Бенкса “Переглядаючи богословську освіту: досліджуючи місіонерські альтернативи до існуючих моделей”,⁷⁷ у яких здійснюється узагальнення історичних форм богословської освіти і виокремлюються її окремі моделі. Д. Келсі пропонує виокремлювати два типи богословської освіти: афінську та берлінську. Афінський тип, на його думку, ґрунтується на принципі пайдеї (грецьке – *παιδεία*), що розуміється як виховання душі. Ця лінія була сприйнята від Платона через Філона Александрійського Климентом Александрійським. Афінський тип, на думку Д. Келсі, був основним до ХІХ століття. Йдеться про те, що спочатку потрібно пережити істини християнства, а потім їх висловлювати. Фактично, мовиться про виховання душі. Берлінський тип богословської освіти можна охарактеризувати як університетський. Він спрямований на формування професіонала в галузі богослов’я. У ньому превалює раціональне осягнення і виклад богословського знання. Якщо говорити про підготовку богослова в берлінському типі, то за своїми принципами він нічим не відрізняється від університетської підготовки філософа, історика і таке інше, тобто у цьому контексті йдеться про богослова як науковця.

До двох вищезазначених типів Р. Бенкс додає два інших: єрусалимський і женеvський. Єрусалимський орієнтований на підготовку місіонерів. Тобто підготовка богословів націлена на активну проповідь. Богослов у такому розумінні повинен вміти чітко і доступно відстоювати істини своєї віри у публічних дискусіях; такий богослов орієнтований передовсім на поширення своєї релігії. Женевський тип богословської освіти спрямований на підготовку священнослужителів. Така освіта

виключно конфесійно зорієнтована. Її можна назвати професійною богословською освітою. Переважна більшість навчальних закладів, що готують богословів такого штибу, називається семінаріями. Брайан Едгар, професор теології Есбурзької богословської семінарії, пропонує таке коротке узагальнення цих типів: Афіни – академія – трансформація індивіда – класична освіта – теологія; Єрусалим – громада – зміна світу – місіонерська освіта – місіологія; Женева – семінарія – пізнання Бога – конфесійна освіта – доксологія; Берлін – університет – посилення Церкви – професійна освіта – наука.⁷⁸ Слід одразу зауважити, що подібне розмежування – це своєрідні ідеальні типи, в історичних реаліях “богословської освіти” превалювала якась з моделей, з елементами з інших моделей.

Афінський тип богословської освіти орієнтований на виховання віруючого на основі сприйняття основ істин віри. Цей тип може реалізовувати основне цілепокладання богословської освіти. Адже для того, щоб говорити про свій досвід Бога, потрібно мати знання істин віри, в якому цей досвід можна описати.

Єрусалимський тип реалізується для підготовки місіонерів та апологетів. Така освіта повинна сформувати обізнаність в інших релігійних традиціях, народних віруваннях, вільнодумних теоріях. Підготовка в подібних навчальних закладах повинна бути спрямована на вміння відстоювати істини своєї релігії у відкритих суперечках, серед людей мало знайомих з релігійною традицією, яку представляє богослов. Кінцевою метою місіонерсько-апологетичної богословської освіти не є підготовка священика (хоча це не виключається) та знавця богословських тонкощів, а людини, яка буде місіонером та/чи апологетом і відстоюватиме істини своєї релігії.

Женевський тип богословської освіти орієнтований на підготовку священнослужителя – людини, яка очолить громаду віруючих. Він

повинен в кінцевому підсумку передати чіткі віроповчальні принципи (догмати та канони) членам своєї громади та провести богослужіння. Тому його богослов'я буде богослужбовим.

Нарешті, берлінський тип орієнтується на підготовку науковця, який знає зміст і тонкощі віровчення своєї релігії. Освіта богослова такого ґатунку ґрунтується на глибокому знанні Священного писання та богословської традиції своєї, а також інших конфесій. Це богослов'я можна у повній мірі долучати до переліку наук. І саме така богословська освіта зорієнтована на підготовку професіонала в богословській сфері, і саме ця модель богословської освіти найчастіше розвивалася в світському закладі освіти.

Позбавляючись метафоричності в назвах освітніх типів, але використовуючи теоретико-методологічні напрацювання Д. Кейсі та Р. Бенкса за функціями, які постають перед богословською освітою, можливо розмежувати її чотири типи: 1. Катехитична, яка орієнтована на трансляцію основ віровчення релігійної традиції для adeptів релігійної традиції; 2. Місіолого-апологетична – трансляція віровчення релігійної традиції для тих, хто до цієї традиції не належить; 3. Доксологічна – трансляція віровчення окремої конфесії, яка виникає внаслідок інтерпретації віровчення великої традиції (яка існувала до виникнення конфесійного поділу); 4. Академічна – історико-критичне осмислення віровчення окремої конфесії.

Виокремлені типи є своєрідними й ідеальними типами, яким, з одного боку, відповідають історичні форми богословської освіти, а з іншого боку – ми часто зустрічаємо, що в конкретній історичній формі богословської освіти домінує той чи інший тип, але присутні елементи й інших типів. Також слід іще раз наголосити, про це ми писали вище, що богослов'я та богословська освіта може бути притаманна більшості

релігій, але переважно богослов'я та богословська освіта притаманні монотеїстичним релігіям: юдаїзму, християнству, ісламу.

Катехитичний тип богословської освіти є історично першою її формою. Він орієнтований, передовсім, на виховання через систематичне навчання. Прототипом стає афінська філософська платонівська академія та інші філософські школи. Катехитичний тип богословської освіти, з одного боку, є нормативним типом, а з іншого – є нормативним джерелом для богослов'я та богословської освіти: для юдаїзму – часи повернення з вавилонського полону (час створення канону Тори), для християнства – часи проповіді Ісуса Христа та апостолів, для ісламу – часи життя Мухаммада та праведних халіфів. Для “цих часів” притаманне поєднання теорії і практики, тобто слід жити від- повідно до вчення, і тому яскраво підноситься постать вчителя, який є ідеалом втілення принципу поєднання теорії та практики. Українська дослідниця юдейської богословської освіти Анна Марія Басаурі Зюзіна у своїй дисертації зауважує: “Якщо єврей вивчає Тору, але не служить вченому Тори, його називають невігласом (Талмуд, Сота, 22а), тобто єврей повинен “жити із вченим” та вбирати ідеї, які той не розповідає на заняттях, а показує своїм прикладом. У цьому полягає основна ідея єврейського виховання та навчання: це безперервний процес, який поєднує в собі теоретичні знання, практичне їх застосування та наочний приклад вчителя”.⁷⁹ Учитель Тори має стати живою Торою, особистим прикладом поєднання теорії та практики. В юдаїзмі катехитичний тип богословської освіти починає інституціалізуватися навколо релігійного обов'язку вивчення Тори (Талмуд Тора). Священнослужителі (когени) та їхні помічники (левіти), стали тими, хто вчив і тлумачив Тору; пізніше ці функції перебирають на себе мудреці (хахамім), які розробляли так звану “Усну Тору”, що згодом була покладена в основу письмового Талмуду. “В Талмуді Талмуд Тора проголошується міцною *(заповіддю — пояснення в дужках моє, Х.В.)*, яка

дорівнює за важливістю усім шестистам тринадцяти міцвот, оскільки лише Тора є джерелом істинного знання”.⁸⁰ На думку А. М. Басаурі Зюзіної, саме з завершенням формування Талмуду і завершується, близько V століття, формування релігійної освіти юдаїзму. З цього часу починають з’являтися освітні інститути. Відомий американський православний богослов Павло Гаврилюк, аналізуючи ранньохристиянську практику катехизації, вказує: “Катехизація у Христа була в першу чергу інтимною зустріччю, діалогом, в якому Учитель відповідав на запитання учнів, і тільки в другу чергу – монологом проповідника”.⁸¹ Важливим є наголос на тому, що Учитель реагує на запит і потреби тих, хто готовий Його слухати, тобто своїх учнів. Тут проголошується діалогічна складова. У сучасній педагогіці і філософії освіти така взаємодія між учителем та учнем називається “суб’єкт–суб’єктні відносини”. Очевидною перевагою такої моделі є індивідуальний підхід до учня, а недоліком те, що у такому підході одним учителем може бути охоплено невелику кількість учнів, зважаючи на те, що учителем в християнстві називали втіленого Бога. Цей ідеал ставав малодосяжним, навіть апостоли і далі продовжували себе називати учнями Ісуса Христа. Але так чи інакше, як у юдаїзмі, так і в християнстві учитель повинен бути втіленням теорії та практики. В ісламі “... форма і методика навчання спиралася на сунну пророка Мухаммада, який спочатку передавав релігійні знання вузькому колу Близьких людей”, – вважає український дослідник ісламської освіти Денис Брильов. В ісламі, як і в юдаїзмі та християнстві, найефективнішою формою освіти є навчання невеликого кола однодумців. Хоча кожна з релігій знає масові, для великої кількості людей, навчання, все одно саме навчання малого кола однодумців вважається найбільш ефективним, а відтак і нормативним. В апостольський період і самі апостоли заглиблювалися у вивчення Священного писання, і апостол Павло повертався до церков, які він створив, повертався для того, щоб їх стверджувати у вірі, і це він робив

через різного роду повчання. Послання апостолів, які вміщені в канон Нового Завіту є таким повчанням та роз'ясненням.

“Ми також дізнаємося з Діянъ, що Павло після прибуття до Ефесу навчав три місяці в синагозі. Коли ж його вигнали з синагоги, він перемістився до школи одного Тирана, в якій він навчав протягом двох років (Діян. 19: 8–10). Слід вважати, що це навчання було доступно всім і мало регулярний характер”.⁸² Очевидно, що тут ще не йдеться про інституційні форми навчання, але все ж таке навчання ми можемо назвати катехизацією, у розумінні рівності цього навчання. “У ап. Павла знаходимо фігуральну відмінність між двома ступенями зрілості у вірі, яка згодом стала традиційною: “І я, браття, не міг говорити до вас, як до духовних, але як до тілесних, як до немовлят у Христі. Я вас годував молоком, а не твердою їжею, бо ви не могли її їсти, та й тепер ще не можете, бо ви ще тілесні. Бо коли задрість та суперечки між вами, то чи ж ви не тілесні, і хіба не по-людському робите? (1 Кор. 3: 1–3)”.⁸³ Навчання тоді є настановою на тому рівні, на якому перебуває людина, але набуте знання в настанові має призвести до зміни людини і переходу від плотського до духовного стану, що виводить на інший рівень, на якому може сприйматися знання вже як для духовних. У ранньому християнстві катехитичний тип богословської освіти обертався навколо харизматичних лідерів: апостолів, пророків, наставників тощо, які прагнули втілити ідеал життя у Христі і, засвідчивши вчення Христа, закликати наслідувати Христа. У наступних після апостольського періоду часах починають формуватися освітні інститути, покликані до більш ретельної, а головне послідовної і систематичної освіти. Так зароджуються нові типи богословської освіти в християнській традиції. Ісламський автор Тимур Шарафієв зазначає: “Всевишній Аллах наділив людину розумом для того, щоб вона змогла відрізнити істину від брехні, що є для неї благом, а що ні. Завдяки нашому розуму ми досягаємо небувалих висот у різних науках.

Іслам завжди спонукав до набуття знань”.⁸⁴ Прагнення до знання є зобов’язанням кожного мусульманина і мусульманки.

І одним з інструментів поширення ісламу стає передання знання. (На думку Ахмад Фаузі Абдуль Хамід: “... Методи, які застосовував Пророк для поширення його вчення включали лекції (куллійа), запам’ятовування, дискусії (мухадата), діалоги, дебати (муджадала), пізнання дослідним шляхом, подорожі в пошуках знань (рихля) і навчання в гуртку (халака)”.⁸⁵ В ісламській традиції формується передання знання через ланцюжок авторитетного передання від учителя до учня, і від учня, який стає учителем своєму учню (іджаза). Авторитетним визнавався лише той ланцюжок передання знання, який вів до самого пророка Мухаммада. Подібно, як навколо Пророка формувався гурток його послідовників, яким він передавав знання, так і навколо ісламських учених формуються гуртки їхніх учнів. У прагненні до знання ідеалом наслідування постає пророк Мухаммад. Швидке поширення ісламу і велика кількість людей, яка прагнула отримання ісламського знання призводить до виникнення ісламських освітніх інститутів, і переходу від катехитичної богословської освіти, домінуючої у часи Мухаммада та праведних халіфів, до богословської освіти інших типів.

Місіологічно-апологетичний тип богословської освіти орієнтований на задоволення потреб громади, яка з одного боку потребує зовнішньої проповіді істин віри – місія та захист істин віри від опонентів – апологія. Слід зазначити, що місіологічно-апологетичний тип богословської освіти розвивався поряд з катехитичним. Юдаїзм, християнство й іслам, з одного боку мають розвинуте і доволі складне віровчення, а з іншого формується стійке уявлення, що знання того, у що адепт вірить, є важливим для того, аби відповідати ідеалам істинного вірянина. В юдаїзмі такими освітніми інститутами стали школа при синагозі та єшива, в християнстві – катехитичні школи, в ісламі — куттаби, або мактаби. На талмудичний

період розвитку юдаїзму припадає формування місіологічно-апологетичного типу богословської освіти. “У цей період можна говорити про три етапи навчання: вивчення Біблії; вивчення Мішни; вивчення коментарів до Мішни”.⁸⁶ Слід зазначити, що освіта була орієнтована на хлопчиків і мала масовий характер, і це було пов’язано з тим, що після руйнування другого Храму, храмове жертвопринесення було замінено вивченням Танаху, Мішни і Гемари. Крім того, саме це уможливило збереження релігійної й етнічної ідентичності. І це завдання виконувалося через релігійну освіту всіх хлопчиків. Формування освітнього інституту катехитичного та місіологічно-апологетичного типу богословської освіти в християнстві пов’язане з катехитичними школами, які виконували дві функції. З одного боку – це трансляція християнської традиції назовні, а з іншого – підготовка до хрещення катехуменів (кандидатів до хрещення). Здебільшого в цей час хрещення звершувалося над дорослими, і було важливо, щоб хрещення приймалося свідомо, на основі істинного апостольського вчення. Тому більшість християн II–III століття проходили через катехитичні школи. Місіологічно-апологетичний тип богословської освіти в ісламі починає формуватися в період Праведних халіфів, Р. Шарипова вказує: “По смерті Мухаммада при мечетях виникають коранічні школи – куттаб, або мактаб, – які з часом через збільшення кількості учнів відкриваються і при будинках вчителів, і при палацах халіфів і їхніх візирів”.⁸⁷ Катехитичний тип богословської освіти в ісламі більше стосується не тих, хто готується стати адептом ісламу, а вже тих, хто став і прагне поглибити і розширити свої знання, а місіологічно-апологетичний тип – для тих мусульман, які прагнуть поширювати і захищати істини ісламу.

Доксологічний тип богословської освіти виникає в той час, коли в межах релігійної традиції починають формуватися окремі напрями та конфесії: в юдаїзмі – ортодоксальний, консервативний, реформістський та

реконструкціоністський юдаїзм; у християнстві православ'я, католицизм, протестантизм у великій кількості; в ісламі – сунізм, шіїзм, харіджизм та низка менших напрямів. Освітні інститути доксологічного типу богословської освіти були покликані формувати, передовсім, священнослужителів (духовенство), які мали транслювати традиційний релігійний тип. Ініціатива створення завжди інспірована світським або релігійним керівництвом для того, щоб окреслити провідну модель інтерпретації релігійного віровчення та культу. Доксологічний тип освіти часто вже реалізується як середньо-спеціальна освіта, тобто така, якій передуює початкова релігійна освіта (іноді це трансформовані освітні інституції катехитичного та місіологічно-апологетичного типу). У християнстві класичною освітньою інституцією, в якій реалізується доксологічний тип богословської освіти, є семінарія; в юдаїзмі – єшива післягалахічного періоду в ортодоксальному юдаїзмі і богословська семінарія – в реформістському, консервативному та реконструкціоністському юдаїзмі; і в ісламі – це, як правило, медресе. В юдаїзмі доксологічний тип богословської освіти став затребуваний саме в час, коли після гаскали виникають чотири напрями, які мали принципові розбіжності у розумінні віровчення та культури, і тому виникає потреба підготовки равинів, які транслюватимуть саме ту традицію, яка розумілась єдино правильною в межах напрямку. У християнстві, виникає потреба в доксологічній освіті в період після Реформації, спочатку в протестантському, а потім в католицькому, пізніше і в православному середовищі. І це було пов'язано з загостренням міжконфесійних суперечок у межах християнства, і тому важливо було підготувати священнослужителя, який би міг відстоювати істини своєї конфесії й ефективно полемізувати з представниками інших конфесій. “Інституалізація вищої ісламської освіти, – на думку Д. Брильова, – у вигляді медресе відбувається трохи пізніше – в період правління

Сельджукидів (1055–1194 рр.), коли візиром Низамом аль-Мульком була заснована перша мережа вищих ісламських навчальних закладів – Нізамія, – найвідомішим з яких було медресе у Багдаді (1065 р.), в якому викладав Абу Хамід Мухаммад ал-Газалі”.⁸⁸ Причини, які призводять до потреби доксологічного типу богословської освіти, є досить схожі, але час і місце появи доксологічних навчальних закладів зумовлені історичною ситуацією кожної з релігійних традицій.

Академічний тип богословської освіти оформлюється в Німеччині в період Просвітництва і пов’язаний з університетською реформою. 1694 року в Галле створено новий університет, в якому був проголошений і послідовно утверджувався принцип свободи наукового дослідження (*libertas philosophandi*), “навіть на богословський факультет проникає принцип наукового дослідження, у формі історико-критичного вивчення Святого Писання”.⁸⁹ За зразком богословського факультету університету Галле, були створені в нових і реорганізовані в низці старих, богословські факультети євангелічного (лютеранського) та католицького богослов’я в Німеччині. Остаточно принцип свободи наукового дослідження та історико-критичний підхід був утверджений в Берлінському університеті заснованому 1808 року. Початки академічного типу богословської освіти в юдаїзмі слід пов’язувати зі створенням 1778 року школи в Берліні.⁹⁰ Навчальний заклад, який вже повністю відповідає академічному типу богословської освіти, після того як не втілилася мрія єврейських інтелектуалів відкрити в європейському університеті факультет юдейського богослов’я, створено 1854 року у Бреслау (нині Вроцлав, Польща). Ним стала Єврейська теологічна семінарія, яка присвятила свою діяльність підготовці кадрів, котрі б змогли своєю чергою критично вивчати юдаїзм у всіх його проявах.⁹¹

Надії на створення ісламських освітніх інституцій з академічним типом богословської освіти з’являються і зараз в німецькомовному

середовищі та в колишніх країнах СРСР з домінуючим ісламським населенням. Так у 2012 році відкрився факультет ісламського богослов'я в Тюбінгенському університеті (Німеччина)⁹² і того ж року з одноіменною назвою відкривається факультет у Віденському університеті.⁹³ У Російській Федерації ісламських богословів готують в Казанському федеральному університеті, у Казахстані – в Казахському національному університеті імені аль-Фарабі та в низці інших країн колишнього СРСР. Академічний тип богословської освіти творить свою методологію з прийняттям загальнонаукових методів та сприймаючи здобутки інших наук. Говорячи метафорично, академічний тип богословської освіти є університетським типом богослов'я.

Отже, богословську освіту ми пропонуємо розглядати за чотирма типами, які виникають послідовно, зокрема, катехитичну, місіологічно-апологетичну, доксологічну та академічну богословську освіту.

Для першого, катехитичного типу, характерним є орієнтування на виховний ідеал, який покликаний сформувати на основі передання істин віри відданого вірянина певної релігійної традиції.

Другий тип, місіологічно-апологетичний, орієнтований на задоволення у богословській освіті релігійних громад, які мають прагнення поширювати істини своєї релігії назовні та потребують захисту істин віри від закидів представників інших релігій.

У третьому типі, доксологічному, вже реалізується освіта, що має лапідарно транслювати одну з конфесійних традицій (православ'я, католицизм, сунізм, шиїзм тощо). Цей тип освіти орієнтований передовсім на підготовку священнослужителів. Для нього характерним є те, що він інспірується релігійним або державним керівництвом.

Четвертий тип, академічний, виникає з формуванням історико-критичного підходу у дослідженні, насамперед, релігійних віроповчальних джерел в університетському середовищі, у якому стверджується принцип

свободи наукового дослідження. У такому типі є важливим використання загальнонаукових методів і врахування здобутків інших наук. Слід також завважити, що типи богословської освіти використовуючи термінологію М. Вебера є ідеальними. Якщо аналізувати конкретну історичну освітню інституцію, в якій реалізовувалася богословська освіта, ми можемо помітити застосування водночас різних типів богословської освіти, але незважаючи на це, здебільшого, один із типів домінуватиме.

Важливою евристичною цінністю розмежування історичних типів богословської освіти є те, що стає можливим відрізнити богословську освіту в історичному зрізі за її функціональними відмінностями, і прослідкувати вплив історичних типів на формування сучасних типів богословської освіти. Це дає можливість більш точно аналізувати інституційні форми сучасної богословської освіти. Також ми можемо продемонструвати часову тяглість історичних типів у сучасних інституційних формах богословської освіти.

1.5 Сучасна типологія богословської освіти

Прояснення поняття “богослов’я” та розмежування його з іншими сферами дослідження релігії, а також виокремлення історичних типів богословської освіти, які демонструють, що богословська освіта відрізняється за своїм функціональним призначенням, дозволило нам більш чітко окреслити теоретико-методологічні підґрунтя дослідження богословської освіти. Але для розуміння сучасного стану богословської освіти важливим є з’ясування ще одного аспекту, а саме: уявлення про виключно конфесійний характер богослов’я та богословської освіти, поширений у релігійному середовищі та поміж багатьох дослідників. Говорячи про виключно конфесійний характер богословської освіти в більш чіткому формулюванні, зазначають, що богослов’я повинно суворо регламентуватися конфесією, а м’якший варіант передбачає, що богослов

богословствує задля пояснення важливих питань тієї конфесії, до якої він приналежний (хоча часто буває, що і не тільки для своєї конфесії).

Класифікуючи ранньохристиянське богослов'я П. Михайлов зазначає: "... основні елементи давньохристиянського богослов'я, що відповідають трьом осьовим напрямам християнського богослов'я: внутрішня проповідь (катехизація і гомілетика), боротьба з ересями (догматика і каноніка) і взаємовідношення із зовнішнім світом (апологетика і місіонерство). Полемічна діяльність, як ми бачимо з цієї класифікації, виявляється далеко не єдиним напрямом розвитку богослов'я, хоча часом, безсумнівно, виходить на перший план"⁹⁴. Якщо спроектувати на богословську освіту виокремлені три осьові напрями християнського богослов'я, то воно відповідає зазначеним нами першим трьом типам богословської освіти: внутрішня проповідь – катехитичний; боротьба з ересями – доксологічний; взаємовідносини з зовнішнім світом – місіонерсько-апологетичний. Подібну класифікацію можна застосувати і до богослов'я інших релігійних традицій, де має місце аналогічний поділ. Важливим є те, що в третьому типі богослов'я ми віднаходимо перехід до неконфесійного богослов'я та відповідно до неконфесійної богословської освіти. Місія і апологія спрямовані, передовсім, не на внутрішньоконфесійні проблеми, а на поширення ідей конфесії, або захист конфесії від нападок інших релігійних традицій чи світоглядів, чи від державної влади, яка сповідує ідеали іншої релігії. Важливим є той факт, що і в місії, і в апології богослов'я та відповідно в місіонерсько-апологетичному типі богословської освіти, починають більше вживати мову повсякдення, а не конфесії, або краще сказати ту мову, яка зрозуміла всім тим, хто до конфесії не приналежний. За чітко визначеної конфесійності богослова ми отримуємо богослов'я неконфесійною мовою, або не тільки, і не стільки конфесійною мовою. Показовим є те, що в період виникнення перших текстів місійного, або апологетичного

характеру (часто вони перепліталися), використовувалася мова античної язичницької філософії, яка на той час була універсальною мовою освіченого люду, і в ранньохристиянському, ранньоісламському та юдейському богослов'ї перемагає тенденція використовувати мову грецької філософії, як метамову для богословського дискурсу. І тому так важко стає розрізнати, наприклад, християнську, ісламську, юдейську філософію та відповідно християнське, ісламське, юдейське богослов'я в античності та середньовіччі. У ці періоди важко вказати на межу між філософією та богослов'ям, і постає питання чи існує така межа взагалі. Часто християнська філософія і називалася богослов'ям, іноді філософія надавала методи організації богословського знання і зводилася до логіки (діалектики), коли філософію називали метафорично “служниця богослов'я”. Пізніше з'являється поєднання в одному словосполученні з філософію, як прикметник, що позначає богослов'я – філософське богослов'я (частіше в українському перекладі ми зустрічаємо словосполучення “філософська теологія”, але ми і далі будемо дотримуватися нашого правила віддавати перевагу у цьому тексті терміну “богослов'я”, і відповідно, “філософське богослов'я”). Хоча “... словосполучення філософське богослов'я є природно амбівалентним. Перший випадок його вживання в літературі зафіксовано у Томи Аквінського в коментарі до трактату “Про Трійцю” Боеція (1257–1258 роки) – в якості *theologia philosophica* і в понятійному протиставленні *theologia sacrae scripturae* в значенні дисципліни, в якій Бог пізнається засобами природного розуму. Перша ж монографія з відповідною назвою була видана тільки 1928 року в Лондоні Фрідеріком Робертом Теннантом. Але ні контекст зазначеного латинського словосполучення, ні зміст англійської монографії не дозволяє ясно відповісти на запитання: чи йдеться про філософську дисципліну, предметом якої слід вважати існування, атрибути та дії Бога, або про богослов'я, в якому богопізнання

здійснюється за допомогою філософського інструментарію. А це аж ніяк не одне й те саме, тому що філософія з особливим предметом і богослов'я з особливим методом не втрачає свої родові ознаки, а вважати філософію і богослов'я одним і тим самим за всіх їх “перетинів” можуть тільки люди грубого розуму. Оскільки ж контекст терміну, про який мовиться у Томи, хоча і не дає однозначної його ідентифікації, але все ж хоча б суто граматично (*theologia* – те що визна- чається, *philosophica* – те що визначає) дозволяє бачити в ньому богослов'я, яке працює з філософськими методами (адже міг же він в іншому разі вжити і словосполучення *philosophia theologica* – дивись *Doctrina theologica*), а Тома має історичний пріоритет...”⁹⁵ (В. Шохін). Саме таке розуміння дозволяє нам уникнути різноманітних мовних непорозумінь. Філософське богослов'я є видом богослов'я, і як будь-яке богослов'я воно має відігравати службову функцію конкретної конфесії, яке здійснює, як ми зауважували, функцію рефлексії над релігійними уявленнями, і коли людина, яка богословствує, укорінена в певній конфесійній традиції. На думку В. Шохіна: «духовно-практичне призначення богослов'я сприймалося в християнстві як її родова характеристика, в контексті якої могло здійснюватися богословське теоретизування».⁹⁶ Це твердження можна поширити і на нехристиянське богослов'я. Іншими словами, саме по собі богослов'я цінне, коли воно вирішує практичні питання конфесії, в якій перебуває богослов.

“Основними духовно-практичними завданнями філософського богослов'я, тобто, власне богословським, можуть бути три: контровертивна апологія фундаментальних християнських вірувань, філософська актуалізація Одкровення й осмислення можливостей застосування того чи іншого до екзистенційних завдань віруючого”⁹⁷ (В. Шохін). Йдеться про задоволення духовно-практичних потреб віруючого в захисті (апології), і у витлумаченні їх на основі аналізу Святого письма, іноді Святого передання (Одкровення), з використанням філософського

інструментарію (у США це переважно інструментарій аналітичної філософії). Але слід наголосити, що філософські богослови культивують розуміння філософії подібно, як його розуміли схоласти, філософію, що є синонімом науки, з прагненням наукової доказовості; коли філософія не розуміється як світогляд, ідеологія чи література, а як суто наука (science). Як ми вже зауважували, автором словосполучення “філософське богослов’я”, або іншого словосполучення з синонімічним значенням – “природне богослов’я”, був Тома Аквінський. Без будь-яких натяжок можна сформулювати еквівалентне словосполучення – “наукове богослов’я”, з яким би погодився Тома, і з яким погоджуються сучасні філософські богослови. “Тома наголошує на необхідності раціонального дискурсу для теології, бо саме цей дискурс уможливлює людське розуміння. А це, у свою чергу, означає, що Одкровення не може нехтувати людською раціональністю і певним чином зорієнтоване на засадничі структури *ratio naturalis*. Деякі істини віри можуть перевищувати здатність природного розуму, але вони не порушують його прав”⁹⁸ (А. Баумейстер). Послугування природним розумом дозволяє апелювати до універсальних здатностей людини, до можливості спільного розуміння, до інтерсуб’єктивного знання. Звісно, і далі триває дискусія про те, чим саме є раціональність, також наука відмовляється від претензії на оволодіння остаточною істиною і володіння єдино правильним методом, але прагне до пошуку істин, які б приймалися як загальнозначущі універсальні знання. Тому філософське богослов’я – це розвиток місіонерсько-апологетичної лінії в богослов’ї, а відповідно, і розвитку відповідного типу богословської освіти, яка передовсім апелює до загальнозначущих істин, які можуть бути прийняті будь-якою раціональною істотою, незалежно від її релігійної та конфесійної приналежності. Натомість богослов’я, що ґрунтується на Одкровенні, можуть прийняти лише ті, хто належать до певної релігійної та конфесійної традиції. Воно було орієнтовано на внутрішнє

використання, реалізуючи, насамперед, катехитичний тип богословської освіти. Коли мовиться про богословську істину в часи Томи, то йдеться про істину в однині, бо релігійне середовище було моноконфесійним. Від XVI століття поступово формується поліконфесійне середовище: “... майже всі християни (до XIX ст.) погоджувалися з тим, що Бог відкрив пропозиційні істини різним людям і групам людей в різні часи, вони також вважали, що існує і якийсь головне публічне одкровення – у вигляді вчення Ісуса і Його апостолів, що включає Його підтвердження (хоча і з застереженнями) одкровення Бога давньому народу Ізраїля”⁹⁹ (Р. Суїнберн). Починаючи з XIX століття і до нашого часу в Європі утверджується ситуація поліконфесійності, де Католицька церква є однією з конфесій. У цій ситуації складно говорити про раціональні універсальні істини або єдино правильні істини одкровення. Тому посилюються тенденції до формування конфесійних проектів богослов’я, які орієнтовані на передання свого розуміння богослов’я в освітніх доксологічних установах конфесій, і свого розуміння догматики та каноніки. Натомість з філософським богослов’ям відбуваються цікаві трансформації: воно в кінцевому підсумку стає не конфесійним богословським проектом, яким займаються філософські богослови, які самі є приналежними до певної конфесії передовсім християнської релігійної традиції, але спробою будувати цей проект як міжконфесійний і міжрелігійний, залучаючи до нього ісламських, юдейських учених (промовистим у цьому випадку є “Оксфордський скерунок по філософському богослов’ю”, частина V. Нехристиянське філософське богослов’я¹⁰⁰ (Р. Суїнберн)). Перший розділ згаданого видання починається словами: “Християнство, іслам та юдаїзм – усі вони стверджують, що Бог дав людям одкровення. Божественне одкровення може бути одкровенням або самого Бога, або якоїсь пропозиційної істини, що йде від Бога”.¹⁰¹ Представники філософського богослов’я здебільшого чітко ідентифікують себе з певною конфесією, але

прагнуть до того, щоб їхні судження були загальнозначущими для віруючих християн, для віруючих нехристиян і для невіруючих (іноді філософське богослов'я називають “філософською апологетикою”) з використанням універсальної мови філософії, навіть, радше, логіки. Якщо цей підхід спроектувати на освіту, то це власне місіологічний тип богословської освіти. Це призводить до нівеляції конфесійного богослов'я, що випрацювало свою мову чи мови, судження якої є часто значущими лише для віруючих певної конфесії. Таким чином відбувається трансформація від апологетики до природного богослов'я, і до філософської теології, як окремого неконфесійного богословського проекту, зі збереженням конфесійності самих філософських богословів, результати роботи яких можуть використовуватися для місіологічних (апологетичних) цілей окремих конфесій, що відповідає місіологічно-апологічному типу богословської освіти.

У попередньому підрозділі ми розглянули історичні типи богословської освіти – як і коли вони виникали та розвивалися. Те, що досить легко можна було співвіднести тип богословської освіти того чи іншого періоду, який розвивається в тому чи іншому навчальному закладі з конкретним історичним типом богословської освіти було пов'язано з тим, що релігійна мапа Європи тривалий час виглядала так: досить великі анклавні, на яких компактно проживали представники тієї чи іншої релігії, чи конфесії певної релігії, і якщо влада дозволяла, тоді могли бути створені богословські навчальні заклади або богословські програми з богослов'ям певної конфесії. Ці заклади і освітні програми відповідали доксологічному типу богословської освіти, а два інші типи – катехетичний та місіонерсько-апологетичний – були йому повністю підпорядковані. Іншими словами, визначальний вплив на розвиток богословської освіти чинила, особливо після Реформації, конфесійна однорідність досить великих релігійних анклавів на доволі значних територіях. Відповідно, це

впливало на богослов'я та богословську освіту – це було богослов'я конфесійної більшості і тому воно є конфесійним і зорієнтоване на обслуговування потреб та інтересів певної конфесії. Конфесійне богослов'я утверджується в період Реформації, коли виникає спектр християнських конфесій, які активно полемізують між собою саме навколо множини значущих істин, які вони інтерпретують відмінними способами. Університет, а пізніше семінарія, в цей час стають головними інструментами у формуванні еліти, яка відстоює ці нові відмінні конфесійні істини. Реформовані старі, створені нові заклади вищої освіти починають розвивати конфесійне богослов'я, яке оформлюється в доксологічному типі вищої освіти. Оскільки доксологічна освіта починає домінувати за кількістю закладів вищої освіти, де реалізується ця освіта та якісно, підкоривши інші типи богословської освіти, складається уявлення, яке дійшло і до нашого часу, що богослов'я – це лише конфесійне богослов'я.

Тому можна сказати, що подолання доксологічного типу богословської освіти, а відтак і подолання своєрідної конфесійної замкненості, відбувається в академічному богослов'ї та відповідно в академічному типі богословської освіти. Ми бачимо це на прикладі німецьких університетів, а у вітчизняному контексті – на прикладі Київської духовної академії, коли викладачі активно залучають ідеї та методи протестантських, рідше католицьких богословів для власного дослідження (про це детальніше в другому розділі), за що вони критикувалися, а іноді підпадали під санкції. Таким чином академічний тип богословської освіти можна назвати ще й постконфесійним, тобто таким, який не враховує, або майже не враховує конфесійні особливості богословствування.

Але для релігійної політики того часу важливо було утримати академію в доксологічному, тобто конфесійному, річищі розвитку

богословської освіти. Цей період протривав до середини ХХ століття. Після Другої світової війни (1939–1945 рр.) ми спостерігаємо суттєві зміни у бого- словській освіті, вона стає відкритішою до інших конфесій, з'являються осередки, де розвивається богословська освіта без прямого контролю- вання з боку офіційних структур певної конфесії. Цей період у розвитку богословської освіти ми хочемо охарактеризувати як сучасний. На цей час богословська освіта в Україні була повністю відокремлена від цих тенденцій. Ситуація змінюється лише з періоду гorbачовської лібералізації 1988 року та здобуття Україною незалежності, і проголошенням свободи совісті та релігії. Тому на території України сучасний період розвитку богословської освіти починається з затримкою понад 40 років. Релігійна свобода незалежної України сприяє формуванню мережі навчальних закладів, в яких розвивається богословська освіта. Хоча слід визнати і той факт, що формування мережі було обумовлено потребами в забезпеченні кваліфікованими кадрами, збільшенням мережі релігійних організацій та задоволення світоглядних та освіт- ньо-наукових потреб в богословській освіті в світських закладах вищої освіти. Аналіз українського законодавства дозволяє нам розрізнити за законодавчим статусом два типи богословської освіти: богословська освіта у вищих закладах духовної освіти та богословська освіта у закладах вищої освіти (світських закладах). Виходячи з усього вище наведеного, запрошується доповнена типологія богословської освіти: богословська освіта доксологічного типу у вищих закладах духовної освіти та богословська освіта академічного типу у світських закладах вищої освіти. Але навіть побіжний аналіз показує, що така типологія буде спрощенням реальності богословської освіти, яка складається в сучасний період. На нинішньому етапі розвитку богословської освіти вона вже являє досить складне і багатоаспектне поняття, що містить у собі світську та конфесійну освіту, яка реалізується в конфесійних закладах вищої духовної освіти, світських і

гібридних закладах вищої освіти. Але, як ми вже писали вище, у пошуках типології існує проблема розмежування богословської освіти за типами закладу вищої освіти, в яких вона реалізується. Тому слід також ввести ще один критерій – доступності. Відтак можна поділяти богословську освіту на загальнодоступну та конфесійно-обмежену.

Конфесійно-обмежена богословська освіта орієнтована на підготовку служителів, насамперед, для виконання богослужбових практик (священно- і церковнослужителів, місіонерів, регентів тощо), а також фахівців для роботи в релігійних структурах (учителів релігійних шкіл, викладачів конфесійних закладів вищої освіти, журналістів, діловодів тощо). Ця освіта передовсім орієнтована на підготовку фахівців для внутрішньої структури. Здебільшого конфесійно-обмежені програми реалізуються в конфесійних закладах вищої духовної освіти з відбором абітурієнтів за критеріями, які випрацьовує сама конфесія. Натомість, загальнодоступна богословська освіта підкорюється загальним вимогам, які висуваються до вищої освіти в освітньому законодавстві. Загальнодоступна богословська освіта переважно реалізується у світських закладах вищої освіти. Тому не може бути жодних додаткових обмежень, зокрема і конфесійних на вступ та навчання. Через те, що ці типи богословської освіти часто-густо змішують, виникає певна плутанина, зокрема з правом світського закладу вищої освіти реалізовувати богословську освіту. Ця плутанина пов'язана з тим, що історично до ХХ століття богословська освіта і в закладах вищої духовної освіти, і в світських закладах вищої освіти була тісно пов'язана з конфесійним богослов'ям, яке прямо або опосередковано впливало на реалізацію богословської освіти. Але сам факт виникнення феномену “Університету” та вищої школи в цілому і посилення автономії від публічних інститутів, у тому числі і від конфесій, призвело до формування автономного простору розвитку богословської освіти. Історично на території західного світу ця

автономія зростала, і різні спроби католицької, православної чи протестантських церков, фактично за підтримки державної влади, до кінця XIX століття були спрямовані на піддання богословської освіти конфесійному контролю. Так, у Німеччині такий контроль здійснюється – Німецькою євангелічною церквою на факультетах євангелічного богослов'я та Римо-католицькою церквою на факультетах католицького богослов'я. Але незважаючи на те, чи контролює богословську освіту конфесія чи ні, богословська освіта в світських закладах вищої освіти більше підвладна правилам самого закладу вищої освіти, ніж впливу конфесії. Своєрідними перехідними гібридними формами богословської освіти є заклад вищої освіти або факультети, або відділення у світських закладах вищої освіти, які засновані конфесіями за зразком світських закладів вищої освіти, коли статутними документами визначається вплив окремо взятої конфесії чи конфесій. Проте існування гібридних форм не ставить під сумнів необхідність розмежування на загальнодоступні та конфесійно-обмежені типи богословської освіти.

Конфесійно-обмежена богословська освіта суттєво відрізняється цілями та завданнями, формами та методами. Ця освіта тісно пов'язана з залученням в інтенсивне богослужбове життя окремої конфесії. Ціллю та завданням такої освіти є посилення інтеграції в богослужбове життя, на противагу загальнодоступній богословській освіті, в якій домінують педагогічні цілі та завдання. Конфесійно-обумовлена богословська освіта має передбачати, а інколи їй має передувати формальне прилучення до певної конфесії (у християнстві – хрещення, в ісламі – проголошення шахади, у буддизмі – прийняття чотирьох шляхетних істин тощо), а також індивідуальну та колективну участь у ритуалах, інтенсифікацію молитви (медитації), поглиблення знання вчення своєї конфесії тощо. Натомість, це не передбачається, не повинно передбачатись, загальнодоступною богословською освітою в світському закладі вищої освіти. Конфесійно-

орієнтована освіта направлена на різні роди служіння: місіонерство, проповідництво, апологетика, душеопікування та ін. Митрополит Київський і всієї України Володимир (Сабодан) зазначав: “Дари Святого Духа подаються для загальної церковної користі (1 Кор. 12:7). Таким чином, богослов’я як церковне покликання також існує в Церкві і для Церкви. Богослов’я немислиме поза Церквою. Воно також не може бути “приватною справою” християнина. Богослов’я – справа кафолічна і літургічна, це літургія, або “спільна справа” всієї церковної повноти”.¹⁰²

Загальнодоступна богословська освіта відрізняється тим, що передовсім вона орієнтована на підготовку фахівця з богослов’я. У світському закладі вищої освіти богословська освіта передбачає опанування значної кількості небогословських дисциплін, крім того, богословська освіта реалізується в “оточенні” інших небогословських спеціальностей. Також богословська освіта перебуває під впливом плюральності, де факультети і спеціальності розглядаються в горизонтальному зрізі, де богослов’я є однією зі спеціальностей, і жодна з інших спеціальностей не вивисуються одна над одною. Це неодмінно впливає на характер богословської освіти і часто суперечить релігійній системі координат. Коли конфесія хоче мати свій вплив на світський заклад вищої освіти вона з необхідністю має прийняти світські правила гри — це накладає велику кількість обмежень і підвищує рівень відповідальності, оскільки богословська освіта підкорюється не місійним завданням (проповіді, вчення конкретної конфесії), а педагогічним. Тому врахування двох реальностей богословської освіти – конфесійно-орієнтованої та загальнодоступної вимагає нового осмислення концепції богословської освіти і переорієнтації цілей та завдань, методів, форми та змісту, а також її ролі в системі вищої освіти. У цьому зв’язку Ю. Вестель зауважує: “Відповідно, викладання теології у світських закладах вищої освіти повинно бути позаконфесійним (чи, якщо завгодно,

надконфесійним) і носити світський характер; воно не може ставити собі за мету підготовку служителів культу, будь-яку індоктринацію, проповідь чи розповсюдження будь-якої релігійної віри. Релігійна віра і конфесійне визнання мають залишатися особистими справами викладачів і студентів, без жодного прямого зв'язку з викладанням і навчанням".¹⁰³ Усвідомлення того, що загальнодоступна богословська освіта в світському закладі вищої освіти може не пов'язуватись з інституційною взаємодією з жодною з конфесій важко приймається представниками багатьох конфесій.

Аналізуючи історичний поступ у розвитку богословської освіти ми бачимо, що починаючи з періоду виникнення богословської освіти, і до нашого часу збільшувалася світська компонента у богословській освіті, у тому числі, ми бачимо і зміну ставлення до питань секуляризації вищої освіти у зв'язку з богословською освітою. В історії ми можемо віднайти величезне багатоманіття форм богословської освіти з певними культурними і контекстуальними відмінностями, які ми узагальнили в чотири історичні типи богословської освіти. Також ми зауважили, що починаючи від XVI ст., з початком Реформації, доксобогословський тип богословської освіти підкорив катехитичний та місіонерсько-апологетичний. Натомість, в академічному типі богословської освіти долається конфесійна обмеженість. Крім того, накладається відбиток на типи богословської освіти, з огляду на те в яких закладах, конфесійних чи світських, він реалізується, а також, чи ця освіта виключно конфесійно орієнтована чи загальнодоступна. Зважаючи на все вищевикладене доцільно узагальнити і виокремити два типи богословської освіти – конфесійна та неконфесійна (світська) богословська освіта. Звісно, перша його форма передувала другій. Для того, щоб сприйняти саму ідею світської богословської освіти, суспільство повинно досягнути певного рівня секуляризації та розвитку нової освітньої парадигми. Але сама світська богословська освіта має досить високу динаміку розвитку. Крім

того, щоб розмежовувати ці дві реальності богословської освіти потрібний певний рівень розвитку суспільної свідомості, щоб допустити сам факт розвитку богословської освіти в секулярному суспільстві, прийняти саму можливість існування конфесійної освіти у конфесійних закладах вищої освіти та факт існування неконфесійної богословської освіти в світських закладах вищої освіти. Своєрідним поштовхом у формуванні конфесійної і світської богословської освіти стає Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації”. Так, зокрема, у статті 6. “Відокремлення школи від церкви (релігійних організацій)” стверджується відокремлення державної системи освіти від церкви (релігійних організацій) та констатується світський характер освіти. А результати досліджень релігійного й антирелігійного змісту дозволяється включати в загальноосвітні предмети. Також дозволяється засобами освіти вивчати релігійне віровчення та здобувати релігійну освіту. Надається право релігійним організаціям самостійно організовувати навчання дітей та дорослих, дозволяється використовувати для цього приміщення, які належать або перебувають в користуванні релігійної організації. Стверджується, що опанування релігійної освіти має супроводжуватися терпимим ставленням до представників інших віросповідань.¹⁰⁴ Отже, виходить, що закон забороняє інституційний вплив на державну систему освіти зі сторони будь-якої конфесії, але надає право на релігійну освіту, у тому числі, не виключно ту, яка організовується релігійними організаціями. Тобто світський характер не виключає релігійну, маємо на увазі, богословську освіту в світському закладі вищої освіти, але забороняє інституційний вплив на цю освіту конфесій, але з іншого боку конфесіям дозволено створювати свою систему релігійного, маємо на увазі, богословського навчання. На думку В. Буреги “... сьогодні в Україні, і в цілому, на пострадянському просторі під терміном “богословська освіта” мають на увазі різномірні речі: з одного боку, богословською освітою називають факультети, кафедри, відділення

теології, що діють у світських навчальних закладах, а з іншого боку, богословською освітою вважають ту, яку здобувають у духовних конфесійних навчальних закладах. Звичайно в навчальних закладах обох типів вивчається богослов'я, тому за формальними ознаками, і у першому, і у другому випадках йдеться про богословську освіту, але попри це, як сказав, маються на увазі дві різні “реальності”.¹⁰⁵ Фактично, таке розуміння дозволило виникнути і розвинути в незалежній Україні спочатку двом типам богословської освіти – конфесійній і неконфесійній, а пізніше третьому типу – міжконфесійній.

Конфесійна богословська освіта – це навчання для тих, хто приналежний до однієї віросповідної традиції, коли всі ті, хто навчаються, мають бути приналежні до однієї конфесії. Такий тип богословської освіти ґрунтується на конфесійних етичних нормах, він спрямований на формування конфесійної ідентичності, на поглиблення віровчення та ритуальної практики окремо взятої конфесії, задля підготовки особи, яка стане служителем (священиком, імамом, рабином тощо). Також органічно в навчально-виховний процес може бути включена спільна молитва, участь у богослужінні, пошанування святинь. У світській державі конфесійна освіта може бути лише добровільною, але конфесія може висувати конфесійні критерії до тих, хто має право навчатися виходячи з бачення конфесії. На думку В. Буреги “... духовна ((конфесійна) – уточнення в дужках моє, Х. В.) освіта має зберігати тотожність традиції. З іншого боку, виходячи з конкретних історичних обставин, духовна освіта має забезпечувати комунікацію між церквою та навколишнім світом – вона повинна опанувати мову, якою говорить сьогодні суспільство, але при цьому не поступатися власною ідентичністю”.¹⁰⁶ У прямому сенсі цього слова, конфесійна богословська освіта має бути прямо пов'язана зі сповіданням віри учасниками навчального процесу, та виконувати ті функції, які покладає на неї конфесія.

Неконфесійна богословська освіта не накладає жорстких етичних обмежень, ґрунтується на свободі у виборі конфесійної приналежності та конфіденційності релігійних переконань учасника навчально-виховного процесу. У цьому типі богословської освіти приналежність до конфесії, чи сповідування віри не є умовою для навчання. Неконфесійна богословська освіта не передбачає визнання якоїсь конфесійної віроповчальної системи безперечною істиною, а якісь визначені правила поведінки обов'язковими та нормативними, також не передбачає самоідентифікації з певною конфесією. Ціллю навчального процесу не може бути навернення до конфесії або зміна однієї на іншу. Не можна залучати до молитовних і богослужбових практик будь-якої конфесії. У неконфесійній богословській освіті викладач повинен бути незалежний від інтересів конфесії в його професійній діяльності. Також для цього типу богословської освіти неприпустима участь у молитовних і богослужбових практиках у межах навчально-виховного процесу. Викладач має приймати світський характер вищої освіти, приймати цінність плюралізму та ґрунтуватися на принципі толерантності до різних конфесій. Також важливий аспект, на якому наголошує Ф. Козирєв: “Презумпція невіри учня стає в цьому разі відправною точкою взаємодії вчителя з учнем”.¹⁰⁷ Він застосовує цей принцип до неконфесійної релігійної освіти в школі, але він є слухним у застосуванні до конфесійної богословської освіти. Саме цей принцип надає остаточний аргумент про можливість богословської освіти у світській вищій школі, де і невіруюча людина може обрати богословську програму світського закладу вищої освіти і навчатися без будь-яких втрат для свого світогляду. Історично першою формою неконфесійної богословської освіти, ми про це писали вище, було філософське богослов'я.

Слід також вказати ще на одну реальність богословської освіти – це коли дві та більше конфесії богословствують навколо певного кола спільних проблем, і потім це реалізується у площині вищої освіти. Такий

тип богословської освіти можна позначити як міжконфесійна богословська освіта. Цей тип богословської освіти ґрунтується на конфесійних етичних нормах, які закликають до взаємодії з іншими конфесіями. Ця освіта спрямована на формування діалогічної конфесійної ідентичності, на поглиблення віровчення та ритуальної практики іншої, чи інших, конфесій. Ця освіта орієнтована на підготовку фахівців певної конфесії, для взаємодії з іншими конфесіями. До навчально-виховного процесу може бути включена спільна молитва з представниками двох або більше конфесій, або участь у спільних богослужіннях. У світській державі міжконфесійна освіта може бути лише добровільною, але конфесії можуть висувати конфесійні критерії до тих, хто має право навчатися, виходячи з бачення конфесії. Міжконфесійна богословська освіта має бути прямо пов'язана зі сповіданням віри учасниками навчального процесу та виконувати функції пошуку міжконфесійної взаємодії та діалогу. Конфесійна богословська освіта тяжіє до віроповчального викладу матеріалу та навчання. Неконфесійна – до тематичного та порівняльного викладу матеріалу. Міжконфесійна – наприклад та, навчання тем і проблем якої цікавлять окремі конфесії та виникають у міжконфесійній взаємодії.

Теорія та практика сучасної богословської освіти вказує на те, що ми не можемо її розуміти через просте протиставлення конфесійної і неконфесійної богословської освіти, оскільки існує третій регіон освітньої реальності – це міжконфесійна богословська освіта. Тому ми можемо на сучасному етапі говорити про тричленну типологію богословської освіти, яка на даний момент дозволяє більш-менш релевантно описати реальність богословської освіти в сучасній Україні, які конституюють своєрідні три шляхи отримання богословської освіти. Ці три шляхи можна метафорично позначити, перефразувавши метафори, запропоновані М. Гріммітом¹⁰⁸ у застосунку до релігійної освіти в школі, як:

- в конфесії;

- не у конфесії;
- поміж конфесій.

Перший шлях відповідає конфесійній богословській освіті з зануренням у конфесійний контекст і має віроповчальний характер. Другий – відповідає неконфесійній, яка конституюється навколо теоретико-методологічних проблем, а також пов'язаних з міждисциплінарною та предметною сферами. За умови, коли богослов'я пропонує свою перспективу вирішення тих чи інших наукових, особистісних і суспільних проблем. Третій – відповідає міжконфесійній богословській освіті, який конституюється навколо проблем, які виникають у взаємодії двох і більше конфесій для вирішення актуальних для цих конфесій проблем. Тричленна класифікація вможливорює визначення трьох різних підходів богословської освіти, які розмежовуються не стільки різним ставленням до світського та конфесійного, скільки розумінням різних цілей, які досягаються в процесі викладання. Богословська освіта, яка вивільняється від прямої взаємодії з конфесією породжує нові типи богословської освіти – не конфесійну та міжконфесійну, які починають досить жорстко конкурувати за світський простір вищої освіти. Це призвело до формування трьох окремих систем богословської освіти, хоча розмежування на ці три типи ще не стало офіційним. Але можна точно сказати, що богословськими програмами, які можуть фінансуватися державою без порушення принципів світськості, світського характеру освіти, можуть бути лише не конфесійні богословські програми. Для більш чіткого розмежування цих типів богословської освіти слід виокремити набір індикаторів, чи аспектів, які дозволять нам показати відмінності цих трьох типів:

- організаційно-правовий;
- дисциплінарний;
- функціональний;

- аксіологічний;
- гносеологічний;
- методологічний;
- операційний;
- догматичність підходу;
- критичність підходу;
- форма організації знання.

Таблиця 1.2

Три підходи до релігійної освіти¹⁰⁹

Індикатори (аспекти)	Визначення підходу		
	“В” конфесії	“Поміж” конфесій	Не у конфесії
	Конфесійний	Міжконфесійний	Неконфесійний (світський)
<i>Організаційно- правовий</i>	Переважно в духовних закладах вищої освіти	В духовних або світських закладах вищої освіти	Здебільшого в світських закладах вищої освіти
<i>Дисциплінарний</i>	Доктринальний (віроповчальний)	Міждоктринальний	Адоктринальний
<i>Функціональний</i>	Інструктивний	Діалогічний	Проблемний
<i>Аксіологічний</i>	Ортодоксичний	Екуменічний	Едукаційний
<i>Гносеологічний</i>	Інтроспективний	Комунікативний	Інтерсуб’єктивний
<i>Методологічний</i>	Моноконфесійний	Поліконфесійний	Міждисциплінарний
<i>Операційний</i>	Експліцитний з елементами імліцитності	Експліцитний	Імпліцитний + експліцитний
<i>Догматич- ність підходу</i>	Догматичний	Інтердогматичний	Адогматичний
<i>Критичність підходу</i>	Некритичний	Критичний і нейтральний	Критичний
<i>Форма організації знання</i>	Формальний	Порівняльний	Системний

Як ми зазначали вище, конфесійна богословська освіта безроздільно домінувала аж до середини ХХ століття у конфесійних та світських закладах вищої освіти. Починаючи з другої половини ХХ століття з'являється міжконфесійна та неконфесійна богословська освіта. Конфесійна богословська освіта неподільно домінує і домінуватиме у конфесійних закладах вищої освіти. Міжконфесійна – присутня в конфесійних та гібридних закладах вищої освіти. Неконфесійна – здебільшого у світських закладах вищої освіти. Причому, домінування неконфесійної богословської освіти у світських закладах вищої освіти поступово зростало і, на нашу думку, й надалі зростатиме. Цей тип богословської освіти виглядає більш природно для світського закладу вищої освіти. Виходячи з тих ніш, яку займає кожен із типів богословської освіти між ними можуть виникати продуктивна взаємодія або запекла конфронтація.

Кожен із цих шляхів розвитку богословської освіти довів своє право на існування, тому потрібно шукати шляхи взаємодії, коли вибудовується певна кооперація, без втручання в освітнє середовище, в яких вона розвивається. Будь-яка держава, у тому числі й Україна, яка сприйняла модель позитивної секулярності, не може виключати жоден з цих трьох типів, що виникли і розвиваються, виходячи з власних внутрішніх закономірностей з відмінними аспектами їхнього функціонування. Конкретні приклади функціонування конфесійного, неконфесійного, міжконфесійного типів богословської освіти в Україні буде продемонстровано у відповідних частинах нашого дослідження.

Висновки до першого розділу

1. З'ясовуючи зміст, форми та структуру богослов'я у зв'язку з богословською освітою, було виявлено багатозначність поняття “богослов'я”. Для цього ми звернулися до історії використання цього

поняття і виявили, що мислителі, які вживали поняття “богослов’я”, зазвичай, надавали йому своєї унікальної інтерпретації, яка різнилась плюралізмом думок та бачень, що вможливило здійснення історичного компаративного аналізу. Так, термін “богослов’я” розумівся як вчення про богів, як поетична оповідь про богів, як вчення про першопричину, як розділ філософії (науки), як філософська система, як вчення про Трійцю, як вчення про Трійцю та небесні сили, богослов’я як досвідне богопізнання, як вчення про Бога, світ та людину, як система людського знання та, врешті, як логічно побудована та організована система знання про Бога та усього, що з ним пов’язано, наука, яка пристосована до викладання іншим. Було наголошено, що саме останій варіант набув найбільшого поширення саме тому, що це розуміння було інкорпороване в середньовічний університет і його засобами тиражувалося по всій Європі. Також було продемонстровано, що будь-яке теоретичне осмислення віровчення будь-якої релігії можна назвати богослов’ям.

2. У цьому зв’язку поняття “релігія” є досить продуктивним терміном, який дозволяє нам застосовувати поняття “богослов’я” не тільки до язичництва та християнства, які активно використовують це поняття, а до всіх феноменів, які типологічно схожі на язичництво та християнство. Поняття “релігія” починає використовуватися в римській античності і набуває найбільшого поширення в період Римської імперії для позначення різноманітних типологічно схожих феноменів віри та поклоніння богам, духам, Богу тощо – все те, що нами пропонується називати сферою сакрального. І таким чином, поняття “релігія” узагальнило велику низку схожих феноменів від аграрних культів, язичницьких традицій до юдаїзму, християнства тощо. У новий час до обсягу поняття “релігія” стали включати й інші типологічно схожі феномени, ті, з якими європеєць починає знайомитися внаслідок інтенсивних зносин з іншими культурами, і починає називати релігією: іслам, буддизм, даосизм, синто, індуїзм.

3. Поняття “релігія” є продуктивним для узагальнення певної групи феноменів на оновлення типологічних ознак, але не дуже продуктивним для виокремлення відмінностей між феноменами, які узагальнюються. Найпростіший варіант – це розмежування на використання поняття “релігія” в однині, і поняття “релігії” в множині. Таке розмежування начебто є очевидним, але множина дефініцій – лише технічне поняття, яке показує різноманітність феноменів, але не наголошує на унікальних відмінностях феноменів, які входять до поняття “релігія”, і тому було наголошено на необхідності введення поняття “конфесія” і можливості введення інших понять, які вказують на ще унікальніші риси. Поняття “конфесія” вказує на певну конкретну групу людей, об’єднаних спільним віровченням та практикою.

Тому можна, об’єднавши поняття “релігія” і “богослов’я”, говорити про релігійне богослов’я, до якого входять типологічно схожі феномени і відрізнити його, наприклад, від філософського богослов’я. Таке розмежування також має евристичну цінність, але для вживання конкретних форм богослов’я пропонується використовувати термін “конфесійне богослов’я”. І далі цей ряд можна ще більш деталізувати і конкретизувати. Наприклад, можна будувати такий ряд: релігійне богослов’я, християнське богослов’я, конфесійне богослов’я, православне богослов’я, богослов’я Української православної церкви, богослов’я Київської духовної академії і семінарії, богослов’я окремо взятого богослова Київської духовної академії і семінарії. Цей ряд хвилює лінійністю, і ми його використали для демонстрації руху від загального до конкретного, але можуть бути вибудовані інші нелінійні зв’язки.

4. Часто зустрічається змішування предметів дослідження богослов’я, філософії релігії, релігійної філософії та релігієзнавства. Тому необхідно диференціювати ці сфери знання про релігію. Богослов’я – це сфера знання прямо або опосередковано пов’язана з конкретною

конфесією, навіть якщо дослідження є неконфесійними чи міжконфесійними. Бо для того, щоб називатися богослов'ям, богослов, як мінімум, має бути приналежним до якоїсь конфесії і богословствувати для конфесії чи конфесій. Це має пряму проекцію на різні типи сучасної богословської освіти в світі та Україні. Філософія релігії орієнтована на дослідження релігії у світлі філософської раціональності та філософської критики. Для філософа релігії важлива лише раціональна компонента релігії, яка може бути раціонально осмислена. Натомість, релігійна філософія – це суб'єктивні розмірковування на богословські теми, коли отримані висновки не стають загальнозначимими для певної конфесії. Релігійна філософія – це своєрідна богословська альтернатива. Її іноді ідеї релігійних філософів транслуються в богослов'я через богословів, які через певні процедури, певні ідеї роблять значимими для богослов'я певної конфесії. Можна навести приклад впливу російської релігійної філософії на православних богословів ХХ століття. Релігієзнавство орієнтується на дослідження усіх аспектів релігії, у тому числі у їхніх конфесійних формах, і для релігієзнавства богослов'я стає предметом дослідження рівно настільки, наскільки воно важливо для аналізу і дослідження релігії в цілому та окремої конфесійної традиції.

У методологічному сенсі богослов'я та релігієзнавство перебувають на протилежних полюсах, якщо богослов'я виходить з принципу методологічного теїзму, приймаючи точку зору, що Бог існує, то релігієзнавство виходить з методологічного атеїзму, начебто Бога не існує.

5. Богослов'я постає як теоретичне узагальнення віри, але воно має серед іншого низку практичних виявів, у тому числі і освітній. Богослов'я в освітній перспективі послідовно розвивається в чотирьох історичних типах богословської освіти, в яких мета, зміст та форми суттєво відрізняються, оскільки вони орієнтовані на систематичну підготовку освіченого віруючого, який має виконувати відмінні завдання. Починаючи

з катехитичного, орієнтованого на виховання всебічно розвинутого адепта релігії, місіологічно-апологетичного – орієнтованого на підготовку місіонера та апологета, який знає істини віри і може їх транслювати мовою культури, в якій вона проповідує, доксологічного – орієнтованого на підготовку осіб для певної конфесії, яка обізнана у віровченні та практиці цієї конфесії, академічного – підготовки науковця, який на основі історико-критичного підходу осмислює істини своєї конфесії та інших релігій і конфесій.

Ці історичні типи богословської освіти виникають послідовно – катехитичний, пізніше місіологічно-апологетичний, за ним доксологічний і найпізніше – академічний. Але виникаючи послідовно, вони певний час діють паралельно, і потім катехитичний та місіонерсько-апологетичний підпорядковуються доксологічному. Після невдалих спроб підкорити академічний тип богословської освіти вони почали існувати паралельно, і на сучасному етапі розвитку богословської освіти були трансформовані в конфесійний, неконфесійний та міжконфесійний типи богословської освіти.

Процеси становлення різних форм та уявлень про богословську освіту були пов'язані з формуванням концепту світськості, який починає формуватись у Франції, а пізніше частково, або повністю, був прийнятий європейськими державами як базова модель присутності релігії в суспільстві. У контексті світськості форми відносин з державою, з середини ХХ ст. починають формуватися неконфесійний і міжконфесійний типи богословської освіти, поряд з якими існує її конфесійний тип. Неконфесійний історично тяжіє до академічного, конфесійний – до доксологічного, а міжконфесійний обіймає своєрідну проміжну позицію.

Тенденції формування конфесійного та неконфесійного модуса богословської освіти починаються в християнській античності і завершуються з оформленням філософського богослов'я в Середньовіччі.

Філософське богослов'я мало свій розвиток в період нового часу. Але починаючи з другої половини ХХ ст. неконфесійне богослов'я набуло нових модусів свого розвитку, визначивши розвиток богословської освіти в наш час. На сьогодні розділи богослов'я, які працюють з матеріальними джерелами мають неконфесійний характер –патрологія, бібліїстика, літургіка. А також предметні розділи богослов'я: соціальне богослов'я, політичне богослов'я тощо, за методами роботи – контекстуальне богослов'я.

Конфесійний тип богословської освіти орієнтований, передовсім, на потреби окремо взятої конфесії, до якої належить богослов. Часто конфесійне богослов'я пов'язане з клерикальною освітою, яка здійснює підготовку священнослужителів та інших фахівців, які будуть так чи інакше задіяні в структурах тієї конфесії, яка здійснює їх підготовку. Мета богословської освіти підготувати освіченого вірянина, який прямо, або опосередковано буде задіяний в структурах конфесії. Зміст підготовки орієнтований на систематичне вивчення віровчення окремої конфесії та залучення до культової практики.

Неконфесійний тип богословської освіти виникає в середовищі світського закладу вищої освіти і за відсутності контролю окремо взятої конфесії. Для того, щоб неконфесійне богослов'я все ж було богослов'ям, є мінімальна умова, що богослов, який розвиває неконфесійне богослов'я, має бути приналежний до певної конфесії та опосередковано працювати над розвитком богослов'я своєї конфесії. Неконфесійна богословська освіта покликана до підготовки освічених віруючих, які орієнтовані на реалізацію не в конфесійних, а в публічних інститутах суспільства. Наприклад, бути релігійним журналістом, учителем релігійних предметів у школі, викладачем богословських дисциплін закладів вищої освіти тощо. Змістом неконфесійної богословської освіти є теми та проблеми, які стосуються кожної з конфесій на сучасному етапі розвитку. Неконфесійна

богословська освіта не торкається догматичних питань і питань релігійної історії.

Міжконфесійний тип богословської освіти виникає через усвідомлення релігійного плюралізму про початок активного діалогу між представниками різних конфесій. Міжконфесійна богословська освіта виникає з прагнення шукати точки дотику через розгляд питань, які об'єднують і проблем, які різнять конфесії між собою. Метою такої богословської освіти є заглиблення в конфесійну традицію, до якої особа приналежна, і до інших конфесійних традицій, з метою пошуку об'єднуючих аспектів і зняття напруження з аспектів, які розділяють. Змістом міжконфесійної освіти буде церковна історія, догматика, каноніка та літургіка різних конфесій. Такі фахівці, передовсім, орієнтовані на роботу в офіційних, напівофіційних і неформальних групах із взаємодії з представниками інших, ніж представляє богослов, конфесій.

Отже, пропонується поняття “богослов’я” тлумачити максимально широко і застосовувати до всіх спроб теоретичного узагальнення віровчення окремо взятої релігії. Показано, що богослов’я в освітній перспективі розвивається в чотирьох історичних типах. Виявлено, що богослов’я мало розвиток у двох модусах конфесійного та неконфесійного богослов’я. Наголошується на необхідності чіткого розмежування богослов’я, філософії релігії, релігійної філософії, релігієзнавства в освіті.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ БОГОСЛОВСЬКОЇ ОСВІТИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

2.1 Зародження богословської освіти на теренах України та зачатки катехитичної, місіологічно-апологетичної та доксологічної богословської освіти

Коли в нашій країні після тривалого атеїстичного періоду відновлюється богословська освіта в конфесійних і світських навчальних закладах, важливо встановити, від якого історичного типу богословської освіти прослідковується історична тяглість. Також, розмежування типів богословської освіти дає можливість визначити різні функції, які вона може виконувати в той чи інший період її розвитку, а також розмежувати різні освітні інституції, в яких вона може розвиватися. Розуміючи, що богословська освіта історично є різною, а відтак має відмінні функції, під час розгляду й аналізу історії розвитку богословської освіти в цілому чи якогось з її аспектів, слід розрізняти про який історичний тип цієї освіти ми говоримо.

Для того, аби зрозуміти сучасні тенденції розвитку богословської освіти в Україні, слід розглянути історичні етапи розвитку богословської освіти на території України, прослідкувавши впливи загальноєвропейських трендів. Торкаючись історії богословської освіти в Україні за десять століть, ми будемо менше характеризувати історичні епохи розвитку богословської освіти, а здебільшого виявляти форми та інституції, в яких ця освіта була присутня в ту чи іншу епоху, застосовуючи запропоновану нами історичну типологію богословської освіти.

Звертаючись до початків богослов'я та богословської освіти, слід пов'язувати їх у Київській Русі з християнством як державною релігією та з державною заборонаю офіційного сповідання рідної давньоруської релігії (слов'янського язичництва). Саме це не дозволяє з абсолютною впевненістю сказати, чи була присутня рефлексія з приводу міфічних уявлень в язичницькому періоді Київської Русі. Можуть бути такі припущення: або були і не збереглися, оскільки передавалися усно, або були писемно зафіксовані і були знищені внаслідок примусової християнізації. Проте, суспільно-політичні форми прийняття християнства князем Володимиром з заборонаю дохристиянських вірувань розривають,

якщо вона звичайно була, богословську тяглість від язичництва до християнства. Взагалі, про це невідомо у період першого хрещення Київської Русі, за часів князя Аскольда. Русь приймає християнство від Візантійської імперії і, очевидно, що також відбувається прийняття і переймання освітньої візантійської системи. У X ст. вже була традиція Візантійського богослов'я та богословської освіти, навіть більше – на X століття вона перебувала в певній кризі, бо “золоті часи” вже минули. З моменту свого виникнення і до X ст. богословська освіта на теренах тодішньої Візантії пройшла велику трансформацію. “За часів апостолів і в післяапостольський період I–II століття нашої ери християнський еллінізм використовує грецьку мову в Новому Завіті, а християнська думка виражається через грецький світ ідей, понять, концептів, категорій думки, символів, значень, метафор і так далі”.¹¹⁰ Християнство найбільш інтенсивно поширюється в грекомовному середовищі еллінізованих євреїв і грекомовних язичників. “Найзначнішим чинником синтезу греко-римських цінностей і християнських обітниць виступала вже існуюча до часу широкої християнізації освітня структура, навіть якщо вона і була первісно створена для язичницьких інститутів”.¹¹¹ У Візантійській імперії повний період навчання складається з трьох етапів: підготовчого (початкового) – орфографія, середнього – граматики та вищого – риторика, право, філософія. Церква не створювала своїх шкіл для початкової і середньої освіти, а користувалася язичницькими школами і християни навчалися писати, переписуючи імена язичницьких богів і навчалися читати, опановуючи літературну та філософську язичницьку спадщину. Вища освіта мала свій аналог лише в християнському середовищі, бо це було пов'язано з систематичним викладом християнського віровчення. Язичницькій теології та язичницькій філософській академії було протиставлено християнську теологію та катехитичні академії (школи). Найбільш знані катехитичні школи існували в Александрії, Єрусалимі та

Антиохії, які породили однойменні богословські школи вже як традиції богословствування. Саме систематична освіта катехитичних шкіл породила першу християнську систему богословської освіти і богословської науки. Александрійська катехитична школа породила катехитичний тип богословської освіти, а єрусалимські та антиохійські катехитичні богословські школи відповідно – місіологічний тип богословської освіти. Своєрідний статус-кво – існування спільної початкової та середньої освіти для християн та язичників та існування паралельної християнської та язичницької вищої освіти – зберігалося до того часу, коли розпочинається період швидкої християнізації Римської імперії. Цьому прислужилася імператорська влада: прийняття за державну релігію християнства в імперії часів Костянтина I (272–337 роки) та заборони язичництва, знищення релігійних центрів та центрів язичницької освіти за часів імператора Феодосія I (346–395 роки). Язичницька античність трансформується в християнську античність, язичницька інтелектуальна культура перекодовується християнською культурою. Класична система освіти зберігається до моменту її зникнення 1453 року, але вже на час IX–X століття, коли Давня Русь приймає християнство, усі три етапи освіти були християнізовані і язичницькі літературні та філософські тексти були повністю або частково замінені текстами Біблії, або текстами отців церкви, а самі заклади територіально містилися при храмах, монастирях, єпископських домах та при дворах вельмож, або й навіть імператора. Імператор Лев III був змушений закрити вищу школу, яка не підтримала іконоборчий процес в імперії і стала на захист ікон. Весь іконоборчий період академія не існувала.¹¹² У IX столітті імператор Вардой відновлює вищу школу, академію в Константинополі, а 1045 року імператор Костянтин IX створив вищу школу з двома факультетами: юридичним і філософським. На X–XI століття у Візантії зберігається класична початкова, середня та вища освіта для мирян, освіта при

монастирях для підготовки освіченого чернецтва та підготовки священноста церковнослужителів, котрих також готували в єпархіальних школах, які існують нині. Катехитичні школи зникли, бо в них уже не було потреби, оскільки переважало хрещення немовлят і політичні хрещення, тобто, коли хрестився правитель і примусово хрестили його підданих. Тому з певною достовірністю можна стверджувати, що з прийняттям християнства, і за часів князя Аскольда (помер 882 року), і за часи хрещення князя Володимира Великого (960/963–1015 роки) переймалися також зразки освітньої системи Візантії IX–X століть. Але наскільки б не була привабливою гіпотеза, що Володимир, прийнявши християнство, переносить в повній мірі візантійську систему освіти, це не могло відбутися з кількох причин.

По-перше, освіта, і богословська освіта зокрема, у Візантійській імперії була заснована на класичній освітній системі, яка мала історію свого розвитку близько п'ятнадцяти століть. Крім того, що це тривала освітня традиція, це пов'язано з методикою, мається на увазі наявність викладачів і сформований авторитет та престиж освіченої людини. По-друге, наявність єдиної мови, якою навчалися в школі і язичники, і християни, вивчаючи язичницьку літературну спадщину, тоді як паралельно існує повний переклад Біблії, написана велика кількість богословської літератури, яка поступово вводиться в освітній процес. По-третє, неперервна тяглість християнської традиції від апостолів Ісуса Христа, яка поширювалася в кількісному плані поступово, навіть з прийняттям християнства за державну релігію. Це досить високі вимоги до знання основ віри, хай навіть на X століття інститут катехуменату вже був у занепаді, але був досить вагомий прошарок богословсько освіченої християнської еліти. Натомість, в Київській Русі не було розвинутої освітньої системи, яку б можна було використати для основи богословської освіти. І тому доводилося запозичувати візантійські зразки

освіти, рівно настільки, наскільки вистачало людського ресурсу тих, хто може навчати, і тих, хто хоче вчитись. “Отож, можна гадати, що стародавня школа була єдиною школою не лише в тому розумінні, що була призначена для всіх верств громадянства, але й тому, що обсяг знання кожної школи міг бути приблизно однаковим, хоч обсяг той не визначався наперед якоюсь певною програмою, а відповідав знанням учителів та здібностям й інтересам тих, хто у них вчився”.¹¹³ Також, певне обмеження становила мова, оскільки використовувалася в навчанні слов’янська мова, а це означало, що навчання обмежувалося лише тим незначним колом текстів, які були перекладені старослов’янською, оскільки текстів язичницьких або не було, або вони були знищені і принципово не допускалися до використання в навчальному процесі. Хоч є літописні згадки, що до приходу Кирила та Методія на нашій території був вже свій алфавіт, те, що зараз прийнято називати “глаголицею”, але навіть якщо тексти були написані глаголицею, немає згадок, що вони використовувалися в навчальному процесі. Біблія була перекладена лише частково. Переклади святоотцівської спадщини мали спорадичний характер. Вивчення грецької мови, слід вважати, було дуже обмеженим, і тому грекомовний корпус літератури слабо використовувався в освіті. Не сприяв богословській освіті і той факт, що в християнізації Київської Русі переважали не дидактичні методи, а політичні, в останніх переважає не добровільне, а примусове хрещення. “Можна думати, що перші наші школи були школами-бурсами, де жили діти, яких силою відбирали від батьків “ради книжного научення” (“матере плакахуся по нихъ”). Є підстави думати, що стародавня школа була безоплатною, а якусь нагороду (“урокъ”) за навчання дітей та за утримання їх у себе вчителі діставали з княжих маєтків”.¹¹⁴ Тобто сенсу навчання не бачили не тільки діти, а й їхні батьки. У цій справі також була присутня політична доцільність. Важко говорити також про певну поетапність навчання, яку передбачала

візантійська система освіти, “..поділ стародавньої школи на три типи не за їхньою програмою, а за місцем прикріплення школи. Школа владична, або єпископська, монастирська та церковна не перебували на далекій відстані одна від іншої в тій підпорядкованості щодо управи та програми навчання...”¹¹⁵ Єпископські та монастирські школи були орієнтовані на підготовку білого і чорного духовенства для потреб церковного будівництва. Але і парафіяльні школи мали церковний характер у навчанні. Звичайно, Давня Русь не могла похвалитися тим, що вона стала врівень візантійській системі, але якщо порівнювати з рівнем освіти у Західній Європі (крім Італії), то вона десь була врівень, але імовірно перевершувала кількість освічених, бо навчання велося старослов’янською мовою, яка на той час була зрозуміла широкому загалу. У період X–XII століття ми можемо говорити лише про елементи богословської освіти частково катехитичного типу для дітей еліти, але здебільшого місіологічно-апологетичного типу для підготовки майбутніх священиків для апологетичної роботи в язичницькому середовищі, яка розвивалася при єпископських та монастирських школах та була орієнтована на підготовку освічених священно- та церковнослужителів. Порівнюючи з освітньою системою Візантійської імперії, можна з високою долею імовірності припустити, що на Русі були початкова та середня освіта. Вищої освіти або не було, або до нас не дійшли про неї свідчення. “За рівнем освіти школи Київської Русі поділялися на школи грамоти та школи книжного вчення (тобто елементарні та підвищеного типу), за джерелом створення та функціональною належністю – палацові, церковні (монастирські та парафіяльні), школи майстрів грамоти, ремісничі училища”.¹¹⁶ Однією з найбільш відомих була школа, що діяла при Софії Київській. Переважно, у цей період богослов’я розвивалося за рахунок перекладу з грецької, але ми також знаємо оригінальних руських богословів цього періоду: митрополитів Іларіона, автора слова “Про закон і благодать”, Клима

Смолятича, автора “Послання Томі пресвітеру”, Кирила, єпископа турівського, що творив в гомілетичному жанрі і здобув славу “руського Золотоуста”.

“Таким чином, богословська освіта залишалася книжною, сама справа побудови систематичної богословської освіти та встановлення традиції шкільної підготовки священства рухалася повільно і складно”.¹¹⁷ Удар по розвитку богословської освіти та оригінального руського богослов’я було нанесено навалюю хана Батия (1240 р.), що стало початком тривалого періоду Руїни. Свідчень про освітні заклади, а відтак і про центри богословської освіти за часів Галицько-Волинського князівства (1199–1349 роки) нема. Можна сказати про Грушівський та Мукачівський монастирі, які в XIII ст. були центрами писемності у Галицько-Волинському князівстві. У XIV ст. частина українських земель: Поділля, Чернігово-Сіверщина та Переяславщина потрапили під владу Великого князівства Литовського, а Галичина від другої половини XIV ст. стає частиною Польського королівства, з назвою Руське воєводство. Пізніше, внаслідок Люблінської унії (1569 р.), до складу Речі Посполитої увійшли всі українські землі, крім Чернігівщини, яка залишалася під протекцією Московського князівства (1503–1618 рр.). Буковина була під владою Молдавської держави, а Закарпатська Україна, була під владою Угорщини. У цей період поступово руйнуються зносини з Візантією, а після падіння Константинополя (1453 р.) цей вплив остаточно обірвався. Починаючи з XIV ст. на теренах України освіта в цілому та богословська освіта зокрема починає потрапляти під вплив європейського освітнього контексту, що в подальшому визначило європейський вектор її розвитку. За часів, коли на теренах України не існувало закладів вищої освіти можливістю вступу до європейських університетів користалася значна кількість вихідців з українських земель, про що свідчить присутність русинів в земляцтвах багатьох університетів Європи. Крім того, 1397 року королева Ядвіга

заснувала спеціальний інтернат при Празькому університеті, а 1409 року при Краківському університеті, для навчання вихідців з польських і литовських земель. Цією можливістю користувалися і русини. “Всього в XV–XVI столітті тут отримали освіту вісімсот українців. Вже в XIV столітті при Краківському й Празькому університетах існували спеціальні гуртожитки для українських і білоруських студентів (для “рутенив” і “литвинів”).”¹¹⁸ Водночас, початкова школа зберігається при парафіях, або початкову освіту здобували від мандрівних дяків, і навчання відбувалося руською мовою з використанням текстів церковнослов’янською.

“Школа в той час зберігала церковний характер, як і вся наша тодішня література. За найвизначнішу літературну друковану пам’ятку тих часів слід признати “Біблію руску”, що її видав у Празі 1517 р. білорус “изь славного града Полоцка” Франциск Скорина. Протягом небагатьох років Скорина видав цілу низку біблійних книжок; серед них “Псалтир” (1517 р.). У передмові до “Псалтиря” Скорина вказує на призначення тієї книжки – “дітям малим початок усякої доброї науки”.¹¹⁹

Ситуація в освіті суттєво починає змінюватися під впливом Реформації із виникненням протестантизму. Оскільки українська шляхта у цей час вже була орієнтована на західноєвропейську освіту, про що ми писали вище, зміни релігійної мапи Західної Європи та освітньої системи в контексті Реформації та контрреформації вплинули і на освітню систему на українських землях. Впливові українські роди приймають кальвінізм та соцініанство, зі створенням відповідної мережі кальвіністських та соцініанських шкіл, в яких реалізовувалася богословська освіта доксобогічного типу. Серед кальвіністських шкіл в Україні була відкрита Яном Потоцьким Панівецька (1590–1611 роки). Найвідомішою соцініанською школою на українських теренах стає Киселинська на Волині, яка 1614 року набула статус вищої. Також існували школи в Берестечку, Гощі, Любартові, Хмільнику та дрібніші в інших містечках. У

соцініанських школах культивувався соцініанське богослов'я, яке характеризувалося своєю раціоналістичністю. Напевно тому, що в соцініанських школах була в пошані філософія, котра, як вважалося, дає ключ до розуміння Священного писання. Важливим для розвитку богослов'я стало те, що саме соцініанин Валентин Негалевський 1581 року організував переклад Євангелія та інших біблійних книг. Соцініанські школи в першій половині XVII ст. на території України за своїм рівнем були найкращі, вони стали своєрідним зразком для організації подібних шкіл православним магнатом Костянтином Острозьким. І не зважаючи на те, що соцініанство було заборонене на території Речі Посполитої 1660 року, система середніх і вищих шкіл певний час залишалася зразковою, поки цей зразок не було змінено згодом єзуїтською системою освіти.

У цей час також розвиваються католицькі школи, які впроваджують доксологічний тип богословської освіти, в яких опановували сім вільних мистецтв (тривіум і квадривіум), власне опанування цих наук дозволяло вступати на вищі факультети університету, у тому числі, богословський. Мовою навчання, як у школах, так і в університетах була виключно латина, і тому вищу богословську освіту можна було здобути тільки на католицьких чи протестантських богословських факультетах, останні у XVI ст. вже були більш престижними для навчання. Єзуїти свою освіту в Східній Європі розгортають, створивши у Вільні (сучасний Вільнюс) 1571 року колегію, яка 1579-го дістала право називатися "академією". Віленська академія стала своєрідним центром здобуття вищої освіти вихідців з українських земель, але вже до середини XVII ст. на території України виникла ціла мережа єзуїтських шкіл. Саме в цих школах був запропонований поділ організації навчального процесу на три частини, і цей поділ став класичним для усіх шкіл, які засновувалися на теренах України в XVII–XVIII століттях. Нижчий відділ єзуїтської школи називався гімназією, і він складався з п'яти класів, навчання тривало 6

років. Двома вищими відділами єзуїтської школи були: перший – філософський, який складався з трьох курсів і другий – богословський – з чотирьох курсів. І тільки наявність останнього відділу – богослов'я дозволяло колегії переходити в статус академії. Дослідники вказують, що окремо слід виділити Замойську академію, засновану Яном Замойським 1594 року. Слід завважити дуже нехарактерну для того часу особливість: аби зняти полемічний компонент у навчанні студентів різних християнських конфесій з навчального плану нижчих курсів було вилучене богослов'я як предмет, студенти ділилися на п'ять груп за своєю етнічною приналежністю, зокрема було руське студентське земляцтво. Тобто, ці заходи дозволяли не пригнічувати конфесійну і національну приналежність студентів. Академія проіснувала до першого поділу Польщі 1772 року в складі чотирьох факультетів: філософський, правничий, медичний і богословський. Такий поділ на факультети виникає в Німеччині і приймається університетами (академіями), які переходять з середньовічної на ранньомодерну систему вищої освіти, де філософський факультет є нижчим факультетом і передує навчанню на одному з трьох вищих, фактично, філософський факультет – це реорганізований факультет семи вільних мистецтв. Зважаючи на терпиме ставлення до інших (не католицької) конфесій і до інших (не тільки польської) національностей Замойська академія прислужилася у підготовці освічених православних вірян, які у майбутньому стали керівниками православних українських шкіл: “з Замойської академії вийшли: Касіян Сакович, ректор Київської братської школи; Ісає Трофимович-Козловський, ректор Києво-Могилянської колегії; Сильвестр Косів, перший префект тієї самої колегії”.¹²⁰ Але це був все ж виняток з правил – навчання в єзуїтській школах, як правило, означало окатоличення і спольщення, і в цьому сенсі латинська мова як мова викладання, була інструментом цих процесів.

Першою спробою формування православної богословської освіти доксологічного типу стала діяльність Костянтина Острозького, який своїм коштом засновує середні школи за зразком єзуїтського колегіуму, де звучали грецька, латина та слов'янська, і де всі вони були мовами не тільки вивчення, а й викладання. 1572 року ним відкрито школу в Турові, 1577 – у Володимирі, а 1578 в Острозі. Хоча є згадки про те, що Острозьку школу називали академією, підставою для того, як ми вже зазначали вище мала бути наявність вищих факультетів, зокрема і богослов'я. Однак свідчень про те, що богословський факультет існував, ми не знаходимо. Але Острозька школа визначила матрицю створення слов'яно-греко-латинських шкіл як таких, що почали формуватись в протигагу католицьким школам. Епохальною подією для розвитку національної традиції богослов'я та богословської освіти стало друкування повного видання Біблії церковнослов'янською мовою. Для перекладу Біблії і для викладання грецької мови були запрошені греки, і дійшли свідчення, що вони заселили цілу вулицю. Костянтин Острозький зробив своєрідну реактуалізацію східнохристиянської традиції через навчання грецькій мові та навчання грецькою мовою. Також, відбулася реабілітація слов'янської мови, бо був здійснений повний переклад Біблії на слов'янську і на ній стали викладати: саме в Острозькій школі була підготовлена перша граматика церковнослов'янської мови, яка вийшла друком у Вільні 1586 року. Був підготовлений та друкувався великим накладом часослов, який слугував підручником для навчання грамоті. Ну і присутність латинської мови давала можливість утримуватися на рівні західноєвропейської освітньої культури, яка, без перебільшення, на той час була передовою. Тоді ж починає формуватися розуміння окремішньої богословської ідентичності через різного роду полемічну літературу, де якраз ставилися, ми зараз не беремося говорити на скільки адекватно, питання догматичних і канонічних хиб католицизму й уніатства.

Певне місце у розвитку богословської освіти в Україні обіймають братські школи, які здебільшого були орієнтовані на освіту, у тому числі і богословську, громади єдиновірців і апологетику проти іновірців. Тому у братських школах здебільшого реалізовувалась богословська освіта місіологічно-апологетично типу, з елементами доксологічного. На виникнення братських шкіл визначальний вплив мала західноєвропейська Реформація, як акцент на формуванні богословської освіченості не лише священнослужителів, а й мирян. “Братства мали підтримку від найбільш бідніших верств, для яких ідеї Реформації про обмеження влади церкви, про загальну рівність і братерство (у ранньохристиянському розумінні) були близькими і зрозумілими”.¹²¹ Перша братська школа виникає при найстарішому львівському Успенському братстві, після затвердження нового статуту Братства 1558 року було затверджено і статут першої братської школи. Якщо школи, засновані К. Острозьким орієнтувалися на статут і організацію єзуїтських шкіл, то братські школи орієнтувалися на католицькі кафедральні школи, в яких здобувалися перші рівні навчання трівіума плюс музика – навчання церковному співу. У своїх освітніх реформах князь К. Острозький орієнтувався на європейський освітній контекст. Але важливо, що братські школи чітко позиціонували себе як православні школи відповідно з навчанням православному благочестю на протиположності до католицькому, а пізніше й уніатському благочестю. Власне, в братських школах були елементи богословської освіти, хоча звичайно переважало, передовсім, виховання у православному дусі, а не систематичний виклад основ і глибин православного богослов’я. “Але ці школи могли задовольнити лише безпосередні місцеві потреби, на Росію ж в ті роки – роки слабкості духовних шкіл і богословської науки в Східних Церквах – покладалися великі сподівання. Відсутність серйозної богословської школи не давало Руській Церкві реалізувати ті православні інтуїції, які породжувало церковне життя”.¹²² У першій третині XVII ст.

митрополитом Петром Могилою створюється колегіум через об'єднання Києво-братської та Лаврської шкіл. Петро Могила витрачає велику кількість церковних і власних ресурсів на розбудову інфраструктури школи, кадрового забезпечення, він залучає велику кількість викладачів з західноєвропейською університетською освітою і відправляє своїм коштом на навчання обдаровану молодь. Петро Могила демонструє високий рівень відкритості до західноєвропейської, яка, по суті, була католицькою, системи освіти, також його прагненням було створити на українських теренах не лише заклад освіти західноєвропейського рівня, а саме з православною ідентичністю. Питання про те, яка філософська течія найбільше впливала на викладання в Києво-Могилянській академії часто порушували дослідники, однак чіткої відповіді немає. Гіпотеза, що це саме єзуїтська філософія, найімовірніша, оскільки ця традиція була поширена на теренах дотичних до Києво-Могилянської академії. Крім того, за своєю структурою могилянські курси переважно відповідають єзуїтським аналогам. Це можна пояснити тим, що частина викладачів академії здобула освіту в єзуїтських навчальних закладах. Тож цілком можливо, що вони залучали здобуті там філософські знання для читання власних курсів у Києві.¹²³ 1633 року він звертається до польського короля з проханням надати статус академії, його колегіуму, але з політичних міркувань Петру Могилі, в результаті, було відмовлено. Власне, йшлося про відкриття саме богословського факультету, на якому б реалізовувалася православна богословська освіта доксологічного типу. Для Петра Могили вкрай важливою була підготовка освіченого православного люду, церковно та священнослужителів. Таким чином, за життя Петра Могили не вдалося відкрити перший факультет православного богослов'я. Цікаво, що йшлося про богословський факультет, а не про правничий чи медичний. Це було пов'язано з тим, що в цей час велася запекла полеміка з католицькою й уніатською Церквами, і богословський факультет повинен був здійснювати

підготовку освічених православних богословів, та мав утверджувати православну культуру, як культуру що формується на високих стандартах, котрі на той час визначала Західна Європа з мережею університетів. Так чи інакше, слід вказати на те, що розвиток вищої школи XVI–XVII століття визначався реформаційним і контрреформаційним рухом, в орбіту якого потрапляють і українські землі, і кажучи метафорично, “православна інтелігенція”. Таким контрреформаційним рухом було окатоличення через систему освіти української православної шляхти і Унія, яка розглядалася як зрада національних і релігійних інтересів. І тому, ми це завважили, богословські елементи богословської освіти в початковій та середній школі, і особливо богословська освіта у вищій школі, були чітко конфесійно визначені, залежно від того, хто був засновником, і яка церква утримувала богословський факультет.

Богослов'я, яке домінує на територіях з перетином конфесійних кордонів є полемічним: Герасим та Мелетій Смотрицькі, Христофор Філалет, Іван Вишенський, Стефан Зизаній, Захарій Копистенський та багато інших. У цей час формується й утверджується доксологічний тип богословської освіти, орієнтований на підготовку відданого своїй конфесії богослова, і ця тенденція триває до тих часів, поки напруга не перестає спадати у XVIII ст., але про це піде мова у наступному підрозділі. “У своєму привілеї від 18 березня 1635 року король дозволяє викладати в Київській колегії науки не вище діалектики та логіки. Таким чином, у Київській школі вищим був філософський клас. Викладання ж повноцінного богословського курсу не дозволялось. Ця заборона мала далекосяжні наслідки. Випускники Київської колегії для здобуття вищої богословської освіти змушені були вирушати до католицьких навчальних закладів Польщі й інших країн. Так що аж до кінця 1680-х років православні студенти в Польсько-Литовській державі могли вивчати богослов'я лише в його католицькому варіанті”.¹²⁴ Саме це і спричинило

суттєве відставання доксологічного, а пізніше й академічного, богослов'я на територіях з домінуючим православним населенням, включаючи й українські землі.

2.2 Розвиток систематичної богословської освіти доксологічного типу на теренах України

“Уже 1689 року ректор Йоасаф Кроковський (згодом – митрополит Київський) вперше прочитав в Київській колегії повний курс богослов'я, а 1691 року депутація, спрямована колегією до Москви, просила затвердити вже фактично існуючий в Києві богословський клас”.¹²⁵ 11 січня 1693 року царями Петром та Іваном Олексійовичем було підписано грамоту, яка надавала право викладати в колегії богослов'я та приймати на навчання дітей з усіх верств населення, а також студентів з інших країн. Водночас, Колегія набуває остаточних ознак вищого навчального закладу: їй надається право присуджувати наукові звання бакалавра та магістра і вона отримує умовну автономію у призначенні ректора Колегії. Останньою крапкою в утвердженні Києво-Могилянської колегії як вищого навчального закладу стало 26 вересня 1701 року, коли цар Петро I видає грамоту, в якій Києво-Могилянській колегії надається статус академії і утверджується назва “Києво-Могилянська академія”. Хоча часто і далі до назви застосовували і термін “колегіум”, а іноді навіть “університет”. Таким чином, православна богословська освіта доксологічного типу виникає лише наприкінці XVIII ст. із запізненням від виникнення вищої католицької богословської освіти майже на триста років і протестантської – на понад сто років.

Від кінця XVII і протягом першої половини XVIII століття розпочалися і тривали “золоті часи” для розвитку Академії в цілому, та православної богословської доксологічної освіти зокрема. Це було пов'язано з тим, що за часів цариці Єлизавети Петрівни дуже прихильно

ставилися до Академії в питанні кадрової політики здебільшого опиралися саме на випускників цієї Академії. За її правління випускники Академії очолювали майже всі єпископські кафедри та були намісниками монастирів. За часів ректорства Феофана Прокоповича Академія досягла найбільшої своєї авторитетності, оскільки його надзвичайно шанував Петро I. Ф. Прокопович був надзвичайно наближеним до царської особи і прислужився подальшому розвитку системи освіти, передовсім, духовної, оорієнтованої на підготовку майбутніх священиків. 1721 року, водночас із заснуванням Святійшого Синоду, з'являється перший акт – “Духовний Регламент”.¹²⁶ Його автором був відомий діяч, вихованець, а потім ректор Києво-Могилянської академії, фактично глава Російської православної церкви, Феофан Прокопович. Регламент обґрунтовував церковну реформу, а також визначав функції Синоду щодо керівництва Церквою, яка остаточно перетворюватися на складову чиновницько-бюрократичного апарату абсолютистської Російської держави. Тим часом, важливе місце в цьому документі, серед іншого, приділялося впорядкуванню духовної освіти. Зокрема, на єпископів покладался обов'язок відкриття духовних шкіл при своїх архієрейських будинках, в яких повинні були здобувати освіту, передовсім, діти духовенства. Про це в документі говорилось так: “Всяк єпископ мав у своєму домі або при будинку школу для дітей священичих або й інших, в надію священства певних”.¹²⁷

Регламент наголошує на важливості зовнішнього (світського) знання, але вказує на те, що воно не повинно суперечити істинам богоодкровенним. Вершиною освіти вкотре визначається богословська освіта, для вивчення якої мали бути підручники для архієрейських шкіл. До них належали: “Перша про найголовніші спасительні догмати віри нашої. Друга про різного чину посади. Третя така, в якій будуть зібрані з різних Святих вчителів ясні проповіді, як про найголовніші догмати, так і найперше про гріхи та чесноти, і власне про посади різного чину. Перша і

друга книжечка мала містити доводи від самого Святого Письма, але короткі і зрозумілі всім. Третя ж від Святих Отців теж, що в першій і в другій повчання”.¹²⁸ Перша книга – це катехизис, друга – це обґрунтування божественності влади, а третя – це християнське моральне вчення. “Регламент пропонував дві форми духовної освіти: місцева, для безпосередніх потреб єпархії, і особлива, Академія, що має загальноцерковне значення і дає найкращу освіту, як загальну, так і богословську”.¹²⁹ Хоч регламент пропонує альтернативну модель розвитку освіти, Києво-Могилянська академія і архієрейські школи в цей період продовжували називатися “латинською школою”, що означало домінування латинської мови як викладової та використання і пристосування в організації навчального процесу латинської схоластики. Викладання богослов’я та богословствування було орієнтоване на схеми Томи Аквінського. Грецька мова в Києво-Могилянській академії та в архієрейській школах вивчалася, але в цей період не спостерігався відчутний вплив грекомовної східнохристиянської спадщини на освітній процес богословського класу, проте посилювався вплив на авторське богослов’я викладачів академії. За часів ректора Феофана Прокоповича були спроби відмовитися від схоластичних схем і взяти за зразок богословську освіту протестантських університетів, сам Прокопович перебував під відчутним впливом протестантської Реформації, але його спроби не мали великого впливу на зміни в організації навчального процесу в Києво-Могилянській академії. Проте, його наступники на ректорській посаді КМА були вірні схоластичним методам, так, зокрема Волчанський, який упродовж 1721/22–1724/25 років прочитав повний чотирирічний курс теології під назвою: “*Theologia Christiana orthodoxa pro diversitate materiarum in varios tractatus tum disputationes et quaestiones divisa in Collegio Orthodoxo Kijovo-Mohylaeano tradita et explicate ad maiorem Dei ter optimi maximi et eius Christi reparatoris salutis nostrae gloriam incepit anno*

Domini 1721 Septembris 22. Tradita est ab admodum reuerendo patre Iosepho Wolczanskj rectore protunc collegii Mohileani Kiiowicnsis”. Основні розділи цього курсу такі:

De natura theologiae:

- [1] Tractatus de Deo uno et trino;
- [2] Tractatus de angelis (закінчений 19.01.1723);
- [3] Tractatus de homine in statu innocentiae;
- [4] Tractatus de Incarnatione Dei;
- [5] Tractatus de sacramentis;
- [6] Tractatus de tribus virtutibus theologis (закінчений 23.06.1724);
- [7] Tractatus de ultimo fine hominis et actibus humanis;
- [8] Tractatus de peccatis;
- [9] Tractatus de gratia (закінчений 03.07.1725).

У 1721/22 та 1722/23 навчальних роках Волчанський прочитав вступ та перші чотири трактати (першу половину курсу), а в 1723/24 і 1724/25 рр. – решту трактатів (другу половину). Оскільки навчання у філософському класі Києво-Могилянської академії тривало два роки, а в теологічному – чотири, то кінець кожного другого філософського курсу не збігався з початком курсу теологічного. Тому студенти, прослухавши філософію, завершення якої припадало на середину теологічного курсу, могли переходити до вивчення теології не з початку, а з середини, з другої половини курсу, а далі поверталися до першої – навіть у різних викладачів.¹³⁰

Йосиф Волчанський та його наступники орієнтувались на західні традиції у викладанні богослов'я. Ф. Прокопович, у регламенті для богословського класу наказує, щоб акцент було зроблено на вивченні Святого Письма і праць грецьких Отців Церкви. Окремо наголошується, що це потрібно для виявлення хиб католицької віри: “Многажды же слово истинное развращают”.¹³¹ У регламенті чітко прослідковується, що

богословська освіта повинна відмовитися від схоластичних схем, а перейти на власне осмислення тексту: “Повинен учитель богослов’я не за переказами інших, але за своїм розумінням і знанням вчити й, іноді у свій вільний час, показати в книгах учням своїм, щоб і вони розуміли самі, і не сумнівались би, чи правду каже, чи бреше вчитель їх”.¹³² Запропонований підхід перегукується з історико-критичним підходом ідеологів “нового університету” і “нової богословської освіти”, який був реалізований у новоствореному університеті міста Галле 1694 року Християном Томазіусом і Християном Вольфом. Саме з університету міста Галле розпочинається перехід від доксологічного до академічного типу богословської освіти. І слід додати, що вони надихалися ідеями Г.В.Ф. Ляйбніца, який був радником у справі розвитку освіти і науки в Російській імперії царя Петра I. Таким чином, регламент хотів “накинути” справі інноваційну модель розвитку освіти і богословської освіти зокрема. Історія довела, що саме німецький тип нового університету, започаткований у Галле і розвинутий в Берлінському університеті, заснований фон Гумбальтом, стане типовою моделлю для більшості країн Європи. Але, незважаючи на ці орієнтири, регламент Києво-Могилянської академії і далі залишався діючим, а архієрейські школи створювалися за зразком латино-польського колегіуму зі схоластичною системою викладання, в яких і далі переважав доксологічний тип богословської освіти. Це пов’язано з тим, що в Російській імперії почали формуватися дві паралельні системи освіти: освіта духовна, для дітей священнослужителів, і тих, хто хоче стати на шлях священства, і освіта світська, яка була орієнтована на надання цивільних професій; центром для першої була Києво-Могилянська академія, центрами для другої стали Московський і Санкт-Петербурзький університети. Започаткований тоді поділ на дві системи освіти діє і в наш час на території України. Здебільшого в Європі всі, або майже всі університети мали богословські факультети, хоча поряд існували церковні

вищі школи для підготовки священнослужителів, але іноді ця підготовка, як наприклад, у протестантських країнах, велася на богословських факультетах. Іншими словами, якщо в західноєвропейських університетах, католицьких і протестантських країнах, богословська освіта підкорялася законам університету і законам церкви, то на теренах Російської імперії лише здебільшого законам церковним, тому в навчальних закладах, які підпорядковувалися церкві консервувалася стара система вищої освіти зразка XVI-XVII століття, а університетська освіта здійснювалася за загальноєвропейськими закономірностями. Києво-Могилянська академія і архієрейські школи мали характер зберігачів традицій та здійснювали ґрунтовний контроль щодо підготовки у сфері богословської освіти. Наприклад, на богослов'я в Києво-Могилянській академії впливала цензорська функція ректора, який особисто проглядав навчальні програми та тексти лекцій викладачів богословських класів, крім того, усі ритори викладали в богословських класах. У цей період богословська освіта в Києво-Могилянській академії і в архієрейських школах мала доксологічний характер – це, у тому числі, виявлялося у її полемічному характері з католицизмом. Центральним освітнім інструментом підготовки у богословських класах була риторична підготовка і проведення публічних диспутів, в яких і здійснювалося “викриття” католицьких, як вказувалося в той час, викривлень істинного християнського вчення. В богословські класи переважно вступали ті особи, які планували клерикальну кар’єру, і тому це впливало на богослов'я як вузькоконфесійне (православне) і було орієнтовано на підготовку служителів для церковних структур. На той час це означало, що служитель має бути з чітким переконанням у істинності саме православного віровчення і з розумінням відходу від істини в інших християнських конфесіях і релігіях.

У XVII ст. повний цикл навчання в Києво-Могилянській академії тривав дванадцять років і поділявся на вісім класів. Найвищому

богословському передували чотири граматичних (нижчих) класи: фара, інфіма, граматики і синтаксисма, далі два середніх класи: піїтики (поетики) та риторики; до вищого класу належала філософія, що викладалася останні чотири роки (пізніше три). Богослов'я, з одного боку, завершувало повний цикл навчання, і тому усі класи, які йому передували, логічно завершувалися саме в богословських класах, а з іншого боку, попередні класи були умовно автономні, ніхто не вимагав завершення повного циклу. Фактично, як вже йшлося вище, богословські класи закінчували майбутні церковно- і священнослужителі. Передбачалося, що в архієрейських школах учні мали закінчувати нижчі та середні класи, кращих учнів направляли у вищі класи до Києво-Могилянської академії. Для богословської освіти граматичні класи надавали можливість вільно говорити, писати та читати латиною, вільно читати та писати церковнослов'янською, давньоукраїнською (руською), польською, грецькою, що вможливлювало працю з першоджерелами: текстами класичної язичницької літератури, з творами вітчизняних, східних і західних християнських письменників. У класі піїтики майбутній богослов вчився складати власні оригінальні тексти. У класі риторики майбутній богослов вчився вмінню яскраво і переконливо висловлювати свої думки та у відповідності до риторичних засобів будувати власну проповідь. Клас філософії давав знання та навички з логіки – вміння обґрунтовано, за правилами логіки, формувати судження, крім того філософія давала знання з природознавства (фізика, астрономія, біологія тощо). Уже в богословському класі вивчалися догматичне та моральне богослов'я, екзегетика, церковна історія та пасхалія. Буквально богослов'я завершувало цикл повного навчання, але для того, щоб навчатися в богословському класі необхідно було опанувати обсяг знань з попередніх класів. Іншими словами, для богословської освіти, проводячи сучасні аналогії, слід було опанувати цикл гуманітарних і природничих наук. У

регламенті архієрейська школа називається академією, і за текстом документу прослідковується орієнтир, що архієрейська школа має прагнути досягти рівня вищої школи, тобто відкриття класів філософії та богослов'я. Окремо наголошується на необхідності створення при архієрейських школах бібліотеки. Усі учні мають проживати в гуртожитках, що в документі називаються “семінаріум” (семінарія). У них встановлювалася сувора дисципліна та чіткий розпорядок дня, що передбачав навчання, підготовку до нього, молитву, трудові завдання та ін. Семінарія виконувала виховну функцію, а оскільки виховна компонента почала розумітися як найголовніша, пізніше самі заклади для дітей священиків та тих, хто планує священицьке служіння, стали називати “семінаріями”. Духовний регламент 1721 року започатковує систему вищої освіти через створення мережі закладів вищої освіти. В описуваний період на території України формується мережа закладів вищої духовної освіти для дітей священнослужителів, та тих, хто обрав шлях священства, для тих, хто обирає іншу інтелектуальну працю, достатньо було закінчити початкові та середні класи (до філософії).

Отримати світську спеціальність можна було у вищих світських навчальних закладах – Московському та Санкт-Петербурзькому університетах. Тому в цей час створюється дві системи вищої освіти – духовна і світська, центром першої була Києво-Могилянська академія, а центрами другої Московський і Санкт-Петербурзький університети. На теренах Лівобережної України починає формуватися мережа православних закладів вищої духовної освіти доксологічного типу ще задовго до появи Духовного регламенту 1721 року. Так, Лазар Баранович, архієпископ Чернігівський, 1672 року перетворює єзуїтський колегіум у Новгороді-Сіверському на православну школу, а 1679 р. переносить цей заклад до Чернігова. Він планував, аби заснована ним школа стала врівень з Києво-Могилянським колегіумом. За життя Лазара Барановича цю мрію не було

втілено, але його наступник на чернігівській кафедрі Іван Максимович зміг досягти замисленого. 1700 року, внаслідок реорганізації, було утворено Чернігівський колегіум з поділом класів на кшталт Києво-Могилянського. Були відкриті всі нижчі та середні класи (до риторичного). Заклад одразу стає потужним освітньо-науковим центром. Колегіум приймав на навчання осіб з різних станів, не обмежуючись лише дітьми священників. Статус вищої школи Чернігівський колегіум отримує з відкриттям 1748 року класу філософії, а повний цикл вищої освіти – з відкриттям 1787 року класу богослов'я. Тоді вже Чернігівський колегіум було перетворено на семінарію. Ще 1722 року на виконання приписів “Духовного регламенту” Єпифанієм Тихорським, єпископом Білгородським і Боянським засновано архієрейську школу, яка після перенесення 1726 року до Харкова дістала назву Харківський колегіум, котрий як і Чернігівський, був всестановим. Уже 1727 року в Харківському колегіумі відкрили клас філософії, а 1734 – клас богослов'я. Починаючи з 1768 року в Харківському колегіумі відкриваються додаткові класи, так би мовити, з суто світською освітою. Ці класи становили сукупність професійних шкіл: спочатку музичний, малювання, військовий, а пізніше – вокальної музики, фортифікації, географії, танцю, архітектури. Важливим є те, що керівництво тими класами здійснював директор, який призначався губернським, а не церковним священноначалієм у контексті “християнського добронравія”. У Харківському колегіумі богослов'я викладалося за системою Феофана Прокоповича. При Колегіумі була бібліотека, яка поповнювалася з архієрейських бібліотек та на пожертви заможних меценатів. Бібліотека потрібна була для навчання, передовсім, у філософському та богословському класах, бо опиратися лише на підручники для опанування програми було недостатньо. 1738 року Арсеній Берло, єпископ Переяславський та Бориспільський, заснував Переяславський колегіум, де 1783 року було відкрито богословський клас. 1785 року клас філософії та

богослов'я перенесли до новоствореної Новгород-Сіверської семінарії. У Переяславській школі залишилися нижчі класи і вона стає просемінарією та філією Києво-Могилянської академії. 1797 року Переяславська школа – знову самостійний навчальний заклад, що відновлює класи філософії та богослов'я і дістає назву Переяславська семінарія, а 1799 року відбулося її перейменування на Полтавську семінарію, оскільки було створено Полтавську єпархію. Процес переведення в семінарії всіх архієрейських шкіл, зокрема і колегіумів, та створення нових архієрейських шкіл в статусі семінарій, починається з виходом Указу Святійшого Синоду від 24 січня 1737 року.¹³³ Цей Указ під семінарією розуміє не просто гуртожиток для проживання учнів при архієрейських школах, а нову навчальну інституцію, завданням якої є виховання дітей духовенства та підготовка осіб до священницького служіння. Указ одразу орієнтував на відкриття всіх класів разом із філософським та богословським, але як правило, більшість семінарій і надалі відкривали свої класи в два, три етапи, спочатку до риторичного, а потім філософський і богословський. Хоча більшість семінарій все ще залишалися всестановими, удільна частка вихідців з духовного стану до кінця XVIII століття постійно збільшувалася і посилювалася тенденція розподілу духовної та світської освіти. Першою православною школою на території України, яка відразу почала працювати в статусі семінарії, була заснована в Полтаві 1777 року Євгенієм Булгарісом, архієпископом Словенським і Херсонським (кафедра з осідком у Полтаві). 1783 року було відкрито філософський, а з 1786 богословський клас. 1798 року єпископську кафедру, а з нею Слов'янську семінарію було перенесено до Новомиргорода, а пізніше, 1804 року – до Катеринослава. 1796 року було створено Волинську семінарію в Аннополі, переведену до Кременця 1836, а 1886 року – до Житомира. 1798 року було відкрито Шаргородську семінарію, 1806 року клас філософії та богослов'я було перенесено до Кам'янця-Подільського, а семінарію в Шаргороді

перетворено 1817 на нижчу (просемінарію). Архієрейські школи (колегіуми та семінарії) створювались за наявності доброї волі і функціонували, краще чи гірше, залежно від організаційних талантів та фінансової спроможності того чи іншого владика. Певним зразком була Києво-Могилянська академія, подібно до якої творилася організаційна й адміністративна структура, структура організації навчального процесу і саме з випускників Києво-Могилянської академії рекрутувалися викладацькі кадри.

На західних українських землях формується мережа богословських закладів УГКЦ. Зокрема, у 1754 році у місті Бучач було створено Бучацький колегіум імені святого Йосафата. У 1783 році створено Львівську духовну семінарію Святого Духа у місті Львові. У першій половині XVIII ст. ми можемо констатувати початки формування системи богословської освіти, але за рахунок досить низької централізації – ця система проглядалася в уніфікації назв навчальних закладів. Ситуація змінюється в період правління Катерини II. Було задумано створити єдину систему богословської освіти із збільшенням кількості семінарій та їх державним утриманням.

У 60–70-х роках XVIII ст. розглядалися чотири проекти реформи богословської освіти. Перший полягав у створенні мережі семінарій в кожній єпархії з розподілом їх в залежності від розміру єпархії на великі та малі, а також передбачалося створення нижчих шкіл – гімназій по кілька в кожній єпархії, центральним навчальним закладом пропонувалося зробити Московську академію, своєрідний духовний університет. Семінарії та гімназії в межах єпархії підпорядковувалися єпархіальному архієрею і були підконтрольні Святійшому синоду. Фінансування мало здійснюватися централізовано. Києво-Могилянську академію передбачалося зберегти в існуючому стані. Другий проект був подібний до першого, але пропонувалося перетворити на духовний університет Києво-

Могілянську академію. Третій проект пропонував при вже існуючому Московському університеті створити богословський факультет з підпорядкуванням Святійшому синоду. Четвертий проект передбачав можливість при трьох університетах утворення чотирьох факультетів, один з яких мав бути богословський. За цим проектом на університет мали б перетворити і Києво-Могілянську академію. Але жоден з цих проектів не було втілено, проте і надалі посилювалася тенденція на відокремлення богословської освіти, з прямим підпорядкуванням Святійшому синоду та церковному керівництву. На землях України, які були у складі Російської імперії, посилюються практичні кроки до централізації богословської освіти і Києво-Могілянська академія починає втрачати першість, як центральний заклад богословської освіти. 1788 року рішенням Святійшого синоду Олександрівська семінарія була оголошена головною і всі семінарії зобов'язали надсилати до неї по два кращі студенти для продовження навчання. Натомість у Львові, на території України, що входила до складу Речі Посполитої, було відкрито університет 1784 року. У його складі функціонував богословський факультет, де викладалося й римо-католицьке богослов'я. Першим ректором університету став перемишльський римо-католицький єпископ Антоній-Вацлав Бетанський. Цей теологічний факультет готував священнослужителів як для Римо-католицької, так і для Греко-католицької церков. Таким був перший практичний крок щодо централізації богословської освіти, другим кроком стало поширення в 1785–1786 роках підручників і посібників з навчальних дисциплін, які викладалися в семінарії, за мету ставилося досягнення єдиного рівня освіти. У 80-тих роках цього ж століття програми Академії уніфікуються відповідно до запроваджених у Санкт-Петербурзькому та Московському університетах.

Указом Павла I від 18 грудня 1797 року¹³⁴ були засновані, крім Київської та Московської, Санкт-Петербурзька та Казанська академії. Указ

наголошує на особливій ролі в богословській освіті Академій. Також вказувалося, що до Академії повинні надсилати найбільш здібних учнів із семінарій. 1798 року Святійший синод ухвалює рішення про створення духовно-навчальних округів, на чолі одного з них стояла Києво-Могилянська академія. До цього округу увійшли Чернігівська, Новгород-Сіверська та Слуцька семінарії, по завершенні яких кращі випускники спрямовувалися на кінцеве навчання для отримання фаху вчителя. Тобто освітні реформи цього періоду призводять до своєрідної секуляризації освіти, яка до цього часу підкорялася церковним принципам і засадам і мала, крім освітнього, ще й виховний вплив, а вершиною цього навчання було богослов'я. Оскільки богословській освіті передували гуманітарна та природнича освіти і її здобували представники духовенства, або ті, хто планує робити духовну кар'єру, можна сказати, що за формальними ознаками ці люди мали найбільший обсяг систематичного знання і духовенство стало найосвіченішим прошарком суспільства. За часів Катерини II виникають в академії так звані неординарні класи, де вивчають математику, інженерну справу тощо, але посилюється роль університетів, і створюються різноманітні професійні школи, в яких можна отримати цивільний фах. Це призводить до того, що батьки, які не бажають бачити своїх дітей в сані, почали надавати перевагу університетам і новоствореним професійним школам, а в Києво-Могилянській академії, колегіумах та архієрейських школах навчалися переважно діти священнослужителів. Таким чином, посилюється розмежування світської та духовної освіти. Цей процес можна назвати секуляризацією освіти, коли під секуляризацією розуміється механічне відчуження сфер, які напряду не стосуються підготовки особи духовного сану. І до кінця XVIII ст. ми бачимо зменшення кількості студентів у Києво-Могилянській академії, у колегіумах, натомість – збільшення кількості студентів університетів і нових професійних шкіл. Академія і колегіуми втрачають свій статус

закладів для всіх верств населення – вони стають здебільшого закладами для дітей духовенства. У цей час скорочується період навчання: так, у 1763–1764 навчальному році зменшується клас риторики до двох років, 1770 року клас богослов'я скорочено до двох років, клас фара з 1775 року було ліквідовано, тому повний курс академії склав десять років. Посилюються ці тенденції за часів правління царя Павла I (1796–1801 роки), який 1798 року ініціював видання спільного статуту всіх духовних академії і семінарій. Цим статутом передбачалося створення Київського округу, який об'єднував навколо Академії вісім семінарій: брацлавську, білгородську, житомирську, мінську, новоросійську, переяславську, чернігівську, харківську (на той час зберігав ще назву “харківський колегіум”). Кращих випускників цих семінарій направляли на навчання у філософському та богословському класах Академії. Цим же статутом пояснювалось, що в Академії мало бути сім класів: 1. Нижчий граматичний; 2. Середній граматичний; 3. Вищий граматичний; 4. Поезія; 5. Риторика; 6. Філософія; 7. Богослов'я.

Власне, в цей час відбувається поступовий перехід до розуміння богословської освіти не як вершини систематичного знання, а як професійної освіти та підготовки церковно- і священнослужителів, і де шість класів, які передують богословському, є своєрідною підготовкою, з одного боку, до систематичного вивчення основ віри в богословському класі, а з іншого – до набуття навичок майбутнього служіння в церкві, – у граматичних класах вміння читати богослужбові тексти, вміння скласти проповідь і вміння її виголосити за логічними правилами; та знання основ природознавства, на які можна опертися в пасторській діяльності. Це відділення духовної і світської освіти призводить до розуміння духовної освіти як освіти для дітей духовенства і підготовки для церковно- і священнослужіння, але яка за своїм змістом є богословською, бо дає систематичне розуміння, через віровчення церкви, завершеної картини

світу. Отже, богословська освіта в цей час набуває остаточних рис доксологічного типу.

Таким чином, за Катерини II Чернігівський колегіум 1776 та Переяславський 1788 року було переведено в статус семінарій, виключними функціями яких стає навчання дітей духовенства та осіб, які планують священницьке служіння. Ця реорганізація мала стосуватися і Харківського колегіума, але було виклопотано і надалі зберігати назву “колегіум” з функціями семінарії (з назви слово “колегіум” зникає лише 1840 року з перейменуванням на Харківську духовну семінарію). 1777 року було створено Словенську (Слов’янську) семінарію, 1785 – Новгород-Сіверську, 1796 року – Волинську, 1798 – Шаргородську семінарію.

“Усі вищезгадані духовні школи не були школами вузькопрофесійного характеру, – вони, як і раніше, залишалися всестановими і загальноосвітніми. Правда, в останніх роках XVIII ст. більшість учнів тих шкіл становили діти священно- та церковнослужителів, але й українська шляхта охоче користувалася тими школами”.¹³⁵ В період правління Катерини II та Павла I формується мережа духовних (православних) закладів освіти. За правління Катерини II не відбулося кардинальних змін у богословській освіті, але до позитивних рис слід зарахувати покращення матеріального (державне фінансування штатних окладів) та навчально-методичного забезпечення, а також те, що всі семінарії на території України мали два вищих класи – філософії та богослов’я. На кінець XVIII ст. за організаційною формою богословська освіта і далі реалізовувалася за зразком латино-польських колегіумів з дванадцятирічним терміном навчання, мовою викладання і далі залишалася латина, у методиці викладання домінували схоластичні схеми, у навчально-методичному забезпеченні переважали католицькі підручники та посібники, адаптовані до православного контексту. Це тягнуло за собою кілька наслідків: богословська освіта була перевантажена великою

загально-освітньою підготовкою, коли трьом рокам навчання у богословському класі передувало дев'ять років загальноосвітньої підготовки; домінування латини не дозволяло розвиватися вітчизняній богословській мові; схоластичні теми викладу не сприяли вільному богословському пошуку; запозичення навчально-методичної літератури призводило до відсутності власної оригінальної систематизації богословського матеріалу. І в цілому богословська освіта, яка була орієнтована на підготовку освіченого духовенства вже не відповідала своїм функціям, бо отримана освіта майже нічим не допомагала в пастирській роботі. Іншими словами, освіта не відповідала ринку праці. Остаточне розмежування духовної і світської освіти на теренах України, які входили до Російської імперії відбулося 1808 року за правління царя Олександра. Саме тоді був виданий новий статут духовних шкіл, яким передбачалося виокремлення духовної освіти і передання її керування у повне відання Святійшого синоду. Створена в цей час модель богословської освіти, яка розвивалася винятково в духовних навчальних закладах, значною мірою визначала розвиток богословської освіти в радянський і пострадянський періоди на території сучасної України. Тому аналіз основних ліній розвитку богословської освіти з 1808 року вможливить нам краще розуміння специфіки розвитку богословської освіти в Українській державі.

2.3 Формування академічного типу богословської освіти на теренах України

Початком реформи став статут духовних училищ 1809–1814 років. Відповідно до нього передбачалася чотирьохступенева система навчання, при чому початкове навчання передбачалося в парафіяльних та повітових духовних училищах, середнє – у духовних семінаріях, а вище – у духовних академіях. З цього часу однозначно окреслюються інституції, в яких здійснюється вища освіта – це академії й університети. Це полегшує наше завдання, оскільки метою нашого дослідження є аналіз становлення на теренах України саме вищої богословської освіти. Тому далі ми здебільшого аналізуватимемо інституційні форми вищої богословської освіти, а торкатися початкової та середньої будемо лише тоді, коли це буде важливе для аналізу вищої освіти.

За цієї реформи духовна освіта повністю відділялася від світської і передбачалася лише для вихідців з духовних верств. Всього було чотири академії, серед них і Київська.

Академія розуміється як вищий навчальний заклад, який водночас мав виконувати три завдання, – стати: 1. Вищою школою для духовенства; 2. Центром духовної вченості; 3. Центром управління духовними школами (семінаріями й училищами) округу. Саме навколо академії розгорталася реформа 1808–1814 років. Академія мала стати вищою освітньою інституцією з функціями богословської академії наук. З реформою починає формуватися академічний тип богословської освіти. Передбачалося, що найбільш здібні у навчанні студенти могли займатися науково-богословськими дослідженнями. Передбачалося також, що випускники академії призначалися на служіння при приходах першого класу – магістри, на приходах другого класу – кандидати, а на приходах третього класу випускники семінарій. Семінарія на той час трансформувалась у середній духовний (богословський) навчальний заклад з трьома класами,

де кожен тривав два роки: риторичний, філософський, богословський. І вважалося, що для парафіяльного служіння цієї освіти цілком достатньо. Вступити до академії могли випускники семінарії і лише ті, котрі закріплені за нею як такі, що належать до певного духовного округу. Загальне керівництво усією духовною освітою було покладено на комісію духовних училищ при Святійшому синоді. 1817 року було закрито Києво-Могилянську академію, і в її приміщеннях розмістили Київське духовне училище та семінарію, а 1819-го відкрили Київську духовну академію. За новим статутом у філософських класах викладалися: філософія, тлумачення Святого Письма, загальна словесність, загальна історія, математика, фізика, давньогрецька та давньоєврейська мови, французька та німецька мови. У богословському класі викладалися: догматичне, моральне, викривальне, пастирське богослов'я, тлумачення Святого Письма, церковна історія, церковна словесність і продовжувалося викладання мов.

Намагання з Києво-Могилянської академії зробити центр богословської освіти, науки та управління округом призвело до створення складної структури. Кожному завданню, поставленому перед Академією, відповідали окремо прямо не пов'язані з іншими органи: внутрішнє академічне правління – навчальному інституту; конференція – академічному центру; зовнішнє академічне правління – навчальному округу. За практикою внутрішнє академічне правління складалося з ректора, префекта та економа, вони вирішували питання життя академії, у тому числі і навчальні питання. Конференція складалася з дійсних (професори Академії та освічене духовенство округу), почесних членів (освічені особи Києва) і членів-кореспондентів (особи, які проживали в інших містах і могли надати цінну інформацію про богословські здобутки) на чолі з єпархіальним архієреєм; конференція дбала про науковий рівень Академії: проведення іспитів, присвоєння наукових ступенів випускникам,

цензура літератури. Крім того, конференція мала дбати про організацію наукових досліджень в окрузі. Зовнішнє академічне правління відповідало за підтримку та перевірку стану семінарії. Основним інструментом були ревізорські перевірки.

У період дії статуту 1808–1814 років основну увагу приділяли освіті, а питання систематичної організації богословських досліджень та ефективного керування семінаріями округу не було поставлено на належному рівні.

Навчання в академії тривало протягом чотирьох років, які поділялися на два дворічних цикли: філософський, а за ним богословський класи. Викладання в реформованій академії здебільшого велося латиною, що сприяло подальшому закріпленню схоластичних форм навчання. Подолання напрацьованих схоластичних схем належить ректору Інокентію Борисову, який починає читати курси російською мовою і стимулювати до цього інших викладачів. Для збільшення кількості наукової та навчальної літератури він доручив викладачам академії визначити основну літературу до своїх курсів, а студенти в межах мовних студій мали цю літературу перекладати російською мовою. Навчальні дисципліни було поділено на два цикли, “необхідні для всіх студентів” та “які надаються для вибору самим студентом”. Два цикли комбінувалися у навчальні дисципліни: “... необхідні для всіх студентів”: 1) повний курс богослов'я; 2) курс теоретичної і моральної філософії; 3) курс словесності; 4) біблійна, церковна та російська історія; 5) стародавні мови: латина, грецька, єврейська. Решта наук, “які надаються для вибору самим студентом”, поділялися на два відділи. До першого належали: 1) повний курс теоретичної і експериментальної фізики; 2) повний курс вищої математики, окремої і прикладної; 3) з європейських мов – французька або німецька. До другого: 1) історія загальна і хронологія; 2) загальна статистика і географія; 3) статистика і географія Російської держави; 4)

старожитності грецькі, римські й особливо російські та церковні; 5) з європейських мов – французька або німецька.¹³⁶ Цикли, “які надаються для вибору самим студентом”, були поділені на два відділення, що утворювали своєрідні дві спеціалізації – фізико-математичного та історичного спрямування.

Розумілося, що філософський клас надавав загальноосвітню підготовку, а вже богословський – професійну. Велика питома вага небогословських дисциплін обґрунтовувалася тим, що академія має сама готувати викладачів для академії і семінарії з загальноосвітніх дисциплін. Тому така багатопредметність призводила до того, що богословські предмети проходилися оглядово. А питання про те, що можна відмовитися від підготовки викладачів із загальноосвітніх дисциплін і запрошення до їх читання фахівців зі світської школи із зменшенням навчального навантаження на ці предмети розглядалося як недоцільне, оскільки вважалося, що викладач зі світської школи не зможе розуміти специфіку викладання в духовній школі і вноситиме непритаманний цій школі “світський дух”, що негативно, як вважалося, впливатиме на виховний аспект духовної школи. Пізніше ліквідовуються відділення, але фізика, математика та цивільна історія увійшли як загальнообов’язкові дисципліни, далі було введено курси медицини, геодезії, сільського господарства. Таким чином, до 1850 року кількість загальнообов’язкових дисциплін з двадцяти однієї зросла до двадцяти восьми, що суттєво перевантажило студентів. Тому поступово зменшується час проведення занять з 2 год, до 1 год. 50 хвилин, і далі до 1 год. 40 хв.

Корпус богословських дисциплін викладався за системою запропонованою Філаретом (Дроздовим), митрополитом Московським і Коломенським. Він розглядав богослов’я як єдине ціле, але пропонував його ділити на сім дисциплін: 1. Вивчення Святого Письма; 2. Тлумачне богослов’я (герменевтика); 3. Споглядальне богослов’я (догматика);

4. Богослов'я діяльнісне, або моральне (практичне богослов'я); 5. Викривальне богослов'я (полемічне богослов'я); 6. Співбесідне богослов'я (гомілетика); 7. Богослов'я урядування (канонічне право). Ця схема в Київській духовній академії реалізовувалася в свій спосіб. Так Інокентій (Борисов) перед викладанням богословських дисциплін читав вступний курс, в якому давав короткий огляд богословських проблем. Натомість він пропонував виокремлювати три блоки дисциплін: I. Підготовчі науки: 1. Систематичний вступ в коло богословських наук; 2. Бібліологія; 3. Символіка, або вступ до вчення Православної Церкви; 4. Патрологія; 5. Священна герменевтика; 6. Церковна географія та статистика, світова та російська; 7. Церковна історія, світова та російська; II. Система богослов'я: 1. Догматика та моральне вчення; 2. Еклезієстика (літургіка та право канонічне); III. Науки прикладні: 1. Пасторське богослов'я, включно з церковним красномовством; 2. Викривальне богослов'я; 3. Богословська педагогіка.

Інокентій Борисов пропонує розвивати запропоновану структуру Філаретом Дроздовим, адаптуючи її, передовсім, до навчальних завдань. Від сорокових років XIX ст. поступово посилюється історичний підхід у викладі й аналізі богословського матеріалу. Водночас починається швидкий перехід на викладання російською мовою з поступовою адаптацією латинської богословської термінології російськомовним слововжитком. Перший, хто відходить від старих схоластичних форм і латини, був Інокентій Борисов (1830–1839 роки), він починає викладати цей курс з історичної перспективи російською мовою. Пізніше, цю традицію продовжує Дмитрій Муретов (1841–1850 роки). В його час посилюється історико-критичний підхід до аналізу, практикується запозичення наукових ідей та аргументацій з творів католицьких, але здебільшого протестантських авторів. Це часто призводить до звинувачень у лібералізмі та криптопротестантизмі. Це було пов'язано переважно не з симпатіями до протестантизму, а з критично-історичним підходом у

богословських дослідженнях, першість у застосуванні якого належала саме протестантським авторам (ми про це вже писали вище). У 30–40-х роках ХІХ ст. в Київській духовній академії спостерігається перехід з доксологічного типу освіти до академічного, і це пов'язано саме з посиленням ролі критично-історичного підходу у богословських дослідженнях серед викладачів Київської духовної академії. Неоднозначно сприймалася наявність досить великого блоку фізико-математичних дисциплін, з одного боку вони були потрібні, аби випускник міг їх викладати в академії чи семінаріях, а з іншого – їх складно було розуміти як богословські. Це призводило до дисциплінарної конкуренції, коли студенти приділяли більше уваги другорядним для академії дисциплінам. Натомість, другий блок небогословських дисциплін, філологічні науки та філософія традиційно посідали чільне місце і розумілися як необхідні власне для богословської освіти.

В 50-х роках ХІХ ст. вельми жваво точиться обговорення щодо прикладних аспектів підготовки в Академії, у зв'язку з чим посилилася її місіонерська складова, що знову збільшує навчальне навантаження на студентів, і ці предмети не завжди вписувалися в контент богословської підготовки. Вища духовна школа перебувала в стані самоізоляції від світської науки. Це обґрунтовувалося тим, що духовну школу слід ізолювати від впливів раціоналізму та лібералізму. Підготовка друкованої навчальної літератури – посібників і підручників, не набула поширення. Це було пов'язано і з тим, що цензурування вихолоджувало зміст і руйнувало структуру. Специфіка академії полягала в тому, що навчальний процес мав посилюватися виховними функціями. У теорії вважалося, що знання також має виховувати доброго християнина і хорошого пастора. Тому поряд із навчальним процесом були спільні вранішні та вечірні молитви та спільні богослужіння. Для випускників академії передбачалося два вчених ступеня: магістра академії та кандидата богослов'я, а також звання

дійсного студента. Ступінь кандидата богослов'я присвоювала академічна конференція, а ступінь магістра – Святійший синод. На магістерську ступінь могли претендувати лише студенти з високою навчальною успішністю за всі чотири роки. Проблему становило й те, що не висувалося чітких формальних вимог до магістерської роботи (магістерського твору), але за темою та змістом він повинен був бути богословським. На посади бакалаврів (первинна викладацька посада в академії) призначалися магістри; спеціальної педагогічної підготовки не було. Для того, щоб обійняти професорську посаду (кафедру) захисту докторської дисертації не вимагалось. У Києво-Могилянській академії було шість професорських посад, за кількістю класів, і дванадцять бакалаврських. Під час розподілу на посади не враховувалися наукові інтереси, бо вважалося, що кожен випускник має бути рівно підготовлений з усіх наук. Формально, саму назву “бакалавр” було запозичено з європейських університетів; бакалавр – це перший учений ступінь, але він не давав права викладати. У практиці ж академії бакалавр – це викладацька посада особи з ученим ступенем магістра. Формально бакалавр закріплювався за професорською кафедрою як асистент професора, але на практиці бакалаври після призначення одразу читали лекційні курси, і тому, по суті, говорячи в номенклатурі того часу, були самостійними на кафедрі. Поставала дилема, що за рівності викладацьких обов'язків між бакалаврами та професорами, була нерівність їх в адміністративних і академічних правах. Крім того була фактично відсутня підготовка та атестація для претендентів на професорські посади. Для того, щоб наділити академічними й організаційними правами за поданням внутрішнього правління Академії, правлячий архієрей мав право надавати бакалаврам, до чотирьох осіб, учений ступінь екстраординарного професора. Докторський ступінь не впливав на можливість обіймати ту чи іншу посаду, і вона статутом 1814 року присуджувалася за особливий внесок у розвиток православного богослов'я. За період дії статуту

конференція Київської духовної академії присудила докторський ступінь лише чотирьом особам. Для того, щоб обійняти посаду бакалавра чи професора достатньо було магістерського ступеня. Статут зазначав, що для осіб, які претендують на посаду ректора докторський ступінь надавав перевагу для призначення. Але на практиці, це не завжди було так. Для атестації викладачів не вимагалось написання нових текстів і тому магістерське дослідження для більшості і залишалося єдиним науковим текстом в їхній кар'єрі. Тому під час дії статуту 1814 року викладацькі завдання значно переважали над науковими. В цей період не вдалося досягнути організації системи наукових досліджень, проте заслуга Інокентія Борисова полягала у тому, що почали формуватися оригінальні богословські та церковно-історичні школи навколо академії. Важливим у формуванні вітчизняної богословської традиції стало те, що він започаткував друкування праць найкращих вихованців, а 1837 року журнал “Недільне читання” (“Воскресное чтение”). В Академії кожен окремо, в певний час, працювали оригінальні богослови – Дмитрій Муретов, Антоній Амфітеатров, Сильвестр Малеванський. Також формується церковноісторична школа, пов'язана з видатними вченими, – Макарієм Булгаковим, Іваном Малишевським.

У 50–60-х роках XIX ст. як від архієреїв так і від корпорації викладачів лунає дедалі більше критики в бік вищої богословської освіти. Перший докір – це те, що богословська освіта ізольована від університетської і програє останній у рівні підготовки. Це виявлялося при призначенні до університетів законовчителів для читання богословських дисциплін. Другий – це станова закритість, що призводила до примусового навчання всіх дітей духовенства і неможливості навчатися в духовних школах вихідців з іншого прошарку. Останнє унеможлилювало вступ до Академії осіб, які не закінчили семінарії, але які хочуть отримати богословську освіту. Третє – навчальні цілі і форми вищої богословської

освіти не відповідали загальному розвитку університетської освіти і розвитку рівня академічних досліджень. З середини XIX століття в європейській науці починається процес диференціації наукового знання і, як наслідок, профілізація досліджень. А вища богословська школа була націлена на енциклопедичну освіту, що не дозволяло зосередитися на глибокому вивченні профільного богословського фаху, що, у свою чергу, призводило до того, що спеціальні (з вузької проблематики) богословські дослідження проводилися лише спорадично, без будь-якої спеціальної системи. Це спричинило відставання в цілому від європейської гуманітаристики та від європейської католицької та протестантської богословської науки.

Розуміючи ці тенденції, священноначаліє не вважало, що потрібні радикальні зміни, але слід було б, збільшити богословську компоненту, поширивши її і на філософський клас. А невідповідність рівню вітчизняної університетської освіти і зарубіжної богословської освіти осмислювалося радше не як відставання, а як унікальна специфіка православної богословської освіти в Росії на відміну від католицької та протестантської. Цю позицію відстоювали два столичних архієреї. Митрополити Філарет (Дроздов) і Григорій (Чуков) вважали, що достатньо: 1) внести деякі зміни в навчальні плани, тобто в порядок викладання наук в академіях; 2) підкоригувати навчальні програми, тобто зміст і методи викладання окремих предметів; 3) дати світським наукам постановку, яка відповідає їх статусу в духовній школі; 4) удосконалити саму академічну систему навчання, як систему вищої освіти; 5) організувати систему, що веде до оволодіння вихованцями духовних академій “спеціальної вченості”, але при цьому не за рахунок повноцінної всебічної богословської освіти”.¹³⁷ Обговорення реформ вищої богословської освіти в період 1855–1865 років не призвело до випрацювання єдиної системи, але в кінцевому підсумку призвело до консолідованої критики багатопредметності та намагання

академій, у тому числі і Київської духовної академії, удосконалити навчальні плани. У “боротьбі” з багатопредметністю на провідних позиціях перебувала Київська духовна академія. Посилуючи богословську складову навчального плану вже ніхто не дотримувався “чистоти” розмежування на нижче (філософське) та вище (богословське) відділення. Так, 1855 року патристика була переведена на нижче відділення; у 1857–1859 роках було перерозподілено години курсу “церковна історія” з виділенням годин на новітній період; 1861 року було здійснено розподіл нижчого відділення на дві спеціалізації: фізико-математичну й історичну. 1865 року запроваджено обов’язкове вивчення двох європейських мов. У 1862/63 навчальному році були введені можливості факультативного вибору дисциплін студентами для поглибленого вивчення під керівництвом викладача окремих дисциплін. 1866 року було приєднано до курсу “догматичне богослов’я” курс “вступ до богослов’я”.

Новим університетським статутом 1863 року було дозволено вступ до університету випускникам семінарії. Таким правом користалося чимало абітурієнтів. Водночас, це продемонструвало недостатній рівень підготовки, який виявлявся як під час вступу, так і під час навчання. Це призвело до втрат кращих абітурієнтів для академій.

Отже, останні роки дії статуту 1814 року виявили його невідповідність освітній і науковій ситуації, яка складалась.

В організації навчального та наукового процесів головною проблемою була багатопредметність, яка тягнула за собою: 1. Перевантаження студента. 2. Оглядовий виклад матеріалу з дисциплін, який пов’язаний з браком часу на велику кількість матеріалу. 3. Значну частину навчального плану обіймали небогословські дисципліни, що відволікало від богословської компоненти. 4. Відсутність навчальної спеціалізації з богословських наук. 5. Відсутність спеціалізації у навчальних дисциплінах і наукових дослідженнях викладацького складу

Академії. Таким чином, Академія в цей період стала вищим богословським навчальним закладом зі значною гуманітарною підготовкою філософської та філологічної спрямованості. Важливою особливістю в цей час у викладанні дисциплін стає застосування історичних методів, що призвело до зацікавленості вихованців першоджерелами. Самостійна робота студентів здебільшого являла написання великої кількості творів, які склалися з розмірковувань почутого переважно на лекціях, натомість на самостійне читання й аналіз текстів часу бракувало.

Важливою рисою цього періоду було друкування академічних журналів, хоча тоді ця практика ще не набула систематичності.

Проблемою залишалось кадрове забезпечення. Досить низька оплата праці призводила до переходу викладачів Академії на інші посади та на священницьке служіння.

2.4 Утвердження академічного типу богословської освіти на території України

1865 року обер-прокурором Святійшого синоду було призначено Д. А. Толстого, саме він ініціює реформи духовної освіти та розробку нового статуту. 1867 року було розроблено два проекти статуту, за один з яких проголосувала більшість. Його проект було затверджено за основу. Саме з цим статутом пов'язане утвердження академічного типу богословської освіти. Проект мав низку новацій. При збереженні чотирьох ступенів духовної освіти дозволявся вступ до семінарій та академій особам з недуховного стану. Ліквідовувалася система духовних освітніх округів, і на академію не покладалися функції керування та ревізії духовних шкіл нижчого ступеня. Кожна школа тепер підкорялася напряму Святійшому синоду та залишалася під наглядом правлячого архієрея, на території єпархії якого містилася школа. Академіям надавалося право передплачувати закордонні наукові видання без затвердження цензурним

комітетом. Було ліквідовано духовно-навчальне управління і створено новий керуючий орган – “навчальний комітет”. З нового органу знімалися усі функції, крім керування навчанням і вихованням.

Дискусії навколо нового статуту академії поділили його учасників на дві групи, які відстоювали ту чи іншу модель вищої богословської освіти. Одна з них вважала, що першочерговим є розвиток богословської науки, педагогічні функції підкорялися академічним. За зразок нової академії брали факультет богослов'я німецького університету. Інша група пропонувала підкоряти академію педагогічним завданням: вона має готувати передовсім викладачів для семінарії, а богословська наука має додаватися як друге важливе завдання. Новий статут вказує на те, що наукові та педагогічні завдання вищої богословської освіти є рівнозначно важливими.

Новий проект статуту запропонував: 1. Усі дисципліни розподілити за трьома відділеннями: спеціально богословським, богословсько-історичним; філософським. 2. Вчені ступені спеціалізувати за відділами, а у відділах за групами однорідних наук. 3. Конференції пропонується замінити на ради, з можливістю кожному професору входити до їхнього складу з правом голосу. 4. Вводиться посада приват-доцента. 5. Максимальна тривалість курсу має бути один рік. 6. На вступ до академії мають право вихідці з усіх станів. 7. Збільшення фінансування. Далі статут вказує на загальнообов'язкові дисципліни: 1. Святе Письмо. 2. Основне богослов'я. 3. Метафізика. 4. Історія філософії. 5. Педагогіка. 6. Одна з давніх мов та її словесність. 7. Одна з нових мов та її словесність на вибір (англійська, німецька, французька). До дисциплін спеціального богословського відділення належали: 1. Догматичне богослов'я з історичним викладом догматів. 2. Моральне богослов'я. 3. Порівняльне богослов'я. 4. Патристика. 5. Єврейська мова та біблійна археологія. До дисциплін церковно-історичного відділення входили: 1. Біблійна історія

Старого і Нового Завітів. 2. Загальна церковна історія. 3. Історія руської церкви. 4. Історія і викривання руського розколу. 5. Загальна громадянська історія. 6. Російська громадянська історія. Дисциплінами церковно-практичного відділення були: 1. Пасторське богослов'я. 2. Гомілетика та історія проповідництва в православній церкві.

Також новим був і розподіл функцій викладачів: 1. Викладач закріплювався за відділеннями відповідно до тієї кафедри, яку він обіймав. 2. Кожен викладач мав спеціалізацію і мав працювати на одній кафедрі. 3. Для підготовки викладацьких кафедр вводився інститут приват-доцентури.

Останній, четвертий рік навчання відводився для написання випускної роботи та педагогічної підготовки. Захист випускної роботи і проходження педагогічної теорії та практики надавали право обіймати викладацькі посади в семінаріях та академіях.

Змінювалася і система керівництва: 1. Керував відділенням помічник ректора по відділенню. 2. Помічник ректора здійснював нагляд за викладачами та перебігом навчального процесу на відділенні. 3. Запроваджувався інститут "збори відділення", який складався з професорів і доцентів. На окремі засідання могли запрошуватися доценти та лектори. Особливістю нового статуту був публічний захист магістерських і докторських дисертацій. Для того, аби обійняти посаду ординарних і екстраординарних професорів обов'язковим був ступінь доктора. Крім того, учені ступені присвоювалися лише з богослов'я. Також варто зазначити, що магістерська ступінь з навчальної роботи стає першою науковою ступінню.

Цікавим є те, що в період з 1869 до 1880 року правом навчатися в Київській духовній академії скористався лише один студент з недуховного прошарку.

Під час дії статуту була випрацьована система стажувань викладачів. Стажування передбачалося за визначеним переліком місць, які повинен відвідати стажер. Він мав працювати за схемою, що складалася з трьох елементів: 1. Ознайомитись з основними напрямками в західній науці предмету, який він викладав. 2. З'ясувати місце цієї науки серед інших наук, структуру, основну проблематику, методи та підходи, які застосовуються. 3. Ознайомитись з першоджерелами та допоміжною літературою і скласти її перелік для закупівлі бібліотекою Академії. Такі стажування на практиці суттєво покращували рівень викладача, що виявлялося у написанні низки статей, оновленні лекційного матеріалу.

На відміну від статуту 1814 року новим статутом передбачалося не три, а два основних завдання: підготовка богословів-науковців і підготовка педагогічних кадрів для системи вищої та середньої (семінарської) богословської освіти.

Статутом також передбачалося можливість створення наукових товариств, які мали стимулювати позааудиторну наукову активність та долучати до колективного обговорення наукових ідей колег з корпорації викладачів академії.

На новий статут академії вплинули статuti богословських факультетів німецьких університетів.

За статутом передбачалося, що випускник третього курсу академії отримував звання дійсного студента, що давало йому можливість викладати в духовних училищах (це право надавало і закінчення семінарії, але оскільки в академію могли вступити особи і без семінарської освіти, ця норма отримувала додатковий сенс). Особа, яка закінчила четвертий курс і успішно склала випускний іспит, діставала звання кандидата богослов'я й отримувала право викладати в семінарії. Особа, яка захистила магістерську роботу набувала право викладати в семінарії на посаді доцента, а докторський ступінь дозволяв викладати на посаді професора (якщо посада

ординарного професора обіймалася магістром, то він протягом трьох років мав захистити докторську дисертацію). Ступінь магістра присуджувався лише з богослов'я, тому на небогословських відділеннях вводився богословський курс, з тематики якого мала захищатися дисертація. Важливою новацією стало те, що докторський ступінь могли отримувати особи без священного сану.

Статут 1869 року справді призвів до реформи вищої богословської освіти, уподібнивши його за формою організації навчально-наукового процесу в Академії до богословських факультетів німецьких університетів. По-перше, було поєднано наукову та педагогічну діяльність – це стало можливим внаслідок чіткої спеціалізації кожного викладача. Це вможливило проводити відрядження і стажування, працювати з літературою, покращувати зміст та форми викладання дисциплін, пов'язаних зі спеціалізацією викладача. І це поглиблювало знання студента з конкретної дисципліни. Хоча спеціалізація мала зворотній бік, а саме заглиблення у свій предмет без врахування загальнобогословського контексту. По-друге, остаточно утверджується історико-критичний підхід у роботі з богословським матеріалом, що призводить до написання текстів і викладу навчального матеріалу в раціоналістичному ключі, що наближало вітчизняне богослов'я до європейського. По-третє, активно залучаються напрацювання католицького та протестантського богослов'я, що включає православне богослов'я в цілому та богословську освіту зокрема в загальноєвропейський освітньо-науковий простір, але цей процес був одностороннім – вплив на вітчизняне православне богослов'я католицького і протестантського був відчутний, а навпаки – малопомітний. По-четверте, подібним чином в академії виокремлювалися чотири напрями: екзегетичний, систематичний, історичний та практичний, але, на відміну від факультету німецького університету, де це було частиною загальнобогословської підготовки, в академії екзегетичний напрям стає

загальнообов'язковим, а три інші спеціалізаціями, які вивчаються паралельно. Що призводило до однобокості богословської підготовки.

Новий статут академій було затверджено 1884 року. Він мав виправити, на думку авторів, дві головні вади попереднього статуту: це рання богословська спеціалізація і повернення до фундаментальної всебічної богословської освіти та боротьба з надмірним академізмом і повернення до вирішення першочергових завдань церковних (у розумінні їх церковним керівництвом того часу). Іншими словами, пропонувалося посилити доксологічні акценти.

Були внесені зміни у навчальний план академії. Ліквідовано спеціалізації, а більшість богословських дисциплін стали загальнообов'язковими. До переліку увійшли: 1. Святе Письмо Старого та Нового завітів. 2. Основне богослов'я. 3. Догматичне богослов'я. 4. Моральне та пастирське богослов'я. 5. Церковна історія – давньої та східної церкви. 6. Історія Руської церкви. 7. Канонічне право. 8. Гомілетика. 9. Одна європейська та класична мова за вибором. Відділення були замінені групами предметів: 1. Церковно-історична. 2. Церковно-практична (словесна).

Важливі зміни в богословській освіті відбулися з прийняттям нового статуту 1869 року, який передбачав створення спеціалізацій, що тягнуло за собою створення трьох відділень: богословського, церковно-історичного, церковно-практичного. Передбачалося, що будуть дисципліни загальнообов'язкові і ті, які слухалися за планом обраної спеціалізації. Богословська наука в академії набула найбільшого розвитку в 60–80 роки XIX ст. Найвизначнішими постатями були у сфері бібліїстики – П. Рибінський, А. Глаголев, Д. Богдашевський; у сфері патрології – К. Скворцов, К. Попов, Н. Щеглов, С. Єпіфанович. Утвердилася церковноісторична школа: С. Голубев, М. Петров, Ф. Титов. Слід також згадати видатних літургістів – А. Дмитрієвського, М. Скаблановича. У

сфері морального богослов'я працювали: М. Олесницький, В. Екземплярський. Значний внесок у сферу церковної гомілетики зробив В. Певницький.

Було визначено, що протягом року пишеться лише один твір. Статут 1884 року повертає обов'язковість підготовки проповідей.

Статут 1884 року впроваджує захист магістерських і докторських дисертацій з богослов'я, церковної історії та економічного права.

Захист магістерської дисертації був винесений за межі чотирьохрічного навчання.

Приват-доцентуру було скасовано та вирішено, що для підготовки кадрів найперспективніших студентів залишали на рік для проходження теоретичної та практичної підготовки. Такий інститут діставав назву "професорського стипендіантства".

Статут усуває форми практичної підготовки, семінари, практичні заняття, які були передбачені статутом 1869 року, але так і не були реалізовані.

За статутом на вибір пропонувалися загальноосвітні, філологічні й історичні дисципліни. Деякі богословські предмети, що не увійшли до загальнообов'язкових були сформовані не у відділення, як раніше, а у групи предметів. Зробили це досить механічно в процесі боротьби з багатопредметністю, і тому незначні, на думку розробників статуту, дисципліни були об'єднані в групи предметів.

Прилюдний захист магістерської дисертації зберігався, але лише в присутності ради академії, тих, кого рада спеціально запросила.

Статут зазначав, що академії не є богословськими університетами з поділом на факультети, а в академіях богословська освіта і наука розвивається в цілісності.

Статут вимагав магістерський ступінь від доцента та ступінь доктора від ординарного професора богословських кафедр. Для тих, хто

викладав на богословських кафедрах, відбувається чіткий розподіл ординатури, тобто посад ординарного професора за кафедрами, один ординарний професор на кожну кафедру, причому, якщо в іншій групі предметів не було ординарного професора, ординатура не переносилася на іншу групу предметів.

Створювалися так звані освітні圈子 навколо академії, тобто за академією закріплювалися семінарії для здійснення їхнього методичного супроводу.

Статут 1884 року скасував практику підготовки до викладацької та наукової діяльності, яку передбачав статут 1869 року.

Пасивність богословської освіти доводилось досить важко регулювати; на противагу освіті та науці в духовній академії, академічний стиль мислення набувався доволі складо.

Статут 1884 року суттєво посилює практичне богослов'я та вивчення і викладання церковної історії.

Посилюється місіонерська підготовка навколо Казанської духовної академії.

1859 року єврейська мова стала обов'язковою для всіх студентів Київської духовної академії.

Стипендіантам, які навчалися в Італії, реально не вистачало підготовки. Також, підготовка до викладання була лише теоретичною. Бракувало й практики на магістерську дисертацію, тому за рік у більшості випадків підготувати її було неможливо. У статуті 1884 року йшлося про підвищення церковного контролю текстів кандидатських і докторських дисертацій, а також богословських періодичних видань.

Силами Київської духовної академії та Університету святого Володимира було створено “Товариство духовно-морального виховання у душі православної церкви”, читання відбувалися у Володимирському соборі та в “Історичному товаристві Нестора-літописця”.

У період статуту 1869 року посилюється використання критично-історичного методу богослов'я, який фактично переходить на рейки академічного типу богословської освіти, але, з іншого боку, богослов'я академії починає входити в конфлікт з церковною традицією, яку утримує єпископат. Через це статут 1884 року робить крок назустріч єпископату, що призводить до конфлікту з критичним історичним методом, і як наслідок, дисертації або дисертаційні дослідження прагнуть до описовості, або окреслюють дріб'язкові та уникають гострих тем і проблем, аби уникнути конфлікту з єпископами. Фактично, відбувається напруження між академічною моделлю богословської освіти та її доксологічною моделлю, яка існувала до 1869 року.

Для написання дисертації своєрідним орієнтиром, на якому наполягало священноначаліє мала стати відповідність Святому Письму та вченням Отців Церкви. Була відсутньою перенасиченість закордонною термінологією з цитуванням за оригіналом, або в перекладі закордонних текстів. 1895 року в Київській духовній академії сталися студентські заворушення, які вимагали певних змін. У підготовчому періоді нової реформи 1896–1906 рр., задля цього було проведено велику роботу, але її врешті-решт, не було втілено.

У Київській духовній академії були організовані богословські та філософські гуртки на чолі з викладачами.

Студенти академії брали активну участь в організації позааудиторної роботи. Ними проводились різноманітні відкриті лекції, зустрічі на заводах, у школах, в'язницях тощо.

Провал реформи 1895–1897 років був викликаний тим, що корпорація та священноначаліє дивилися на питання реформи зовсім по-різному. Корпорація викладачів, передовсім, прагнула до академічної автономії і намагалась підвищити рівень богословської освіти, враховуючи недоліки статутів 1864 та 1869 років.

У результаті реформи 1869 року з'явилися спеціалізації, відповідно, проводилися спеціальні дослідження у сфері вітчизняного богослов'я, що безпосередньо вплинуло на підвищення якості освіти та викладання.

Статутом 1869 року не було усунуто необхідність керування освітніми округами, семінаріями й училищами.

Були розроблені в межах богослов'я окремі напрями, формувалася традиція дослідження літургії, фольклористики, візантології, історії Руської церкви, місіології, було залучено велику джерельну базу, що дозволяло окреслити спектр для майбутніх богословських досліджень. Контекстуальним є погляд сучасного богослова Ю. П. Чорноморця, який аналізує виникнення неопатристики наприкінці 1920-х років у протистоянні із російською релігійною філософією (софіологією). Ми живемо в епоху співіснування двох парадигм, коли стара парадигма неопатристики ще не до кінця себе вичерпала, але нова парадигма вже теж існує. Це дуже цікавий час, не всім так пощастило. Якби ми народилися сто років тому, то потрапили б у ситуацію конкуренції двох інших богословських парадигм. В кінці XIX – на початку XX століття співіснували офіційна та неофіційна православна думка. Існувала офіційно визнана, так звана “шкільна теологія” – схоластична і метафізична, але її окремі православні мислителі намагалися подолати за допомогою іншої метафізики – російської релігійної філософії. Відповідно, тоді відбувалася боротьба парадигм, дехто продовжував творити в цій схоластичній шкільній парадигмі, а інші стояли за російською релігійною філософією і вважали, що так можна подолати недоліки шкільного богослов'я, яке перебувало в залежності від західної теології. Ця шкільна теологія була неоднорідна. Консервативні мислителі цієї шкільної теології, як правило, залежали від католицизму, і їхнє богослов'я фактично було кріптокатолицизмом. Ліберальні мислителі цієї течії залежали від протестантської шкільної теології XIX століття, були

кріптопротестантами. Я не оцінюю, що це було погано чи добре, але російські релігійні філософи думали, що це погано. Ця оцінка успадкована була і неопатристикою, і новим православним євангелізмом. Взагалі критика “шкільного богослов’я” у російських релігійних філософів була в основному правильною, вони виступали проти вже явно застарілого схоластичного способу мислення. Але російські релігійні філософи фактично пропонували замінити одне метафізичне мислення на інше. Замість шкільної теології, яка запозичувалась у католиків чи протестантів, вони вносили в православ’я ідеї німецької класичної філософії, метафізичні ідеї Шеллінга та Гегеля. Але будь-яка заміна метафізики метафізикою не дає достатньо гарного результату. Якщо взяти в цілому явище російської релігійної філософії, то це заміна старої метафізики шкільного богослов’я на німецьку метафізику Шеллінга.

Отже, у російських релігійних філософів уже були нові відчуття, відчуття людей ХХ століття. Хоча нічого особливо нового в цих відчуттях не було, бо монахи завжди говорили, що теорія має опиратися на духовну практику і підводити до практики. Але в порівнянні зі старою шкільною теологією, це була новина. Отже, правильно, що вони намагалися від схоластики відійти, але неправильно, що заміняли шкільну теологію власним шеллінгіанством. Бо зміна однієї метафізики на іншу майже нічого не давала.¹³⁸

Представлений науковий аналіз засвідчує консервативність і зашореність російських богословських кіл на одному напрямі розвитку богослов’я та філософії і відсутність гнучкості у даних питаннях. Натомість, українські богослови спрямовували свій погляд на католицькі напрацювання та протестантські здобутки, про що свідчать послідовники Петра Могили, Феофана Прокоповича, які запозичували напрацювання західних богословів і богословських шкіл, і відправляли на навчання до західних університетів чимало своїх студентів і викладачів.

Нова парадигма в теології народилася в еміграції, яка теж пройшла через кризу ідеалів цілісного знання. Ті філософи та богослови, які виїхали на Захід, починаючи із середини 1920-х років, починають систематично зустрічатися із католиками і протестантами. У Парижі їм запропонували провести спільні семінари, розповісти про православ'я. Відповідно, російські релігійні філософи починали розповідати. А католики і протестанти їм казали: ваше вчення розходиться із християнством. І взагалі – хіба може бути синтез усього з усім? Як може бути цей світ божественним? Софіологія – це гностицизм. Але найважливішим було те, що західні християни в 1920-ті роки мали велику спрагу до справжнього християнства і не були схильні до сприйняття метафізичних утопічних ідей про культурні синтези.

Розвиток богословської освіти призупинився з приходом до влади більшовиків. Київська духовна академія та всі духовні навчальні заклади припинили своє існування. При новоствореному Православному богословському товаристві було відкрито приватний навчальний заклад “Київська православна богословська академія”, яка проіснувала від 1919 до 1923 року. Київська православна богословська академія чітко усвідомлює себе спадкоємицею Київської духовної академії, але в новій назві зникає слово “духовна” і з’являється “богословська” із зазначенням конфесії “православна”, зникає прив’язка в назві “духовна”, “для підготовки духовенства”, а з’являється відображення основного змісту освіти «богословський» та вказівка орієнтації на одну конфесію “православну”. На початку ХХ століття вже було чітке усвідомлення синонімічності або подібності термінів “духовна” та “богословська” освіта. Необхідність розмежовувати ці терміни виникає лише тоді, коли богословська освіта з’являється у світських навчальних закладах в часи сучасної історії богословської освіти в Україні.

На територіях України, які були у складі Австро-Угорщини, богословська освіта в період ХІХ–ХХ століття реалізовувалась, зокрема, в Чернівецькому університеті, де діяв греко-православний богословський факультет. Змістом навчання було православне богослов'я, факультет забезпечув підготовку кандидатів до священного сану.

Представлений аналіз свідчить про низку перетворень у богословській освіті, які характеризувались орієнтацією на традиції Заходу. Про це свідчить і діяльність багатьох навчальних закладів, зокрема Києво-Могилянської академії, як флагмана вищої освіти та богословської освіти зокрема. Керівництво КМА ставило собі за мету створення навчального закладу європейського рівня, запозичивши найкращі практики діяльності університетів, та впровадження богословської освіти з урахуванням досвіду католицьких та протестанських навчальних закладів і богословів.

Висновки до другого розділу

На території України ми можемо послідовно спостерігати формування богословської освіти, яка, в тій чи іншій мірі, відповідає виокремленим в першому розділі історичним типам богословської освіти. Аналізуючи реалізацію богословської освіти на прикладі конкретних історичних типів, ми вносимо певну корекцію, оскільки часто спостерігається те, що не реалізується історичний тип у чистому вигляді, здебільшого ми маємо домінування певного типу, але з виконанням деяких функцій інших історичних типів. Це уточнення важливе, аби не втілювати крайнощі ідеалізації в пошуках чистих історичних типів богословської освіти.

1. Розвиток богословської освіти ми починаємо з періоду Київської Русі Х століття, аналізуємо князівські й архієрейські дома та навчальні структури при монастирях. Можна припустити, що, оскільки Київська Русь

прийняла християнство від Візантійської імперії, переймаючи організаційну структуру управління церквою, візантійська система освіти також мала би бути взята за основу. У нас немає свідчень, що були відтворені всі рівні, але граматичний рівень був присутній, оскільки християнська релігійна культура є писемною, тобто вміння читати було визначальним, оскільки без нього важко було б проводити богослужіння, і це потребувало хоча б мінімального розуміння богослужбових текстів та основ віри. Тому доречно припустити, що в Київській Русі були зачатки катехитичної богословської освіти. Також можна припустити, що існував місіонерсько-апологетичний тип богословської освіти, оскільки була безкомпромісна полеміка християн та язичників, і свідченням того є наявність літературних пам'яток апологетичного характеру. Розвиток богословської освіти був призупинений у зв'язку зі складною суспільно-політичною ситуацією: міжусобними війнами та навалами манголо-татар. Відомими освітніми центрами того часу були Грушівський монастир, при якому, ймовірно, існувала власна школа, а також та школа при Софії Київській.

2. У період Середньовіччя виникають університети і розпочинає формуватися систематична богословська освіта. Виникає перший розподіл на нижчі та вищі рівні навчання, де богослов'я належало до рівня вищої освіти. У ті часи богословську освіту не можна було здобути на території України, і тому всі, хто прагнув отримати богословську освіту, мали навчатися в західноєвропейських, а відтак католицьких університетах. Власне, початок формування системи православної богословської освіти виникає на території України з моменту виникнення братських шкіл, в яких реалізовувалось два типи богословської освіти: катехитичний – задля формування освіченості в основах православного віровчення та місіонерсько-апологетичний – який був орієнтований на полеміку з католиками, які в цей час розглядалися як ідейні вороги православ'я.

3. З початком Реформації і виникненням протестантських церков жорстка полеміка між університетським викладачем Мартіном Лютером з Католицькою церквою з одного боку, і полеміка в середині протестантського руху призводять до формування нової конфесійної мапи Європи з конфліктами на кордонах, формуються конфесійні ідентичності з чітким протеставленням одна одній. Це спричинило поділ усієї освіти з чітким конфесійним позиціонуванням. Це також торкнулося й університетів. Оскільки вершиною університетської освіти був богословський рівень, це остаточно визначило конфесійне позиціонування – яке богослов'я викладають, такої конфесійної приналежності і є університет. Часто-густо першу хвилю Реформації називають “університетською”, оскільки вона була розпочата університетським викладачем Мартіном Лютером, і в подальшому університет слугував майданчиком, де формувалися як протестантська, так і антипротестанська позиції. І силами університету готувалася еліта з чіткою конфесійною орієнтацією, з полемічним налаштуванням проти своїх опонентів. Територія України також стає ареною міжконфесійної боротьби засобами освіти. На ній виникають спочатку кальвіністські та соцініанські школи, потім православні та католицькі. Князь Костянтин Острозький заснував Острозький латино-греко-слов'янський колегіум, який мав стати академією, тобто створити богословський рівень освіти, де б викладалося, передовсім, православне богослов'я. За короткий період існування Острозького колегіуму йому не вдалося цього зробити. Стратегічним задумом було, щоб викладання велося не тільки латиною, але і грецькою та слов'янською мовами. Бо на той час вважалося, що лише латина може бути мовою викладу у середній та вищій школах.

4. Своєрідною другою спробою стає заснування Київського колегіуму з прагненням перетворити його на академію, з відкриттям богословського рівня освіти, але за життя Петро Могила не втілює своїх

задумів. Оскільки для відкриття богословського рівня освіти потрібен був дозвіл польського короля, який його не надав через небажання створити центр підготовки богословсько освіченого православного люду. Відтак, після завершення колегіуму, особа, яка хотіла отримати богословську освіту, змушена була вивчати католицьке богослов'я. Відкриття богословського рівня освіти відбулося лише наприкінці XVII століття. Указом царя Петра I було надано право викладати богослов'я в Києво-Могилянському колегіумі, який після цього починає офіційно називатися академією. Києво-Могилянська академія стала першим вищим навчальним закладом православного світу, в якому здійснювалася богословська освіта.

5. У XVIII столітті на теренах Правобережної України здебільшого домінували єзуїтські (католицькі) колегіуми, а на Лівобережній Україні православні, які були організовані за зразком єзуїтських колегіумів. Своєрідну першість в системі православної богословської освіти посідала Києво-Могилянська академія, що надавала кадри для відкриття низки колегіумів на території України. Після реформ російської царської влади колегіуми поступово стають становими закладами освіти де переважно навчаються діти духовенства, поступово вони змінюють назву на семінарію. Власне, термін "семінарія", на той час вже закріпився за закладом для підготовки майбутніх священно- та церковнослужителів для забезпечення потреб церкви, в прямому підпорядкуванні правлячому архієрею, на території якого розташовувалася семінарія. Фактично паралельно починає формуватися мережа професійних шкіл та університетів, в яких здобувалася освіта за світськими спеціальностями. Таким чином, у новостворених університетах був відсутній богословський факультет. Оскільки вбачалося, що богословська освіта потрібна для підготовки саме майбутніх священно- та церковнослужителів і тому краще це робити в закладах підпорядкованих безпосередньо Церкві, власне такими і були Києво-Могилянська академія та мережа семінарій, в яких реалізовувався

доксологічний тип богословської освіти. Відсутність богословського факультету в університетах призвела до того, що академічний тип богословської освіти почав формуватися з певним запізненням.

6. Після реформи царя Олександра I від 1814 року остаточно утверджується поділ на світську та конфесійну освіту. Конфесійна дістає назву “духовна освіта”, яка реалізується відповідно в духовних закладах освіти. Духовна – це освіта для дітей духовенства, для підготовки майбутнього духовенства. Власне, термін “духовна”, духовний заклад з’являється в царські часи. Тоді ж виникає поділ на дві системи освіти – світську та духовну (конфесійну), який залишається і до нашого часу та закріплений українським законодавством. У XIX столітті духовна освіта розумілася як освіта для духовенства, а змістом цієї освіти була богословська освіта, хоча також була присутня значна загальноосвітня складова навчання. Коли ж богословська компонента поступового збільшувалася, синонімом терміну “духовна освіта” стає термін “богословська освіта”. Таке синонімічне використання виправдовувалося тим, що православне богослов’я вивчалось лише в духовних закладах освіти. Проте, таке використання є не досить коректним у стосунку до лютеранської богословської освіти, яка реалізовувалась в Тартуському університеті, а також католицької освіти, яка реалізовувалася в Варшавському університеті на території Російської імперії.

7. У XIX столітті послідовно відбулися три реформи духовної (конфесійної) освіти. Середня освіта – духовне училище, середньо-спеціальна освіта – семінарія, вища освіта – академія. Внаслідок цієї системи академії починають називатись духовними університетами, в яких має розвиватися церковна наука. На території України діяла одна академія – Київська духовна, в якій в цей період зароджується і розвивається академічний тип богословської освіти. Варто зазначити, що в духовних академіях не забезпечувався повною мірою принцип дослідницької

автономії. Постійно спостерігалися спроби підкорити академічний тип доксологічному, що означало обмеження в тематиці дослідження, використанні в дослідженнях неправославних авторів тощо. Конфлікт доксологічної і академічної лінії тривав до припинення за часів радянської влади діяльності всіх духовних навчальних закладів.

8. На теренах України діяло два богословських факультети: у Львівському та Чернівецькому університетах. Він проіснував до приходу радянської влади на Буковину в 40-х роках ХХ століття. Богословський факультет, подібно до богословських факультетів університетів Європи, здійснював підготовку фахівців, які потім були задіяні в церковних структурах. На богословському факультеті здійснювалася підготовка фахівців для православної церкви, на якому насамперед, реалізовувався доксологічний тип богословської освіти.

Форми богословської освіти є історичними типами, які виникають в історії послідовно, але після виникнення часто діють паралельно. Крім того, аналізуючи конкретні навчальні заклади та богословську освіту, яка в них реалізовується, ми, з одного боку, можемо їх співвідносити з однією з форм, але часто можемо спостерігати присутність елементів більше інших форм. Особливо це спостерігається в період переходу, коли починає формуватися історично наступна форма богословської освіти. Проте чітко розрізняти форми богословської освіти, які реалізуються в той чи інший період в тому чи іншому місці, зокрема і на території України, можна лише тоді, коли є моноконфесійне середовище, де контроль над богословською освітою здійснює, прямо або опосередковано, окремо взята конфесія. У часи, коли зникають чітко визначені територіальні кордони з домінуючим населенням віруючих однієї конфесії, в час, коли світський характер держави і освіти декларує більшість європейських країн, коли поліконфесійність і поліетнічність стає нормою нашого життя, стає проблематично класифікувати усю існуючу множину навчальних закладів,

які пропонують богословську освіту, відповідно до історичних форм богословської освіти. Тому, розглядаючи розвиток богословської освіти в Україні з 1991 року і до сьогодні, слід запропонувати нові підходи до класифікації богословської освіти на сучасному етапі її формування. Цьому завданню буде присвячений наступний розділ.

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ БОГОСЛОВСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

3.1 Стан конфесійної богословської освіти

Відома дослідниця богословської освіти на теренах царської Росії Н. Сухова вказує на те, що розмежовані поняття “Вища духовна освіта” та “Вища богословська освіта” втрачають свої відмінності з посиленням спеціалізації освіти, і з початку ХХ століття ці поняття часто вживають синонімічно.¹³⁹ З синонімічним вживанням цих понять не виникало жодних проблем, оскільки богословська освіта здобувалася лише в духовних навчальних закладах, крім того духовні навчальні заклади існували в церковній системі освіти, хоча держава і забезпечувала еквівалентність документів про освіту та наукові ступені духовних і світських навчальних закладів. У радянський період духовні навчальні заклади та богословська освіта перебували під жорстким контролем, і документи про вищу освіту та наукові ступені державою не визнавалися. Після здобуття незалежності духовні навчальні заклади були позбавлені фактично будь-якого державного контролю, але документи про освіту та наукові ступені і далі не визнавалися, водночас, богословська освіта з’являється в світських навчальних закладах, і тому виникає потреба розмежовувати в дослідницьких цілях богословську освіту в закладах вищої духовної освіти та світських закладах вищої освіти. Ці дві “реальності” богословської освіти в світських та конфесійних закладах вищої освіти розрізнялися історично за місцем, метою, завданнями, змістом та методами.

У новітній історії богословської освіти на території України можна виокремити три етапи. Перший, 1922–1987 рр., розвиток освіти на території України, коли вона входила до складу СРСР. На другому етапі,

1988–2013 рр. – лібералізація ставлення до богословської освіти в СРСР та в період незалежності України, зі змінами статусу богословської освіти 2014 р. і до нашого часу.

На першому етапі – 1922–1987 рр., розвиток освіти на території України, коли вона входила до складу СРСР, характеризувався ворожим ставленням до релігії в цілому та до богословської освіти зокрема. Після закриття Київської православної богословської академії 1923 року богословська освіта на території України до початку Другої світової війни, була повністю ліквідована. Богословська освіта почала відновлюватися на території України ще в складі СРСР, у період Другої світової війни. 1945 року відкрили пасторсько-богословські курси у Львові, Києві, Луцьку, Одесі, три останні були трансформовані в семінарії. 1947-го на базі Київських пасторсько-богословських курсів була відкрита Київська духовна семінарія. До її штату входило 5 осіб. Першим ректором було призначено протоієрея Сергія Афонського, випускника Київської духовної академії 1914 року. Крім нього ще двоє викладачів були випускниками того закладу. Вони забезпечили тяглість традиції між дореволюційною Київською духовною академією та Київською духовною семінарією. Відновлені семінарії в СРСР ставали вже середньоспеціальними навчальними закладами, на відміну від семінарій царської Росії, які були середніми закладами освіти для дітей духовенства. До семінарій тепер можна було вступати по закінченню школи, а з 1947 навіть після восьми класів. За часів Хрущова посилилася антирелігійна діяльність радянської влади, і 1960 року було закрито Київську, а 1964 і Волинську духовні семінарії. Таким чином, на території України єдиним духовним навчальним закладом, який продовжував працювати, була Одеська духовна семінарія.

На другому етапі – 1988–2013 роки – лібералізація ставлення до богословської освіти в СРСР та в період незалежності України, було

дозволено створювати духовні заклади освіти релігійним організаціям, у яких реалізовувався конфесійний тип богословської освіти. Початок лібералізації ставлення до релігії був пов'язаний зі святкування тисячоліття хрещення Київської Русі та ухваленням 1 жовтня 1990 року Закону СРСР “Про свободу совісті та релігійні організації”¹ (аналогічні закони приймають у більшості союзних республік), який 23 квітня 1991 року набув чинності в Україні² (яка на той час ще перебувала в складі СРСР). Цей закон з деякими змінами діє і до нашого часу. Згідно з ним забороняється фінансування антирелігійної пропаганди, передбачена вільна реєстрація релігійних організацій, дозволяється створювати середні та вищі духовні (богословські) заклади освіти. Держава абсолютно не втручається в освіту закладів вищої духовної освіти, які створені релігійними організаціями: вимоги до матеріально-технічного, кадрового, навчально-методичного забезпечення визначалися релігійними центрами (управліннями), які їх створювали, а часто і керівництвом самого закладу вищої духовної освіти. Слід зазначити, що цей Закон характеризувався наданням високого рівня релігійних свобод і гарантуванням свободи совісті. На пострадянському просторі лише незалежна Україна зберегла цей Закон з деякими змінами, інші країни колишнього СРСР, не рахуючи країн Балтії, пішли шляхом обмеження релігійної свободи та свободи совісті, яка характеризувалась виокремленням однієї або кількох релігійних традицій чи конфесій, з обмеженням прав релігійної та культурної меншості. Так, для прикладу, в Республіці Білорусь право на присутність в світській системі освіти отримала Білоруська православна церква (Білоруський екзархат Московського патріархату). У Російській Федерації право на присутність у світській системі освіти мають лише так звані “культуроформуючі релігії”, а по-суті цим правом користується лише

¹ Режим доступу: <http://www.r-komitet.ru/vera/26.htm>.

² Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.

Російська православна церква та низка ісламських центрів. У Казахстані таке право мають лише мусульмани однієї юрисдикції – Духовного управління мусульман Казахстану. У згадуваних країнах для релігійної меншості також чиняться перешкоди щодо створення закладів вищої духовної освіти. Натомість, в незалежній Україні не існує жодних інституційних перешкод створенню закладів вищої духовної освіти, а також всі конфесії дістали рівний доступ до світської системи освіти. Релігійний плюралізм, який культивується в Україні призвів до плюралізму у сфері богословської освіти, що сприяло формуванню богослов'я різних конфесій. Також це уможливило системний богословський діалог і співпрацю різних конфесій в Україні.

Цікавим є досвід країн Східної Європи щодо формування богословської освіти та простору для неї. Країни цього регіону є консервативнішими до західних течій та віянь. Водночас, варто розмежовувати слов'янські країни Східної Європи, до яких належать: Росія (частково) в Європейській частині, Україна (більша частина), Польща, Чехія, Білорусь, Болгарія, Сербія, Словаччина, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Республіка Македонія, Словенія, Чорногорія та неслов'янські країни Східної Європи, до яких належать: Румунія, Греція, Угорщина, Албанія, Молдова, Литва, Латвія, Естонія. Неслов'янські країни Східної Європи мають ліберально-прогресивні погляди на розвиток богословської освіти. Частина з них намагається зберегти власні традиції, інші орієнтовані не лише на традиціоналізм, а й на досягнення та західні тенденції розвитку богослов'я та богословської освіти. Якщо взяти, приміром, таку країну, як Румунія, то професор Бухарестського університету Андре Рот зазначає: “Поєднання етнічного з ортодоксальною вірою, яка має традиційне ідеологічне підґрунтя, входить у сучасний менталітет, у сучасний стиль життя, воно вкарбоване в сучасні суспільні структури. Згідно з Іонеску, православна духовність, як реакція на

секуляризацію, має метафізичний сенс. Метафізика прагне нейтралізувати протестантську духовність як таку, що є підґрунтям західної цивілізації. Це вимушений захід. Тут приймається теза про зв'язок між протестантською етикою та духом капіталізму, який існує на Заході. Однак Іонеску доводить, що поняття “ліберальний капіталізм” та “демократія” у Румунії перебувають на якомусь початковому етапі. Він наголошує, що невелика кількість інституцій, які втілюють у собі поняття “ліберальний капіталізм” та “демократія”, уможливають їхню заміну православною орієнтацією, несприйняттям індивідуального. Це може здатися антиліберальним, етнократичним і навіть тоталітаристським, але це факт»³ (Андре Рот). Такі свідчення дають можливість зрозуміти, що історичні процеси та процеси сучасні є досить неоднозначними та трансформаційними. Однак у Румунії наявні поєднання прозахідного та просхідного підходу і збереження власних традицій та прагнення до свідомого, адекватного лібералізму. Якщо взяти до аналізу країни Балтії, які перебувають у Європейському Союзі: Литву, Латвію та Естонію, то також спостерігаємо у їхній діяльності історичну тяглість до європейського освітнього простору та контенту, тому можна констатувати, що неслов'янські країни Східної Європи більш тяжіють до проєвропейських цінностей, і в освіті зокрема.

Слов'янські країни Східної Європи у своїй статиці та динаміці тяжіють до національних надбань, богословська освіта в цих країнах ґрунтується на традиційних засадах та принципах її формування. Цей аспект не можна трактувати як однозначно позитивний чи негативний, він має свою історичну тяглість та особливості. Водночас слід зазначити, що такі країни як Росія і Білорусь, мають тенденційність до сталості та певної консервативності у релігійних питаннях та питаннях богословської освіти зокрема.

³ Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1999/lis_99_07/37248/.

У контексті діяльності навчальних закладів, що здійснюють підготовку у сфері богословської освіти варто звернутись до аналізу напрацювання В. В. Буреги, який зазначає: “У діючих моделях вищої богословської освіти в Помісних православних церквах Європи існує помітне розмаїття. Тому висловлювані останнім часом побоювання, що інтеграція в Болонський процес спричинить за собою руйнування традицій духовної освіти в Російській православній церкві, слід визнати безпідставними. Застосування “болонських принципів” дає можливість кожному навчальному закладу описати свою освітню модель в категоріях, зрозумілих для всіх учасників процесу. Це дозволяє вирішити проблему взаємного визнання дипломів, створює фундамент для міжвузівського обміну професорами і студентами, а також для активної взаємодії в навчальній і науковій сферах.

Болонський процес доволі органічно вписується в європейські освітні традиції, у межах яких завжди існувала широка автономія університетів. І тому в Європі спроби узгодити між собою різні системи освіти не сприймаються як прагнення до знищення національних освітніх традицій. Сама парадигма вищої освіти в Європі виключає його жорстку уніфікацію. Традиція, що склалася на пострадянському просторі, принципово інша. І в Росії, і в Україні Болонський процес багато хто вважає «системою», яка жорстко нав'язується згори. І чиновники Міністерств освіти нерідко саме так інтерпретують принципи Болонського процесу. Але європейський досвід показує, що цей процес задуманий зовсім по-іншому. І сьогодні складається парадоксальна ситуація. У діалозі зі світськими чиновниками представники Російської Церкви інколи вимушені захищати «болонські принципи» від їх неправильного “пострадянського” прочитання. Адже Болонський процес в його європейському варіанті – це якраз і є метод узгодження різних систем вищої освіти, що зберігає своєрідність кожної з них. Усе це і свідчить про

максимальну відкритість богословських закладів Європи до різних трансформаційних процесів.

І якщо Церкві вдасться запропонувати своє творче використання принципів Болонського процесу, то це допоможе Помісним православним церквам просунутися по шляху формування в Європі єдиного простору православної богословської освіти”.¹⁴⁰

1988 року відновили роботу Київська духовна академія та семінарія (православна), 1990-го одночасно почали свою діяльність Івано-Франківська теологічна академія Івано-Франківської єпархії Української греко-католицької церкви та Львівська духовна семінарія Києво-Галицької митрополії Української греко-католицької церкви, 1991 року постала Вища семінарія Кам'янець-Подільської дієцезії Римо-Католицької Церкви. Трохи раніше, 1988 почала навчати перших студентів Рівненська духовна семінарія Християн віри євангельської (п'ятидесятники), а 1989 року – Одеська богословська семінарія Євангельських християн-баптистів. Хоча в Законі України “Про свободу совісті та релігійні організації” немає формулювання “вища богословська освіта” чи “заклад вищої богословської освіти”, зміст освіти є богословським, що засвідчує аналіз навчальних планів та назви деяких закладів вищої духовної освіти, наприклад: “Київська православна богословська академія”, “Українська теологічна семінарія”, “Івано-Франківська богословська академія імені св. Івана Золотоустого” та ін.

Починаючи з 1988 року, на території України розвинулася щільна мережа духовних закладів освіти, в яких реалізується, здебільшого, конфесійний тип богословської освіти. Так, за статистикою Державного департаменту з питань національностей та релігій Міністерства культури України на 1 січня 2018 року в Україні налічується 35709 релігійних організацій.⁴ “В порівнянні з минулорічними даними відбулося незначне

⁴ Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ ukr2016/63055/>.

зростання мережі – на 392 одиниці, що становить 1,0%. Для прикладу, зростання становило: в 2014 р. – 0,9%, в 2013 р. – 0,6%, в 2012 р. – 1,4%, в 2011 р. – 1,8%, в 2010 р. – 1,9%; а за період незалежності України (за 25 років) зростання в цілому становить 2,9 рази”.⁵ Відповідно до звіту на 1 січня 2016 року кількість назв релігійних організацій 98, з них 97% становлять християнські релігійні організації, з яких 55,4% православні організації, 14,7% католицькі організації, 29,9% протестантські релігійні організації, 1,6% етно-конфесійні релігійні організації (іслам, юдаїзм, караїми, вірменська церква), 0,2% буддистські релігійні організації, 1,7% нові релігійні організації. “У 2016 році залишаються 198 духовних навчальних закладів в Україні, в тому числі 129 закладів вищої духовної освіти та 69 середніх закладів духовної освіти. Наприклад, з 2000 по 2005 роки їх приріст складає 38,9%, з 2005 по 2010 роки – 14,3%, а з 2010 по 2015 роки – 11,6%. Бачимо, що за останні десять років спостерігається уповільнення темпів приросту останніх, але у кількісному значенні вони зростають. Потрібно зазначити, що за 2016 рік в закладах вищої духовної освіти спостерігається стрімке зменшення кількості слухачів (на 8038 осіб). Зауважимо на тому, що зменшення кількості слухачів у закладах вищої духовної освіти спостерігалось з 2005 року практично у всіх релігійних організаціях, які їх мають, окрім ісламських та юдейських”.⁶ 129 закладів вищої духовної освіти за змістом навчання і за спрямуванням є вищими богословськими навчальними закладами, які створені релігійними організаціями у відповідності до Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”. Також існують сім відділень, кафедр і факультетів у світських навчальних закладах, які створені і діють

⁵ Режим доступу: http://risu.org.ua/page.php?_lang=ua&path=expert_thought/&name=analytic&id=63066&alias=&#_edn1.

⁶ Режим доступу: http://risu.org.ua/page.php?_lang=ua&path=expert_thought/&name=analytic&id=63066&alias=&#_edn1.

відповідно до освітнього законодавства. Поміж них є гібридні форми, які поєднують в певний спосіб духовну і світську систему освіти в богословській підготовці. Далі ми спробуємо окреслити мережу згадуваних структур, в яких реалізовується богословська освіта. Мережа, наразі, представлена відповідно до офіційної статистики 129 закладами вищої духовної освіти, які мають державну реєстрацію відповідно до Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”. Проте цим законом релігійним організаціям (нагадаємо, що заклад вищої духовної освіти є типом релігійної організації) також дозволяється діяти без державної реєстрації, тому існує мережа закладів вищої духовної освіти, яка скористалися цим правом. Також є закордонні структури, які діють на території України і також готують релігійних служителів, і тому за формальними ознаками ми можемо їх зарахувати до закладів вищої духовної освіти. Також слід розмежувати заклади вищої духовної освіти за умовними рівнями від нижчих до вищих (хоча не завжди це розмежування є чітким). Далі пропонується аналіз мережі богословських центрів, які існують в Україні. Спочатку пропонується проаналізувати богословські освітні центри, які засновані або координують свою діяльність з релігійними організаціями, а потім проаналізувати діяльність богословських освітніх центрів, які не координують свою діяльність напряду з релігійними організаціями. В Україні налічується 31 православний центр богословської освіти.

Вони засновані, або координують свою діяльність з чотирма православними юрисдикціями: Українська православна церква,¹⁴¹ Українська православна церква Київського патріархату,¹⁴² Українська автокефальна православна церква,¹⁴³ Російська православна церква закордоном (в Україні Таврійська і Одеська єпархії).¹⁴⁴

Українська православна церква має 18 центрів богословської освіти (дивись у розділі “духовна освіта”¹⁴⁵), з яких 17 мають державну

реєстрацію, один діє без реєстрації (Миколаївське духовне училище), один зареєстрований як приватний заклад вищої освіти (Чернівецький богословський інститут), одна кафедра (кафедра богослов'я та гуманітарних дисциплін), яка діє в структурі приватного закладу вищої освіти, але координує свою роботу з Українською православною церквою. Два богословські освітні центри припинили свою діяльність (таблиця 3.1).

Таблиця 3.1

Мережа вищих закладів духовної освіти Української православної церкви

УКРАЇНЬСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незарєєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Університет	1	Луганський богословський університет на честь Архістратиґа Михаїла, раніше Луганське духовне училище Української православної церкви, а до цього Церковно-співоче училище Луганської єпархії Української православної церкви;	так	ні
Академія	2	Київська духовна академія і семінарія, раніше Київська духовна семінарія	так	ні
Семінарія	3	Волинська духовна семінарія	так	ні
	4	Одеська духовна семінарія	так	ні
	5	Полтавська місіонерська духовна семінарія, раніше Духовне училище Полтавської єпархії	так	ні
	6	Почаївська духовна семінарія	так	ні
	7	Сумська духовна семінарія, раніше Сумське пастирсько-богословське духовне училище Сумської єпархії	так	ні
	8	Таврійська духовна семінарія Сімферопольської та Кримської єпархії	так	ні
	9	Харківська духовна семінарія	так	ні

Училище	10	Володимир-Волинське регентське духовне училище, раніше Духовне училище Володимир-Волинської єпархії	так	ні
	11	Городоцьке духовне училище регентів-псаломників	так	ні
	12	Миколаївське духовне училище	ні	ні
	13	Мукачівське духовне училище УПЦ, раніше Хустське духовне училище Хустської єпархії УПЦ, а до цього Духовне училище Мукачівсько-Ужгородської єпархії УПЦ	так	ні
	14	Регентсько-катехизаторське духовне училище (при Свято-Троїцькому Корецькому ставропігійному монастирі)	так	ні
	15	Свердловське духовне училище	так	ні
	16	Чернігівське духовне училище, раніше Чернігівське духовне училище псаломників-регентів Чернігівської єпархії	так	ні
Заклади/структура вищої (гібридної) освіти				
Інститут	17	Чернівецький православний богословський інститут	так	ні
Кафедра	18	Кафедра богослов'я та гуманітарних дисциплін Класичного приватного університету	так	так
Припинило діяльність				
Академія	19	Українська Ужгородська богословська академія		
Училище	20	Катехизаторсько-регентське духовне училище Київської єпархії		

Діючих	18
Університет	1
Академія	1
Семінарія	7
Інститут	1
Училища	7
Кафедра	1

Недіючих	2
Академія	1
Училище	1

Богословські центри Української православної церкви представлені в двох видах: заклади вищої духовної освіти та заклади/структури вищої (гібридної) освіти, які в свою чергу мають шість типів: 1. Університет; 2. Академія; 3. Семінарія; 4. Інститут; 5. Училище; 6. Окремий структурний підрозділ (кафедра). Другий, третій та п'ятий типи є традиційними типами закладів вищої освіти для православної церкви на

території України і відтворюють історичні назви, які існували до 1921 року. Перший, четвертий та шостий тип з'являється лише в період незалежної України. Наразі освітня система Української православної церкви налічує одну академію, сім семінарій, сім училищ; один богословський університет (в юридичному статусі закладу вищої духовної освіти); один богословський інститут (в юридичному статусі приватного закладу вищої освіти); а також є кафедра приватного закладу вищої освіти, яка координує свою діяльність з Українською православною церквою. Єдиною академією є Київська духовна академія,¹⁴⁶ яка здійснює підготовку на другому (магістерському), третьому (освітньо-науковому) та на четвертому (науковому) рівні вищої освіти. На базі академії діє спеціалізована вчена рада із захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів за спеціальністю “богослов'я”. Також академія присвоює своїм науково-педагогічним працівникам вчені звання доцента та професора. До академії можуть вступити в магістратуру здебільшого випускники семінарій Української православної церкви (вступ до академії без диплому семінарії є рідким винятком), а вступ до аспірантури – лише після отримання диплому магістра академії. Таким чином, академія надає конфесійну богословську освіту як продовження здобутої раніше конфесійної освіти в семінарії. Важливим є те, що цю освіту можуть здобувати виключно вірні Української православної церкви, або інших помісних (канонічних) православних церков. Головним чином, здійснюється підготовка майбутніх чи діючих священно- та церковнослужителів за рекомендацією, з погодженням правлячого архієрея. У системі вищої освіти Української православної церкви, як ми вже завважували, діє сім семінарій для підготовки духовних осіб. Підготовка в семінарії відповідає першому (бакалаврському) рівню вищої освіти. Семінарії здебільшого здійснюють підготовку майбутніх священнослужителів, але іноді при семінарії готують і

церковнослужителів: регентів, іконописців тощо. Також у системі вищої освіти Української православної церкви діє сім училищ. У духовних училищах, здебільшого, здійснюється підготовка на початковому рівні (короткий цикл) вищої освіти. Духовні училища, передовсім, спрямовані на підготовку церковнослужителів – псаломщиків, регентів, катехизаторів, учителів недільних шкіл тощо. Іноді, по завершенні училища, особа могла бути рукопокладена в священницький сан (як правило для цього потрібно навчатися, або закінчити семінарію), особливо це було поширено в 1990-і роки, коли був брак підготовлених кандидатів для священницького служіння. По закінченні училища особа могла претендувати на зарахування на другий, третій або навіть четвертий курс семінарії. Також в освітній системі Української православної церкви є заклад вищої духовної освіти в статусі університету – Луганський богословський університет на честь Архістратиґа Михаїла¹⁴⁷ (офіційний сайт не працює). Університет мав трансформуватися від підготовки церковнослужителів до рівня підготовки священнослужителів, в планах було відкриття магістерських програм, але після початку бойових дій діяльність університету мінімізувалася.

Гібридною формою конфесійної богословської освіти Української православної церкви є діяльність приватного закладу вищої освіти “Чернівецький православний богословський інститут”. Він здійснює підготовку фахівців за трьома спеціальностями “Православне богослов’я”, “Іконописне мистецтво”, “Музичне мистецтво” на всіх рівнях вищої освіти. Крім того, на базі інституту діє спеціалізована вчена рада, на якій можна захистити дисертації на здобуття наукових ступенів. Юридичний статус є досить невизначеним, оскільки за новим законодавством, після реєстрації юридичної особи можна здійснювати діяльність у сфері вищої освіти. До реєстру закладів вищої освіти юридична особа потрапляє після

отримання ліцензії на підготовку фахівців хоча б за однією зі спеціальностей.

Ще однією гібридною формою богословської освіти, нетрадиційною для Української православної церкви, яка представлена як інституційна форма духовної освіти, є Кафедра богослов'я та гуманітарних дисциплін Класичного приватного університету.¹⁴⁸ Кафедра, з одного боку, є частиною університету, а з іншого – координує свою роботу у підготовці фахівців за спеціальністю “богослов'я” з учбовим комітетом при Священному синоді Української православної церкви. Навчальний план підготовлений відповідно до вимог підготовки на першому (бакалаврському) та другому (магістерському) рівні вищої освіти, які висуваються до семінарій та академії Української православної церкви. Класичний приватний університет 2012 року отримав державну ліцензію, а 2016 і акредитацію на підготовку на першому (бакалаврському) рівні освіти, і в цей же рік отримав ліцензування, а 2017 – акредитацію на другому (магістерському) рівні освіти за спеціальністю “богослов'я”. Класичний приватний університет отримав ліцензію за спеціальністю “Богослов'я (Православ'я)”. Слід зазначити, що Класичний приватний університет у підготовці координує свою діяльність з правлячим архієреєм, митрополитом Запорізьким та Мелітопольським Лукою (Коваленко) Української православної церкви. Крім того, кафедра богослов'я та гуманітарних дисциплін⁷ Класичного приватного університету координує діяльність з Учбовим комітетом Української православної церкви.⁸ Основний контингент студентів – це священики Запорізької та Мелітопольської єпархії Української православної церкви.

⁷ Режим доступу: http://virtuni.education.zp.ua/info_cpu/node/4420.

⁸ Режим доступу: http://uchkom.church.ua/kafedra-bogoslovya-klasich_nogo-privatnogo-universitetu-m-zaporizhzhya/.

Отже, Українська православна церква має структуру вищої духовної освіти, в якій присутні три традиційних типи навчальних циклів вищої освіти – молодший бакалавр, семінарія – перший (бакалаврський) рівень вищої освіти – бакалавр, академія – другий (магістерський), третій (освітньо-науковий) рівень вищої освіти – доктор філософії та науковий рівень – доктор наук. Причому до семінарії можна вступати відразу, не вступаючи до училища. Також в Українській православній церкві ми бачимо формування нетрадиційних для неї інституційних форм – це богословські заклади вищої освіти та заклади/структури вищої (гібридної) освіти, які представлено в трьох формах: університет в статусі закладу вищої духовної освіти, інститут у статусі приватного закладу вищої освіти, кафедра приватного закладу вищої освіти, яка координує свою роботу з церковними структурами. Передбачається, що на базі цих закладів може формуватися наскрізна підготовка від нижчих до вищих рівнів освіти. Якщо в традиційних закладах, кожен тип відповідає певним рівням вищої освіти, то в нетрадиційних на базі одного закладу можуть бути присутні всі рівні вищої освіти. Можна стверджувати, що традиційна та нетрадиційні інституційні форми існують на цей момент паралельно.

Українська православна церква Київського патріархату має 7 центрів богословської освіти,¹⁴⁹ з яких усі мають державну реєстрацію, чотири з яких мають державну ліцензію, а один – державну акредитацію, один діє як автономний підрозділ при світському закладі вищої освіти. Вісім центрів богословської освіти припинили своє існування. Детальні відомості представлені в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

**Мережа вищих закладів духовної освіти
Української православної церкви Київського патріархату**

УКРАЇНЬСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА КИЇВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незареєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Академія	1	Волинська православна богословська академія, раніше Волинська духовна семінарія Української православної церкви Київського Патріархату	так	так
	2	Київська православна богословська академія, раніше Київська духовна семінарія	так	так
	3	Львівська православна богословська академія, раніше Львівська духовна семінарія	так	так
Семінарія	4	Дніпровська духовна семінарія	так	ні
	5	Рівненська духовна семінарія, раніше Рівненське духовне училище	так	ні
Інститут	6	Івано-Франківський богословський інститут, раніше Івано-Франківська духовна семінарія		
Заклади /структури (гібридної) освіти				
Відділення	7	Богословське відділення Київської православної богословської академії при філософсько-теологічному факультеті Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, раніше Богословське відділення Київської духовної академії (Київської духовної академії Української православної церкви Київського патріархату) при філософсько-теологічному факультеті Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича	так	так
Припинило діяльність				
Академія	8	Київська духовна академія		
	9	Львівська духовна академія		

Семінарія	10	Тернопільська духовна семінарія ім. Св. Рівноапостольних Кирила і Мефодія, раніше Тереховлянська духовна семінарія та Тернопільське духовне училище Тернопільської єпархії
Училище	11	Духовне училище Чернігівської єпархії, раніше Духовне училище Чернігівсько-Сумської єпархії
	12	Коломийське духовне училище Коломийської єпархії УПЦ КП
	13	Східно-Українське духовне училище Луганської єпархії (м. Луганськ)
	14	Дніпропетровське духовне церковно-хорове училище
Школа	15	Житомирська духовна школа

Діючих	7	Недіючих	8
Академія	3	Академія	2
Семінарія	2	Семінарія	1
Інститут	1	Училище	4
Відділення	1	Школа	1

Богословські центри Української православної церкви Київського патріархату також представлені в двох видах: заклади вищої духовної освіти та заклади/структура вищої (гібридної) освіти, які, в свою чергу, мають чотири типи: 1. Академія; 2. Семінарія; 3. Інститут; 4. Окремий структурний підрозділ (відділення). Наразі освітню систему Української православної церкви Київського патріархату становлять: три академії, дві семінарії; один інститут (в юридичному статусі заклад вищої духовної освіти); відділення державного закладу вищої освіти, яке координує свою діяльність з Українською православною церквою Київського патріархату. У системі освіти є три академії, які здійснюють підготовку на першому (бакалаврському) та другому (магістерському) рівнях вищої освіти. Але лише Київська православна богословська академія здійснює підготовку на третьому (освітньо-науковому) та на четвертому (науковому) рівні вищої освіти. На базі академії діє спеціалізована вчена рада із захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів за спеціальністю “богослов’я”. Також академія присвоює своїм науково-педагогічним працівникам вчені звання доцента та професора. До академії можуть вступити на магістратуру здебільшого випускники семінарій Української православної церкви

Київського патріархату (вступ до академії без диплома семінарії є рідким винятком), а вступ до аспірантури можливий лише після отримання диплома магістра академії. Таким чином, академія надає конфесійну богословську освіту як продовження здобутої конфесійної освіти перед тим у семінарії. Важливим є те, що цю освіту можуть здобувати виключно вірні Української православної церкви Київського патріархату. Головним чином, здійснюється підготовка майбутніх чи діючих священно- та церковнослужителів за рекомендацією та з погодження правлячого архієрея. Навчання в академії в Українській православній церкві Київського патріархату на відміну від Української православної церкви може починатися з першого (бакалаврського) рівня вищої освіти і продовжуватися на наступних рівнях. Поряд з академіями діють дві семінарії та один інститут, в яких здійснюється підготовка лише на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти, але тільки перший рівень має також одна академія (Волинська). Отже, з типами навчальних закладів прямо не корелюється наявність відповідних рівнів вищої освіти. У закладах вищої духовної освіти УПЦ КП здебільшого здійснюють підготовку майбутніх священнослужителів, але іноді при закладах вищої духовної освіти готують і церковнослужителів: регентів, іконописців, учителів недільних шкіл, викладачів, науковців тощо. Українська православна церква Київського патріархату також мала духовні училища та духовну школу, але після освітньої реформи ці два типи закладу вищої духовної освіти були ліквідовані.

Гібридною формою конфесійної богословської освіти в УПЦ КП є богословське відділення при філософсько-богословському факультеті Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича. Створення цього відділення відновило традиції богословської освіти у світському закладі вищої освіти, які існували в Чернівецькому університеті до 40-х років ХХ ст. Відділення, з одного боку є автономною структурою

університету, а з іншого – відділенням Київської православної богословської академії. Освітня програма орієнтована на підготовку священно- та церковнослужителів для Української православної церкви Київського патріархату. Підготовка здійснюється на першому (бакалаврському) та на другому (магістерському) рівнях освіти, але освітні програми до 2017 року не мали державного ліцензування та акредитації, випускники отримували церковний диплом, який визнається УПЦ КП. Студент чоловічої статі може бути висвячений на священника Української православної церкви Київського патріархату. Більшість студентів здобуває паралельно світську освіту, навчаючись на заочній формі за спеціальностями “релігієзнавство”, “історія”, “філологія”, “економіка” тощо. 2017 року освітня програма на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти була проліцензована. Відділення богослов'я чітко орієнтоване на задоволення потреб Української православної церкви Київського патріархату, і те, що спеціальність не мала державної ліцензії та акредитації ніяк не впливало на працевлаштування в церковних структурах. Богословське відділення є радше церковною структурою, яке має високий рівень автономії на факультеті та в університеті; на сайті відділення позначено: “Відділення богослов'я при філософсько-теологічному факультеті Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича”.⁹

Київська православна богословська академія стала першим закладом вищої духовної освіти, який скористався повною мірою можливостями нового освітнього законодавства. 2015 року Академія отримала державну ліцензію, а 2016 державну акредитацію першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівня освіти. Також була відкрита аспірантура – підготовка на третьому (освітньо-науковому) рівні

⁹ Ситуація може змінитися в найближчий час, оскільки відділення починає процедуру державного ліцензування, а пізніше акредитації своїх освітніх програм

(доктор філософії) та докторантура – підготовка на науковому рівні (доктор наук) за спеціальністю 041 “Богослов’я”. Також Київська православна богословська академія відкрила спеціалізовану вчену раду із захисту дисертацій і започаткувала випуск наукового журналу “Труди Київської духовної академії”, що увійшов до переліку Міністерства освіти і науки України як фахове видання за спеціальністю “Богослов’я”.

Отже, Українська православна церква Київського патріархату має оптимізовану та централізовану структуру, яка орієнтована на підготовку насамперед кадрів для задоволення власних потреб. На цей момент розгорнуті всі рівні вищої освіти, що дозволяє здійснювати відтворення кваліфікованих кадрів, опираючись в основному на освітньо-наукові структури Української православної церкви Київського патріархату.

Мережа Української автокефальної православної церкви налічує вісім центрів богословської освіти, 150 три припинили своє існування (таблиця 3.3).

Таблиця 3.3

**Мережа вищих закладів духовної освіти
Української автокефальної православної церкви**

УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незареєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Академія	1	Вища богословська академія при Управлінні Івано-Франківської Єпархії УАПЦ, раніше Івано-Франківська духовна семінарія Української автокефальної православної церкви	так	ні
	2	Тернопільська духовна Академія	так	ні
	3	Ужгородська українська богословська академія	На стадії реєстрації статуту	На стадії підготовки документів до ліцензування/ акредитації
Семінарія	4	Львівська духовна семінарія	так	ні
	5	Тернопільська духовна семінарія, раніше Тернопільська духовна семінарія Тернопільської єпархії Української автокефальної православної церкви	так	ні
Відділення	6	Дяківсько-регентське відділення Івано-Франківської духовної семінарії	так (на правах структурного підрозділу Івано-Франківської духовної семінарії)	ні
Заклад/структура вищої (гібридної) освіти				

Факультет	7	Українська богословська академія (богословсько-філософський факультет) Карпатського університету імені Августина Волошина	Так (на правах структурного підрозділу КаУ)	так (на правах структурного підрозділу КаУ)
Коледж	8	Ужгородський богословський коледж Карпатського університету імені Августина Волошина	так (на правах структурного підрозділу КаУ)	так (на правах структурного підрозділу КаУ)
Припинило діяльність				
Коледж	9	Колегія св. Петра Могили Київської єпархії		
Училище	10	Духовне училище Хмельницької єпархії		
Школа	11	Боринська регентсько-дяківська школа Львівської єпархії Української автокефальної церкви		

Діючих	8	Недіючих	3
Академія	3	Коледж	1
Семінарія	2	Училище	1
Факультет	1	Школа	1
Коледж	1		
Відділення	1		

P.S.: 2018 року Консисторією Карпатської єпархії УАПЦ (у відповідності до Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”) створено як заклад вищої духовної освіти Ужгородську українську богословську академію, статут якої перебуває на стадії реєстрації.

Центри богословської освіти Української автокефальної православної церкви також є двох видів: заклади вищої духовної освіти та заклади/ структури вищої (гібридної) освіти, які, в свою чергу, мають три типи: 1. Академія; 2. Семінарія; 3. Окремий структурний підрозділ (факультет і коледж), одне відділення. Наразі освітню систему УАПЦ складають: три академії, дві семінарії; один факультет приватного закладу вищої освіти, один коледж приватного закладу вищої освіти, які координують свою діяльність з Українською автокефальною православною церквою, а також одне відділення. У семінарії надають освіту на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти, в академіях та факультеті також і на другому (магістерському) рівні вищої освіти. На

третьому (освітньо-науковому) і четвертому науковому рівнях вищої освіти здійснює підготовку Українська богословська академія (богословсько-філософський факультет) Карпатського університету імені Августина Волошина. Також факультет присвоює своїм науково-педагогічним працівникам вчені звання доцента та професора. Таким чином, у закладах вищої духовної освіти надається освіта здебільшого вірним Української автокефальної православної церкви. Головним чином, здійснюється підготовка майбутніх чи діючих священно- та церковнослужителів, як і в інших православних юрисдикціях, за рекомендацією та за погодженням з правлячим архієреєм. У закладах вищої духовної освіти УАПЦ здебільшого здійснюють підготовку майбутніх священнослужителів, але Івано-Франківська семінарія готує лише церковнослужителів. Українська автокефальна православна церква також мала духовний коледж, училище та духовну школу, але за браком абітурієнтів вони припинили своє існування.

Українська автокефальна православна церква має гібридну форму богословської освіти. Українська богословська академія діє як структурний підрозділ у статусі богословсько-філософського факультету приватного закладу вищої освіти Карпатського університету імені Августина Волошина. Оскільки від грудня 2006 року з бакалаврської підготовки зникла спеціальність “богослов’я” то навчальний план Карпатського університету за напрямом “філософія”, було адаптовано до богословської програми Ужгородської української богословської академії.¹⁰ За своїм спрямуванням освітні програми Карпатського університету імені Августина Волошина орієнтовано на православне богослов’я. Навчаючись на богословських програмах, можна паралельно отримати диплом за світськими спеціальностями Карпатського університету імені Августина Волошина. 2018 року Консисторією Карпатської єпархії Української

¹⁰ Цим шляхом йшов і Український католицький університет

автокефальної православної церкви (відповідно до Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”) створено як заклад вищої духовної освіти Ужгородську українську богословську академію, статут якої перебуває на стадії реєстрації.

Отже, Українська автокефальна православна церква має мережу центрів богословської освіти, що охоплює чотири західні області України, яка орієнтована на підготовку кадрів для задоволення внутрішніх потреб. Але в системі освіти Української автокефальної православної церкви представлена підготовка на всіх рівнях вищої освіти, що вможливило відтворення кадрів власними силами.

Свій центр богословської освіти в Україні має Російська православна церква закордоном (таблиця 3.4).

Таблиця 3.4

Мережа вищих закладів духовної освіти Російської православної церкви закордоном

РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ЗАКОРДОНОМ				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незареєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Семінарія	1	Свято-Кирило-Мефодіївська духовна семінарія Таврійської та Одеської єпархії	Так	Ні

Діючих	1
Семінарія	1
Факультет	1

Недіючих	0
----------	---

Таврійська та Одеська єпархія відмовилися об'єднуватися з Російською православною церквою і тому Свято-Кирило-Мефодіївська духовна семінарія і далі здійснює підготовку священнослужителів та опікується освітою для активних мирян Російської православної церкви закордоном. Католицькі центри богословської освіти

налічують двадцять чотири центри та представлені в трьох католицьких юрисдикціях: Української греко-католицької церкви,¹⁵¹ Мукачівська єпархія греко-католицької церкви,¹⁵² Римсько католицька церква в Україні.¹⁵³

Українська греко-католицька церква має мережу з чотирнадцяти центрів богословської освіти, два припинили своє існування (таблиця 3.5).

Таблиця 3.5.

Мережа закладів вищої духовної освіти Української греко-католицької церкви

УКРАЇНЬСКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незареєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Університет	1	Раніше Івано-Франківська богословська академія імені Св. Івана Золотоустого Івано-Франківської архієпархії, до цього Івано-Франківська теологічна академія Івано-Франківської єпархії, перед тим Івано-Франківський теологічно-катехитичний духовний інститут	так	ні
	2	Український католицький університет, раніше Львівська богословська академія	так	ні
Академія	3	Чортківська дяківсько-катехитична академія ім. Священномученика Григорія Хомишина Бучацької єпархії, раніше Чортківське вище дяківсько-катехитичне училище ім. Єпископа Григорія Хомишина Тернопільської єпархії, а до цього Чортківська дяківсько-регентська школа Тернопільської єпархії	так	ні
Семінарія	4	Дрогобицька духовна семінарія блаженних священномучеників Северина, Віталія та Якіма	так	ні
	5	Івано-Франківська духовна семінарія імені Священномученика Йосафата Івано-Франківської єпархії	так	ні
	6	Київська трьохсвятительська духовна семінарія	так	ні

	7	Львівська духовна семінарія Святого Духа Кієво-Галицької митрополії	так	ні
	8	Мала семінарія Кієво-Галицької митрополії, раніше входила у склад Львівської духовної семінарії Кієво-Галицької митрополії	так	ні
	9	Тернопільська вища духовна семінарія ім. Патріарха Йосифа Сліпого Тернопільської єпархії, раніше Тернопільська духовна семінарія	так	ні
Інститут	10	Василіанський інститут філософсько-богословських студій імені митрополита Йосифа В. Рутського провінції отців Василіан Найсвятішого Спасителя в Україні, раніше Львівський філософсько-богословський духовний інститут отців Василіан	так	ні
	11	Дрогобицький інститут Пресвятої Трійці Самбірсько-Дрогобицької єпархії, раніше Єпархіальний катехитичний інститут;	так	ні
	12	Редемптористський вищий духовний інститут філософсько-богословських студій імені владика Миколи (Чарнецького), раніше Вища духовна семінарія (духовний інститут) Львівської провінції чину отців-редемптористів	так	ні
Коледж	13	Дяківсько-катехитичний коледж Коломийсько-Чернівецької єпархії (м. Коломия)	так	ні
Заклади/структура вищої (гібридної) освіти				
Університет	14	Український католицький університет	так	так
Припинили діяльність				
Семінарія	15	Зборівська духовна семінарія		
Інститут	16	Інститут духовно-релігійної освіти Зборівської єпархії		

Діючих	14
Університет	3
Академія	1
Семінарія	6
Інститут	3
Коледж	1

Недіючих	2
Семінарія	1
Інститут	1

Українська греко-католицька церква має два види центрів богословської освіти: заклади вищої духовної освіти та заклади/структури вищої (гібридної) освіти, які поділяються на шість типів: 1. Університет. 2. Академія. 3. Семінарія. 4. Інститут. 5. Коледж. 6. Окремий структурний підрозділ (факультет). Наразі освітню систему Української греко-католицької церкви становлять: два університети, одна академія, шість семінарій; три інститути; один коледж, один факультет приватного закладу вищої освіти, який координує свою діяльність з УГКЦ. Специфіка діяльності Українського католицького університету полягає у тому, що він має реєстрацію як духовний та як приватний заклад вищої освіти, хоча всі або більшість структур накладаються, але є структури, що належать лише Українському католицькому університету як закладу вищої духовної освіти і є структури, які належать лише Українському католицькому університету як приватному закладу вищої освіти, тоді як богословсько-філософський факультет є наскрізним для двох юридичних осіб Українського католицького університету. Івано-Франківська богословська академія імені Св. Івана Золотоустого¹⁵⁴ має чотири факультети, і крім філософсько-богословського ще три факультети, які реалізують богословські програми. Специфікою діяльності університету, є те, що філософсько-богословський факультет афільований з Івано-Франківською духовною семінарією¹⁵⁵ і реалізує спільну освітню програму підготовки майбутніх священнослужителів Української греко-католицької церкви. Прикметним є те, що єдина академія в системі освіти Української греко-католицької церкви готує на коротких дворічних програмах дяків, регентів, катехетів, подібні програми також реалізуються в єдиному коледжі. У семінаріях освітня програма становить шість років і на виході випускник отримує повну вищу освіту, яка відповідає освітньому ступеню – магістр. З трьох інститутів Дрогобицький Пресвятої Трійці, передовсім, орієнтований на підготовку катехетів, два інші орієнтовані на підготовку членів двох орденів Редemptористів і Василіан. Отже, в Українській греко-католицькій церкві є різноманітні типи центрів богословської освіти. Афільований з

УГКЦ приватний заклад вищої освіти, який має низку небогословських (світських) спеціальностей. Слід також зазначити, що мережа центрів богословської освіти зосереджена в трьох галицьких областях та один духовний заклад вищої освіти в Київській області.

Гібридною формою конфесійної богословської освіти в Українській греко-католицькій церкві є філософсько-богословський факультет Українського католицького університету.¹¹ Підготовка за богословськими освітніми програмами велася з моменту його заснування 2002 року, але починаючи з 2006 було отримано державну акредитацію першого (бакалаврського), 2007 року другого (магістерського) рівнів освіти, а 2013 відкрито аспірантуру за спеціальністю 09.00.14 – “богослов’я”. Український католицький університет має статус вищого приватного навчального закладу і діє в системі Міністерства освіти і науки України, але тісно пов’язаний з Українською греко-католицькою церквою. Це дало можливість 2015 року отримати повну ватиканську акредитацію богословських програм на всіх освітніх рівнях. На богословських освітніх програмах викладається греко-католицьке богослов’я. Крім того, на богословських програмах навчаються також студенти Львівської духовної семінарії Української греко-католицької церкви, де вони мають додаткові пасторські дисципліни та богослужбову практику. По завершенні студенти отримують диплом державного зразка Українського католицького університету та церковний диплом семінарії. На філософсько-богословському факультеті діє шість кафедр: богослов’я, пасторального богослов’я, філософії, церковної історії, біблійних наук, літургіки.¹²

Ще однією формою гібридної богословської освіти Української греко-католицької церкви є кафедра богослов’я та суспільствознавчих дисциплін імені академіка Івана Луцького університету короля Данила,¹⁵⁶

¹¹ Режим доступу: <http://theological.ucu.edu.ua/>.

¹² Режим доступу: <http://theological.ucu.edu.ua/kafedry>

яка афілювала підготовку за спеціальністю 041 “Богослов’я” з Івано-Франківським богословським університетом імені Св. Івана Золотоуста. Університет короля Данила¹³ отримав 2011 року державну акредитацію першого (бакалаврського) рівня, а 2012-го – на освітньо-кваліфікаційному рівні спеціаліста¹⁴ із зазначенням конфесії (греко-католицька).

Свою мережу центрів богословської освіти має Мукачівська греко-католицька єпархія,¹⁵⁷ яка діє окремо від Української греко-католицької церкви і підпорядковується напряму римському понтифіку. У складі Мукачівської греко-католицької єпархії діє одна академія та одна семінарія (таблиця 3.6).

Таблиця 3.6

Мережа закладів вищої духовної освіти Мукачівської греко-католицької єпархії

МУКАЧІВСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЄПАРХІЯ				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незареєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Академія	1	Ужгородська греко-католицька академія ім. Блаженного Теодора Ромжі, раніше Ужгородська греко-католицька богословська академія	так	ні
Семінарія	2	Семінарія Redemptoris Mater (м. Ужгород)	так	ні
Діючих	2	Недіючих	0	
Академія	1			
Семінарія	1			

¹³ Режим доступу: <http://iful.edu.ua/>.

¹⁴ У номенклатурі старого освітнього законодавства було отримано акредитацію з освітньо-кваліфікаційним рівнем «спеціаліст», який в новому освітньому законодавстві прирівняний до другого (магістерського) рівня освіти

В академії здійснюється підготовка майбутніх священнослужителів Мукачівської греко-католицької єпархії, у семінарії готують майбутніх священнослужителів для роботи за межами України, там, де не вистачає католицьких священиків.

Римо-католицька церква в Україні має дев'ять центрів богословської освіти, два – припинили своє існування (таблиця 3.7).

Таблиця 3.7.

Мережа закладів вищої духовної освіти Римсько-католицької церкви в Україні

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незареєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Семінарія	1	Вища духовна семінарія Святого Духа Кам'янець-Подільської дієцезії (м. Городок)	так	ні
	2	Вища духовна семінарія Львівської архидієцезії	так	ні
	3	Вища духовна семінарія Найсвятішого Серця Ісуса Києво-Житомирської дієцезії (м. Ворзель)	так	ні
	4	Семінарія Redemptoris Mater (м. Київ)	ні	ні
	5	Семінарія Redemptoris Mater (м. Вінниця)	ні	ні
Інститут	6	Інститут богословських наук «Непорочної Діви Марії» Кам'янець-Подільської дієцезії (м. Городок)	так	ні
	7	Інститут релігійних наук Св. Томи Аквінського Східного вікаріату чоловічого Домініканського ордену в Україні, раніше Коледж католицької теології св. Томи Аквінського (м. Київ)	так	ні

	8	Теологічний інститут ім. Св. Йосипа Більчевського Львівської архідієцезії (м. Львів)	та к	ні
Центр	9	Катехитичний духовний центр при Закарпатській апостольській адміністрації	та к	ні
Припинили діяльність				
Університет	10	Український католицький університет св. Михайла Житомирської дієцезії (м. Київ)		
Школа	11	Школа апостольства мирян		

Діючих	9
Семінарія	5
Інститут	3
Центр	1

Недіючих	2
Університет	1
Школа	1

Римо-католицька церква має лише один вид центрів богословської освіти – заклади вищої духовної освіти, які представлені трьома типами: 1. Семінарія; 2. Інститут; 3. Центр.

Мережа закладів вищої духовної освіти складається з п'яти семінарій, трьох інститутів, одного центру. У семінаріях здійснюється підготовка майбутніх священників. Інститути та центр призначені для богословської освіти мирян і не лише католиків. У Римо-католицькій церкві була спроба створити університет в юридичному статусі закладу вищої духовної освіти, юридична особа “Український католицький університет св. Михайла” був зареєстрований, але університет так і не розпочав свою роботу. Слід зазначити, що центри богословської освіти Римо-католицької церкви діють у регіонах, де компактно проживають віруючі католики західного обряду.

Протестантські центри богословської освіти являють низку організацій та представляють двадцять чотири протестантські юрисдикції. Центри богословської освіти релігійних організацій баптистів мають: Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів, Братство незалежних церков і місій євангельських християн-баптистів України, Центри богословської освіти Релігійних організацій євангельських

християн має: Асоціація місіонерських церков євангельських християн України. Центри богословської освіти Релігійних організацій християн віри євангельської має: Українська церква християн віри євангельської (Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської-п'ятидесятників), Релігійні організації центру божої церкви християн віри євангельської в Україні (у пророцтвах), Союз вільних церков християн євангельської віри України. Центри богословської освіти релігійних організацій харизматів мають: Об'єднання незалежних харизматичних християнських церков України (Повного Євангелія), Українська християнська євангельська церква, Релігійні організації церкви живого Бога, Духовний центр “Нове покоління” християнських церков України, Духовне управління незалежних громад євангельських християн України, Духовне управління незалежних громад євангельських християн України (м. Київ), Український релігійний центр об'єднання незалежних помісних церков Повного Євангелія “Творці миру” (м. Київ), Духовний центр незалежних церков Повного Євангелія України, Християнський центр співробітництва незалежних громад Церкви Христової в Україні, Духовний центр співробітництва незалежних громад Церкви Христової в Україні “Благовіст”, Собор незалежних євангельських церков України, Об'єднання Української церкви повного Євангелія, Духовний центр церков євангельських християн України, Об'єднання християнських церков України “Слово життя”. Центри богословської освіти релігійних організацій адвентистів має: Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня. Центри богословської освіти релігійних організацій лютеран має: Українська лютеранська церква¹⁵. Центри богословської освіти мають релігійні організації пресвітеріан.

Серед релігійних організацій баптистів налічується 46 центрів богословської освіти. Серед них найбільшу мережу має Всеукраїнський

¹⁵Режим доступу: <http://ukrlc.org/>.

союз церков євангельських християн-баптистів¹⁵⁸ – 43 діючих центрів богословської освіти та 9, що припинили свою діяльність¹⁵⁹ (таблиця 3.8).

Таблиця 3.8.

**Мережа закладів вищої духовної освіти
Всеукраїнського союзу церков євангельських християн-
баптистів**

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ ЦЕРКОВ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН- БАПТИСТІВ				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незареєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Семінарія	1	Ірпінська біблійна семінарія	так	ні
	2	Київська богословська семінарія, раніше Київська духовно-освітня семінарія	так	ні
Інститут	3	Кременчуцька богословська семінарія, раніше Кременчуцький регіональний біблійний коледж	так	ні
	4	Одеська богословська семінарія	так	ні
	5	Східно-українська баптистська теологічна семінарія (м. Макіївка)	так	ні
	6	Українська баптистська теологічна семінарія	так	ні
	7	Біблійний інститут (Вінницька обл.)	так	ні
	8	Біблійний інститут (Волинська обл.)	ні	ні
	9	Біблійний інститут (Дніпропетровська обл.)	ні	ні
	10	Біблійний інститут (Донецька обл.)	ні	ні
	11	Біблійний інститут (Житомирська обл.)	ні	ні
	12	Біблійний інститут (Закарпатська обл.)	ні	ні
	13	Біблійний інститут (Івано-Франківська обл.)	ні	ні
	14	Біблійний інститут (Кіровоградська обл.)	ні	ні
	15	Біблійний інститут (Львівська обл.)	ні	ні
	16	Біблійний інститут (Миколаївська обл.)	ні	ні
	17	Біблійний інститут (Полтавська обл.)	ні	ні

	18	Біблійний інститут (Сумська обл.)	ні	ні
	19	Біблійний інститут (Тернопільська обл.)	ні	ні
	20	Біблійний інститут (Хмельницька обл.)	ні	ні
	21	Біблійний інститут (Черкаська обл.)	ні	ні
	22	Біблійний інститут (Чернігівська обл.)	ні	ні
	23	Бузівський біблійний інститут (Черкаська обл.)	так	ні
	24	Заочний біблійний інститут «Служіння настановленням» (Чернівецька обл.)	так	ні
	25	Інститут підготовки церковних служителів	так	ні
	26	Рівненський біблійний інститут	так	ні
	27	Таврійський християнський інститут (м. Херсон)	так	ні
Коледж	28	Вінницький регіональний біблійний коледж при обласному об'єднанні	так	ні
	29	Волинський регіональний біблійний коледж при обласному об'єднанні церков ЄХБ	так	ні
	30	Дніпропетровський регіональний біблійний коледж при обласному об'єднанні	так	ні
	31	Вінницький регіональний біблійний коледж при обласному об'єднанні	так	ні
	32	Волинський регіональний біблійний коледж	так	ні
	33	Карпатський регіональний біблійний коледж	так	ні
	34	Київський регіональний біблійний коледж	так	ні
	35	Прикарпатський біблійний коледж (м. Івано-Франківськ)	так	ні
	36	Рівненський регіональний біблійний коледж	так	ні
	37	Сумський регіональний біблійний коледж	так	ні
	38	Харківський регіональний біблійний коледж	так	ні
	39	Хмельницький регіональний біблійний коледж (м. Дунаївці)	так	ні
	40	Чернівецький регіональний біблійний коледж	так	ні
	41	Чернігівський регіональний біблійний коледж	так	ні
Школа	42	Київська біблійна школа глухих і слабочуючих	так	ні
Припинили свою діяльність				
Університет	43	Донецький християнський університет		

	44	Київський християнський університет
Академія	45	Християнська музична академія
Інститут	46	Біблійний інститут
	47	Київський біблійний інститут «Слово Євангелія»
Коледж	48	Західно-український богословський коледж з Українською баптистською семінарією (з припиненням своєї діяльності як окрема одиниця)
	49	Біблійний коледж Послуху Христу (Житомирська обл.)
	50	Луганський регіональний біблійний коледж
Школа	51	Одеська середня біблійна школа

Діючих	42
Семінарія	6
Інститут	21
Коледж	13
Школа	1

Недіючих	9
Університет	2
Академія	1
Інститут	2
Коледж	3
Школа	1

Мережа Всеукраїнського союзу церков євангельських християн-баптистів складається лише з одного виду центрів богословської освіти – закладів вищої духовної освіти, які в свою чергу поділяються на чотири типи: 1. Семінарія; 2. Інститут; 3. Коледж; 4. Школа. Семінарій – 6, інститутів – 21, коледжів – 13, шкіл – 1. Також свого часу були представлені ще два типи: університет та академія, які припинили свою діяльність. Донецький університет на 2014 р. працював і мав студентів, але військові дії на Донбасі призвели до припинення діяльності цього закладу. Але слід зазначити, що система освіти Всеукраїнського союзу церков євангельських християн-баптистів формувалася як рівнева, у котрій закладалася чітка послідовність (хоча вона не завжди реалізовувалася на практиці). Перший рівень богословської освіти – школа, в якій надавалася середньо-спеціальна богословська освіта (аналогом у світській системі є училище), якій мало передувати навчання в недільній школі при громаді;

але мережа шкіл середньо-спеціальної богословської освіти не розвинулася. Другий рівень богословської освіти – коледж, передбачає короткий цикл підготовки не більше двох років (аналогом у світській системі є технікум з отриманням диплому молодшого спеціаліста); навчання орієнтовано на підготовку служителів за актуальними для громад певного регіону спеціалізаціями. Коледжі рівномірно розміщені по всій території України. Деякі з них поступово трансформувалися в семінарії, наприклад, Кременчуцький, Запорізький, а Львівський був об'єднаний з Українською баптистською семінарією. Третім рівнем богословської освіти є інститут, мережа яких охоплює майже всі регіони України (крім Запорізької, Київської, Луганської, Одеської, Харківської областей), навчання відбувається протягом трьох років за спільною для всіх інститутів програмою, орієнтованою на оволодіння не тільки прикладними, а й теоретичними знаннями з богослов'я. По завершенні інституту можна продовжити навчання одразу на четвертому курсі Київської богословської семінарії і отримати диплом бакалавра (винятком є Таврійський християнський інститут (м. Херсон), який надає також освіту на бакалаврському та магістерському рівнях). Семінарії відкривають здебільшого там, де є певна концентрація віруючих євангельських християн-баптистів, ці семінарії орієнтовані на підготовку, передовсім, майбутніх священнослужителів (пасторів) та церковнослужителів для допомоги пастору в організації різних служінь в окремо взятій громаді. Повний семінарський цикл навчання триває три або чотири роки, з отриманням диплому бакалавра. Також в усіх семінаріях Всеукраїнського союзу церков євангельських християн-баптистів є можливість продовжити навчання на магістерському рівні. У структурі Всеукраїнського союзу церков євангельських християн-баптистів діяла також Християнська музична академія, яка надавала вузькоспеціалізовану музичну освіту для підготовки фахівців для релігійних громад (у світській системі освіти

академія відповідає закладу вищої освіти, який здійснює підготовку за однією чи спорідненими спеціальностями). Також працювали два університети, які надавали освіту не тільки за богословськими, а й за світськими спеціальностями – соціологія, право, журналістика тощо. У системі освіти Всеукраїнського союзу церков євангельських християн-баптистів відсутній заклад вищої духовної освіти, який має аспірантуру, але існувала практика поодиноких присуджень наукових ступенів “доктор служіння” окремим особам, які робили значний внесок у одному або кількох видах служіння, також ці ступені присуджувалися і за наукову роботу та за наукове дослідження, оформлене в окремий текст. Для системи богословської освіти Всеукраїнського союзу церков євангельських християн-баптистів характерна чітка рівневість і щільність мережі, яка рівномірно розподілена по всій території України.

Братство незалежних церков і місій євангельських християн-баптистів України мають три центри богословської освіти¹⁶⁰ (таблиця 3.9).

Таблиця 3.9.

**Мережа закладів вищої духовної освіти Братства
незалежних церков і місій євангельських християн-
баптистів України**

БРАТСТВО НЕЗАЛЕЖНИХ ЦЕРКОВ І МІСІЙ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТІЯН-БАПТИСТІВ УКРАЇНИ				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незареєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Семінарія	1	Київська богословська семінарія	та к	ні
Інститут	2	Одеський біблійний інститут “Рух учнівства”, раніше Інститут церковного служіння	та к	ні
	3	Харківський теологічний інститут (біблійна школа)	та к	ні

Діючих	3	Недіючих	0
Семінарія	1		
Інститут	2		

Братство має центри богословської освіти одного виду — заклад вищої духовної освіти, які представлені в двох їх типах: 1. Семінарія; 2. Інститут. Мережа закладів освіти складається з однієї семінарії та двох інститутів. Навчальні заклади знаходяться в регіонах, в яких є найбільша кількість віруючих, які приналежні до громад та об’єднуються братством.

Поміж релігійних організацій євангельських християн лише одна має центри богословської освіти – Асоціація місіонерських церков євангельських християн України,¹⁶¹ в якій налічується п’ять центрів богословської освіти (таблиця 3.10).

Таблиця 3.10.

**Мережа закладів вищої духовної освіти
Асоціації місіонерських церков євангельських християн
України**

АСОЦІАЦІЯ МІСІОНЕРСЬКИХ ЦЕРКОВ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТІЯН УКРАЇНИ				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незареєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Академія	1	Гуманітарна теологічна академія, раніше Гуманітарно-теологічний інститут (м. Одеса) (діє при Християнському гуманітарно-економічному університеті)	та к	ні
Семінарія	2	Українська біблійна семінарія (м. Рівне)	та к	ні
Інститут	3	Міжнародний інститут душеопікунства “Корам Део” (м. Київ)	та к	ні
Коледж	4	Київський біблійний інститут “Слово Боже”	та к	ні
Центр	5	Духовний навчально-дослідницький центр “Реаліс”	та к	ні

Діючих	5
Академія	1
Семінарія	1
Інститут	1
Коледж	1
Центр	1

Недіючих	0
-----------------	---

Асоціація має центри богословської освіти лише одного виду – заклад вищої духовної освіти, які представлені п'ятьма типами: академія, семінарія, інститут, коледж та один центр. Академія була орієнтована на академічну богословську підготовку, але наразі не так багато бажаючих навчатися. Семінарія готує священнослужителів (пасторів). Інститут та коледж орієнтовані на підготовку, насамперед, освічених вірян окремих громад. Духовний навчально-дослідницький центр “Реаліс” орієнтований

на взаємодію з авторитетними західними центрами богословської освіти. Наразі Реаліс співпрацює з Національним педагогічним університетом імені М. П. Драгоманова у розбудові спільних магістерських програм, за якими працює переважна більшість відомих закордонних богословів, викладачів провідних закладів вищої освіти. Поміж релігійних організацій християн віри євангельської налічується 47 центрів богословської освіти, які розвиваються в трьох юрисдикціях християн віри євангельської. Найбільшу мережу, що налічує 19 таких центрів, має Українська церква християн віри євангельської¹⁶² (таблиця 3.11).

Таблиця 3.11.

**Мережа закладів вищої духовної освіти
Української церкви християн віри євангельської**

УКРАЇНЬСЬКА ЦЕРКВА ХРИСТІЯН ВІРИ ЄВАНГЕЛЬСЬКОЇ				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незареєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Академія	1	Рівненська духовна семінарія і академія, раніше Рівненська духовна семінарія, а до цього Рівненський біблійний інститут	так	ні
Семінарія	2	Київська богословська семінарія “Благодать та істина”	так	ні
	3	Семінарія Практичного Богослов’я (Житомирська обл.), раніше Коростенський біблійний коледж, а до цього Обласна біблійна школа (Житомирська обл.)	так	ні
	4	Львівська богословська семінарія	так	ні
	5	Полтавська богословська семінарія	так	ні
	6	Теологічна семінарія християн віри євангельської (Євангельська Теологічна семінарія) (м. Київ)	так	ні
	7	Тернопільська біблійна семінарія	так	ні
	8	Чернівецька біблійна семінарія	так	ні
Інститут	9	Київський біблійний інститут		
Коледж	10	Біблійний коледж “Світло Євангелія”	так	ні

Філія	11	Філія Львівської богословської семінарії в м. Суми	ні	ні
	12	Філія Львівської богословської семінарії в м. Вінниця	ні	ні
	13	Філія Львівської богословської семінарії в м. Мукачево (Закарпатська обл.)	ні	ні
	14	Філія Львівської богословської семінарії в м. Чорноморськ	ні	ні
	15	Філія Львівської богословської семінарії в м. Севастополь (АР Крим)	ні	ні
	16	Філія Львівської богословської семінарії в с. Селище (Волинська обл.)	ні	ні
	17	Філія Львівської богословської семінарії в м. Маріуполь (Донецька обл.)	ні	ні
	18	Філія Львівської богословської семінарії в м. Дніпро	ні	ні
	19	Філія Слов'янського університету штату Вашингтон	ні	ні
Припинили діяльність				
Інститут	20	Заочний біблійний інститут (Львівська обл.)		
Школа	21	Вища духовна школа		
Філія	22	Філія Київського біблійного ін-ту (м. Херсон)		
	23	Філія Львівської богословської семінарії в м. Славянськ (Донецька обл.)		

Діючих	18
Академія	1
Семінарія	7
Інститут	1
Коледж	1
Філія	9

Недіючих	4
Інститут	1
Школа	1
Філія	2

Українська церква християн віри євангельської має один вид центрів богословської освіти, а саме – заклади вищої духовної освіти, що представлені п'ятьма типами: одна академія, сім семінарій, один інститут, один коледж, вісім філій. Для закладів Української церкви християн віри євангельської нехарактерна чітка спеціалізація, і тому академія, семінарії та інститут готують як священно-, так і церковнослужителів. У закладі вищої духовної освіти Української церкви християн віри євангельської є поширеною і здійснюється підготовка фахівців для роботи з соціально уразливими верствами населення (сироти, алко- та наркозалежні тощо). Також у більшості семінарій є магістратура, але в єдиній академії діє лише бакалаврат; а трьох семінаріях діє аспірантура (докторантура). Після

успішного захисту особа отримує ступінь доктора служіння. Теологічна семінарія Української церкви християн віри євангельської та Київський біблійний інститут творять своєрідний навчальний комплекс, у першому закладі діє лише магістратура, в другому – тільки бакалавріат, і студенти по закінченні Київського біблійного інституту часто продовжують навчання в теологічній семінарії Української церкви християн віри євангельської. Також слід відзначити досить щільну мережу філій, які створюються для вирішення кадрових потреб певного регіону і працюють до того часу, поки є така потреба. Єдиний коледж у структурі Української церкви християн віри євангельської орієнтований, передовсім, на надання базових богословських знань для активних віруючих. Центри богословської освіти зосереджені в західному регіоні України та в Києві. Характерно, що за типами навчальних закладів не закріплюються специфічні рівні навчання, тому в академії може бути найвищим рівнем – бакалаврат, а в семінарії може діяти аспірантура (докторантура).

Об'єднання церков християн віри євангельської має 13 центрів богословської освіти (таблиця 3.12).

Таблиця 3.12.

**Мережа закладів вищої духовної освіти
Об'єднання церков християн віри євангельської**

ОБ'ЄДНАННЯ ЦЕРКОВ ХРИСТИЯН ВІРИ ЄВАНГЕЛЬСЬКОЇ				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незарєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Семінарія	1	Українська теологічна семінарія (м. Вінниця)	так	ні
	2	Рівненська теологічна семінарія	так	ні
	3	Харківська біблійна духовна семінарія	так	ні
Інститут	4	Криворізький біблійний інститут (Дніпропетровська обл.)	так	ні
Коледж	5	Коледж Івана Богослова (м. Одеса)	так	ні
	6	Буковинський біблійний коледж “Голос Євангелії” (м. Чернівці)	так	ні
	7	Криворізький біблійний коледж (Дніпропетровська обл.)	ні	ні
	8	Київський біблійний коледж. (м. Бровари, Київська обл.)	ні	ні
	9	International Education Fellowship. Біблійний коледж (м. Білгород-Дністровський, Одеська обл.)	ні	ні
	10	Черкаський біблійний коледж	ні	ні
Школа	12	Кременецька біблійна школа (Тернопільська обл.)	так	ні
	13	Біблійна школа (с. Сахновщина, Харківська обл.)	ні	ні
	14	Місіонерська Біблійна школа «Нові Вершини» (с. Рудня, Київська обл.)	ні	ні

Діючих	13
Семінарія	3
Інститут	1
Коледж	6
Школа	3

Недіючих	0
-----------------	---

Центри богословської освіти Об'єднання церков християн віри євангельської мають один вид – це заклади вищої духовної освіти. Вони представлені чотирма типами: 3 семінарії, один інститут, 6

коледжів, 3 школи. Семінарії орієнтовані на підготовку, насамперед священнослужителів, інститути та коледжі також здійснюють підготовку священнослужителів, але головний акцент зроблений на підготовці церковнослужителів. Школи переважно спрямовують свою діяльність на підготовку місіонерів. Духовне управління християн віри євангельської “Українська місіонерська церква”¹⁶³ має два центри богословської освіти (таблиця 3.13).

Таблиця 3.13.

Мережа закладів вищої духовної освіти Духовного управління християн віри євангельської “Українська місіонерська церква”

ДУХОВНЕ УПРАВЛІННЯ ХРИСТИЯН ВІРИ ЄВАНГЕЛЬСЬКОЇ “УКРАЇНСЬКА МІСІОНЕРСЬКА ЦЕРКВА”				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незареєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Університет	1	Міжнародний університет теології “Зое”, раніше Університет теології “Зое”	так	ні
Інститут	2	Християнський соціальний інститут	так	ні
Діючих	2	Недіючих	0	
Університет	1			
Інститут	1			

Управління має лише один вид – центр богословської освіти – заклад вищої духовної освіти, який представлений двома типами: один університет і один інститут. Університет орієнтований на базову загальну богословську підготовку і наразі працює здебільшого для харизматичних спільнот України. Інститут здійснює підготовку фахівців для роботи з алко- та наркозалежними, оскільки управління має низку реабілітаційних центрів для цих груп населення.

Собор церков України християн віри євангельської “Відкрита Біблія” має лише один центр богословської освіти – заклад вищої духовної

освіти “Житомирський теологічний інститут “Христос для України””.¹⁶⁴ Він здійснює підготовку на рівні до вищої освіти – сертифікатна програма та початкової вищої – дипломна програма. Ці освітні програми орієнтовані на підготовку церковнослужителів – непрофесійних лідерів. Релігійна організація Центр Божої церкви християн віри євангельської в Україні¹⁶⁵ має лише один центр богословської освіти, інший припинив своє існування (таблиця 3.14).

Таблиця 3.14.

Мережа закладів вищої духовної освіти Релігійних організацій Центр Божої церкви християн віри євангельської в Україні

РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЦЕНТР БОЖОЇ ЦЕРКВИ ХРИСТІАН ВІРИ ЄВАНГЕЛЬСЬКОЇ В УКРАЇНІ				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незареєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Коледж	1	Коледж біблійної теології (м. Київ)	так	ні
Припинили діяльність				
Коледж	2	Кримський біблійний коледж “Відкрите серце”		

Діючих	1	Недіючих	1
Коледж	1	Коледж	1

Інформацію про діяльність коледжу не вдалося віднайти у відкритому доступі, а запит на офіційні контакти не дав результату.

Українська вільна церква християн євангельської віри¹⁶⁶ має дев'ять центрів богословської освіти, які представлені в одному виді – заклад вищої духовної освіти (таблиця 3.15).

Таблиця 3.15.

**Мережа закладів вищої духовної освіти
Української вільної церкви християн євангельської віри**

УКРАЇНЬСКА ВІЛЬНА ЦЕРКВА ХРИСТІЯН ЄВАНГЕЛЬСЬКОЇ ВІРИ				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незарєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Семінарія	1	Українська євангельська теологічна семінарія (м. Київ), раніше Українська євангельська семінарія богослов'я, а до цього Вища духовна школа	так	ні
Інститут	2	Інститут (центр християнської освіти) Житомирського обласного союзу вільних церков ХЄВ України	так	ні
Філія	3	Винницька філія Української євангельської теологічної семінарії	ні	ні
	4	Київська філія Української євангельської теологічної семінарії	ні	ні
	5	Мукачевська філія Української євангельської теологічної семінарії (Закарпатська обл.)	ні	ні
	6	Нікопольська філія Української євангельської теологічної семінарії (Дніпропетровська обл.)	ні	ні
	7	Смілянська філія Української євангельської теологічної семінарії (Черкаська обл.)	ні	ні
	8	Маріупольська філія Української євангельської теологічної семінарії (Донецька обл.)	ні	ні
	9	Черкаська філія Української євангельської теологічної семінарії	ні	ні
Припинили діяльність				
Коледж	10	Біблійний коледж "Святого Якова"		

Діючих	9
Семінарія	1
Інститут	1
Філія	7

Недіючих	1
Коледж	1

Українська вільна церква християн євангельської віри має три типи центрів богословської освіти: одна семінарія, один інститут та сім філій.

Фактично діє одна семінарія з мережею філій, що здійснюють підготовку за програмою семінарії, і після навчання у філії особа може вступити на останій курс семінарії і отримати диплом бакалавра.

Духовне управління незалежних релігійних громад християн віри євангельської “Блага вість” (офіційний сайт відсутній), має лише один центр богословської освіти – заклад вищої духовної освіти “Запорізький біблійний інститут “Духовна гора””, який орієнтований на підготовку священно- та церковнослужителів для громад духовного управління.

Духовне управління християнських церков “Царство Боже” в Україні¹⁶⁷ має один заклад вищої духовної освіти “Семінарія Духовного управління християнських церков “Царство Боже”” в Україні (м. Луцьк), яка у партнерстві із Заочним інститутом теології ІНСТЕ¹⁶⁸ здійснює підготовку священно- та церковнослужителів для управління.

Серед релігійних організацій харизматів налічується 11 центрів богословської освіти. Об’єднання незалежних харизматичних християнських церков України (Повного Євангелія)¹⁶⁹ має один діючий та один недіючий центр богословської освіти. Наразі діє центр богословської освіти одного виду – заклад вищої духовної освіти “Теологічний коледж “Християнське життя”” (раніше Біблійний інститут), який здійснює підготовку священно- та церковнослужителів, а також фахівців для соціального служіння об’єднання.

Українська християнська євангельська церква¹⁷⁰ має три центри богословської освіти (таблиця 3.16).

Таблиця 3.16.

**Мережа закладів вищої духовної освіти
Української християнської євангельської церкви**

УКРАЇНЬКА ХРИСТІЯНЬКА ЄВАНГЕЛЬСЬКА ЦЕРКВА				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незареєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Інститут	1	Біблійний інститут “Слово життя”	так	ні
	2	Інститут життєвого розвитку, раніше Біблійна школа “Зоря життя”	так	ні
	3	Біблійний християнський інститут “Слово життя”	так	ні

Діючих	3
Інститут	3

Центр богословської освіти Української християнської євангельської церкви має один вид – заклад вищої духовної освіти, представлений одним типом – три інститути, в яких здійснюється підготовка священно- та церковнослужителів, а також осіб, які працюватимуть у реабілітаційних центрах.

Духовний центр “Нове покоління” християнських церков України¹⁷¹ має один центр богословської освіти, який діє та представлений одним видом – заклад вищої духовної освіти “Біблійний коледж “Нове покоління””. У ньому здійснюється підготовка для потреб церков священно- та церковнослужителів, а також фахівців для соціального служіння.

Християнський центр співробітництва незалежних громад церкви Христової в Україні¹⁷² має два центри богословської освіти (таблиця 3.17).

Центри богословської освіти Церкви Христової діють лише в одному виді – заклад вищої духовної освіти і в одному типі – два інститути. Заклади мають державну реєстрацію, але залишилося нез’ясованим чи здійснюють вони освітню діяльність чи вже припинили її.

Об'єднання української церкви Повного Євангелія (офіційний сайт відсутній) має один центр богословської освіти – заклад вищої духовної освіти “Чернівецький інститут християнського лідерства “Досягаючи світ””, який має державну реєстрацію, але відсутня інформація про діяльність інституту.

Духовний центр церков євангельських християн України (більше відома як церква “Посольство Боже”) ¹⁷³ має один центр богословської освіти – заклад вищої духовної освіти “Духовна академія “Посольство Боже””, під неофіційною назвою “Духовна академія місіонерів та священослужителів “Ісуса Навіна””.¹⁷⁴ І як видно з цієї назви, здійснює підготовку місіонерів та священнослужителів. Для навчання в академії можуть бути зараховані всі віряни цієї церкви.

Таблиця 3.17.

Мережа закладів вищої духовної освіти Християнського центру співробітництва незалежних громад церкви Христової в Україні

ХРИСТИЯНСЬКИЙ ЦЕНТР СПІВРОБІТНИЦТВА НЕЗАЛЕЖНИХ ГРОМАД ЦЕРКВИ ХРИСТОВОЇ В УКРАЇНІ				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незареєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Інститут	1	Біблійний інститут “Беар Велі”	так	ні
	2	Український біблійний інститут	так	ні

Діючих	2
Інститут	2

Об'єднання християнських церков України “Слово життя”¹⁷⁵ має мережу з двох центрів богословської освіти (таблиця 3.18).

Об'єднання християнських церков України “Слово життя” має лише один вид центрів богословської освіти – заклад вищої духовної освіти, представлений двома типами: академія та інститут. Хоча ці два

заклади є в державному реєстрі юридичних осіб, усеж не вдалося встановити, чи проводять вони нині свою освітню діяльність.

Таблиця 3.18.

**Мережа закладів вищої духовної освіти
Об'єднання християнських церков України «Слово
життя»**

ОБ'ЄДНАННЯ ХРИСТІАНСЬКИХ ЦЕРКОВ УКРАЇНИ «СЛОВО ЖИТТЯ»				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незареєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Академія	1	Київська вища богословська академія	так	ні
Інститут	2	Біблійний інститут практичної теології	так	ні

Діючих	1
Академія	1
Інститут	1

Релігійні організації адвентистів мають три центри богословської освіти (таблиця 3.19), які представлені лише в одній адвентистській юрисдикції — Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня.¹⁷⁶

Таблиця 3.19.

**Мережа закладів вищої духовної освіти Української
уніонної конференції церкви адвентистів сьомого дня**

УКРАЇНЬКА УНІОННА КОНФЕРЕНЦІЯ ЦЕРКВИ АДВЕНТИСТІВ СЬОМОГО ДНЯ				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незареєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Інститут	1	Буковинський біблійний інститут (м. Чернівці)	так	ні
	2	Український адвентистський теологічний інститут, раніше Духовна семінарія Церкви адвентистів сьомого дня в Україні	так	ні
	3	Львівський теологічний інститут	так	ні
Заклади/структура вищої (гібридної) освіти				
Інститут	4	Український гуманітарний інститут	так	так

Діючих	4
Інститут	4

Центри богословської освіти представлені одним видом – заклад вищої духовної освіти і лише одним типом – інститут. У системі богословської освіти Української уніонної конференції церкви адвентистів сьомого дня діють три інститути, які покликані здійснювати підготовку майбутніх священно- і церковнослужителів. Така невелика кількість обумовлена тим, що церковна структура є централізованою і для відкриття закладу потрібне загальноцерковне рішення. Особливістю є також те, що лише один заклад в окремо взятій країні може отримати міжнародну акредитацію системи адвентистських закладів вищої освіти. Тому тільки Український адвентистський теологічний інститут¹⁷⁷ має таку акредитацію. Адвентисти також є засновниками Українського гуманітарного інституту,

який діє в системі Міністерства освіти і науки України, але його програми представлені лише небогословськими спеціальностями. Обговорювалася можливість афілювати діяльність Українського адвентистського теологічного інституту з Українським гуманітарним інститутом та створення в його структурі.

Релігійні організації лютеран представлені лише одним центром богословської освіти – Українська лютеранська богословська семінарія святої Софії,¹⁷⁸ раніше Лютеранська богословська семінарія святої Софії, засновником семінарії є Українська лютеранська церква.¹⁷⁹ У семінарії здійснюється загальнобогословська підготовка, яка орієнтована на підготовку пасторів для Української лютеранської церкви.

Релігійні організації пресвітеріан мають два центри богословської освіти.

Управління християнсько-пресвітеріанської церкви “Примноження” має заклад вищої духовної освіти – Біблійний інститут “Боже видіння” з державною реєстрацією, проте інформація про його діяльність відсутня.

Асамблея християнської пресвітеріанської церкви України, має один заклад вищої духовної освіти – Біблійний інститут “Жатва”, що здійснює підготовку пасторів, проповідників і місіонерів.¹⁸⁰

Чотири ісламські релігійні організації мають центри богословської освіти: Духовне управління мусульман України, Духовне управління мусульман України “УММА”, Духовне управління мусульман Криму, Релігійне управління незалежних мусульманських організацій України «Київський Муфтіят».

Духовне управління мусульман України¹⁸¹ має три центри богословської освіти (таблиця 3.20).

Таблиця 3.20.

Мережа закладів вищої духовної освіти Духовного управління мусульман України

ДУХОВНЕ УПРАВЛІННЯ МУСУЛЬМАН УКРАЇНИ				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незареєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Університет	1	Ісламський університет	так	ні
Філія	2	Полтавська філія Ісламського університету	ні	ні
	3	Одеська філія Ісламського університету	ні	ні

Діючих	3
Університет	1
Філія	2

Центри богословської освіти представлені одним видом – заклад вищої духовної освіти двох типів: один університет та дві філії. Передовсім, вони орієнтовані на підготовку імамів, ісламських учених, учителів ісламських дисциплін; також там можуть навчатися особи, які хочуть поглибити свої знання ісламу. В університеті чимало закордонних студентів.

Духовне управління мусульман України “УММА”¹⁸² має один заклад вищої духовної освіти “Східноєвропейський ісламський університет”, який був зареєстрований 2016 року, але наразі не почав свою роботу.

Духовне управління мусульман Криму¹⁸³ після окупації півострову зберегло лише один заклад вищої освіти “Азовське медресе ісламських наук”.¹⁸⁴ Медресе здійснює підготовку як хлопців, так і дівчат і орієнтоване на підвищення загальних компетентностей у сфері початкового ісламського богослов’я.

Релігійне управління незалежних мусульманських організацій України “Київський Муфтіят” має зареєстрований заклад вищої духовної освіти “Київський ісламський університет”, але він так і не розпочав свою роботу з часу свого заснування 2008 року.

Три юдейські релігійні організації мають центри богословської освіти: Об’єднання юдейських релігійних організацій України, Всеукраїнський конгрес юдейських релігійних організацій, Об’єднання хасидів Хабад Любавич юдейських релігійних організацій України.

Об’єднання юдейських релігійних організацій України (офіційний сайт відсутній), має два центри богословської освіти (таблиця 3.21).

Центри богословської освіти об’єднання представлені одним видом – заклад вищої освіти двох типів: один інститут, одна єшива. Заклади орієнтовані на підготовку рабинів та інших фахівців.

Таблиця 3.21.

**Мережа закладів вищої духовної освіти
Об’єднання юдейських релігійних організацій України**

ОБ’ЄДНАННЯ ЮДЕЙСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незарєєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Інститу т	1	Вищий релігійно-освітній інститут “Мідраша Ціоніт” ОЮРОУ (м. Київ) (цей навчальний заклад координується релігійними сіоністами)	так	ні
Єшива	2	Єшива при Київській великій хоральній синагозі	ні	ні

Діючих	2
Інститут	1
Єшива	1

Недіючих	3
Медресе	3

Всеукраїнський конгрес юдейських релігійних організацій (офіційний сайт відсутній), має два центри богословської освіти (таблиця 3.22).

Таблиця 3.22.

**Мережа закладів вищої духовної освіти
Всеукраїнського конгресу юдейських релігійних організацій**

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КОНГРЕС ЮДЕЙСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незареєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Академія	1	Всеукраїнська юдейська духовна академія «Мімім» («Підтримуючи праведних») (м. Київ)	так	ні
Інститут	2	Жіночий релігійний інститут «Махон Атид»	ні	ні

Діючих	2
Академія	1
Інститут	1

Центри богословської освіти конгресу є одного виду – заклад вищої духовної освіти, двох типів: одна академія, один інститут. Заклади орієнтовані на підготовку рабинів та інших фахівців для служіння в громаді.

Об'єднання хасидів Хабад Любавич юдейських релігійних організацій України (відсутній офіційний сайт) має чотири центри богословської освіти (таблиця 3.23).

Таблиця 3.23.

**Мережа закладів вищої духовної освіти Об'єднання
хасидів Хабад Любавич юдейських релігійних
організацій України**

ОБ'ЄДНАННЯ ХАСИДІВ ХАБАД ЛЮБАВИЧ ЮДЕЙСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ незареєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Семінарія	1	Юдейська духовна семінарія Єшива Хабад “Нахлас Леви” (м. Дніпро)	та к	ні
	2	Юдейська духовна семінарія Єшива “Томхей Тмімім” – Любавич (м. Донецьк)	та к	ні
	3	Юдейська духовна семінарія Єшива Хабад “Томхей Тмімім” (м. Одеса)	та к	ні
Інститут	4	Релігійно-освітній інститут “Томхей Тмімім” (м. Харків)	та к	ні

Діючих	4
Семінарія	3
Інститут	1

Центри богословської освіти об'єднання належать до одного виду – закладу вищої духовної освіти у двох типах: три семінарії, один інститут. Традиційно для юдеїв в цих закладах навчаються майбутні рабини та інші фахівці для служіння в громадах.

Дві нові релігійні організації язичницького спрямування мають центри богословської освіти: Духовний центр родового вогнища рідної православної віри¹⁸⁵ та заклад вищої духовної освіти “Православна рідновірська академія віровідання”. Релігійний центр об'єднання релігійних громад рідновірів України,¹⁸⁶ також має заклад вищої духовної освіти “Українська духовна академія рідновірів”. Інформація про діяльність цих двох закладів відсутня.

Центри богословської освіти нових релігійних організацій орієнтального походження представлені лише Релігійними організаціями товариства Свідомості Крішни,¹⁸⁷ яка налічує три центри богословської освіти (таблиця 3.24).

Таблиця 3.24.

**Мережа закладів вищої духовної освіти
Релігійних організацій товариства Свідомості Крішни**

РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТОВАРИСТВА СВІДОМОСТІ КРІШНИ				
Тип	№	Назва	Зареєстрований/ Незареєстрований	Ліцензування/ акредитація
Заклади вищої духовної освіти				
Академія	1	Ведична академія культури свідомості Крішни (м. Донецьк) (заснована у статусі релігійної громади, а не ЗВДО)	так	ні
	2	Дніпровська теологічна академія Свідомості Крішни	так	ні
	3	Київська духовна академія свідомості Крішни в Україні	так	ні
Діючих		3		
Академія		3		

Центри богословської освіти товариства Свідомості Крішни є одного виду – заклад вищої духовної освіти, які представлені одним типом: три академії. Навчання орієнтоване на підвищення рівня обізнаності у ведичній традиції для послідовників руху.

Тому після узагальнення кількісного аналізу здійснюється узагальнення мережі православних навчальних закладів, і можна вказати, що серед православних юрисдикцій ми бачимо відмінний підхід у ставленні до державного ліцензування й акредитації. УПЦ Київського патріархату нині системно займається процедурою ліцензування та

акредитації. Після засідання синоду УПЦ КП було прийнято рішення, що всі заклади вищої духовної освіти повинні отримати державну ліцензію чи акредитацію. Те, що церква прагне до відкриття аспірантури, докторантури, спеціалізованої вченої ради, прагне до отримання статусу фахового видання всіх наукових періодичних видань УПЦ Київського патріархату, свідчить про те, що ця юрисдикція найбільш повно прийняла і використовує вимоги нового освітнього законодавства, має низку здобутків у даній сфері та характеризується позитивною динамікою процесів закладів вищої духовної освіти.

УПЦ Московського патріархату наразі зайняла вичікувальну позицію і відмовляється від руху до ліцензування й акредитації, оскільки є перестороги, що саме через ці процедури держава зможе впливати на дії церкви, тому, фактично, УПЦ МП використовує освітнє законодавство лише в частині визнання раніше отриманих документів про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання.

Українська автокефальна православна церква має незначний кадровий і людський потенціал, і тому прагнення до ліцензування та акредитації залишаються в перспективі. На сьогодні в цьому аспекті не зроблено жодних активних дій.

Українська греко-католицька церква має розвинуту мережу духовно-навчальних закладів, але процедуру ліцензування та акредитації розглядає і вивчає це питання. Оскільки на даний момент дипломи духовних навчальних закладів УГКЦ прямо дозволяють особі провадити служіння, то УГКЦ не вбачає необхідності у проходженні ліцензування та акредитації. Крім того, будь-який вірний та священник УГКЦ може отримати диплом про завершення богословської освіти Українського католицького університету, цим правом напряду користується Львівська духовна семінарія Святого Духа, яка інтегрована низкою своїх програм з

богословським факультетом Українського католицького університету.

Римо-католицька церква в Україні має глибокі зв'язки з закордонни-

ми католицькими навчальними закладами і часто афілює свої програми з ними. Крім того, заклади вищої духовної освіти РКЦ не прагнуть до ліцензування та акредитації, оскільки диплом державного зразка потенційно дозволяє людині реалізуватися поза церковною сферою, але навантаження на одного священика є надмірним і тому нема інтересу до реалізації в інших сферах публічного життя.

Протестантські навчальні заклади поділилися на дві частини, ті, які хочуть і прагнуть до отримання ліцензії та акредитації, і ті, які принципово відмовляються від того, щоб ставати на цей шлях. Перші хочуть, щоб їх випускники могли реалізовуватися не тільки в церковних інститутах, тоді як другі вважають, що семінарія – духовний навчальний заклад і повинен готувати лише служителів для релігійних громад. Значною перешкодою у проходженні ліцензування та акредитації є те, що протестантські навчальні заклади, як правило, мають невелику кількість студентів і штатних викладачів. Крім того, у протестантських навчальних закладах бракує кадрів, котрі мають наукові ступені та вчені звання. Наразі триває процедура захисту дисертацій викладачів протестантських навчальних закладів, і найближчим часом низка відкритих до ліцензування закладів вищої духовної освіти протестантських церков проходитиме ліцензування та буде прагнути до отримання державної акредитації.

Зклади вищої духовної освіти інших релігійних організацій, так званої релігійної меншості, є за своїми обсягами доволі малі, тому не можуть виконати вимоги до кадрового та матеріально-технічного забезпечення, відтак процедура ліцензування й акредитації стає досить проблематичною. Про своє прагнення пройти ліцензування та акредитацію чітко заявляють представники духовного управління мусульман України, які працюють над тим, аби Ісламський університет отримав державну

ліцензію та акредитацію на першому, бакалаврському, та другому, магістерському, рівнях вищої освіти.

1 підрозділ 3 розділу узагальнює кількісні дані мережі духовних навчальних закладів, цей підрозділ розбивається по блокам. Даний текст розбивається за традиціями, відповідно православ'я і католицизм та протестантизм.

3.2 Статус неконфесійної та міжконфесійної богословської освіти

Як ми вже завважували у попередньому підрозділі, не завжди центри богословської освіти в світських закладах вищої освіти розвивають світську богословську освіту. Ті форми богословської освіти, які діють в світських закладах вищої освіти, але координуються з окремо взятою конфесією чи юрисдикцією, ми назвали гібридними центрами богословської освіти. Далі йтиметься про розвиток та діяльність центрів світської богословської освіти. В Україні діє, або діяли, п'ять центрів неконфесійної богословської освіти.

У Національному університеті “Острозька академія”¹⁶ освітня програма на другому (магістерському) рівні освіти була ліцензована 2006, а акредитована 2007 року. Богословська програма в Національному університеті “Острозька академія” орієнтована на християнське богослов'я з намаганням витримати паритет між трьома напрямками християнства, тому за своїм спрямуванням ця програма дає основи богословських вчень християнських напрямів. Крім того, ця програма задумувалася і реалізовувалася задля підготовки учителів предметів духовно-морального спрямування в середній школі (учителів релігійних предметів). У “Острозькій академії” присутня лише богословська програма на другому (магістерському) рівні освіти. Координувала роботу освітніх програм з

¹⁶ Режим доступу: <http://www.oa.edu.ua/>.

богослов'я кафедра теології, яка пізніше була об'єднана з кафедрою релігієзнавства.¹⁷

Острозька академія та Український католицький університет фактично синхронно розпочали процедури державного ліцензування та акредитації, в один рік отримали державну акредитацію на другому (магістерському) рівні освіти, а Український католицький університет перед відміною напряму “богослов'я” на першому (бакалаврському) рівні освіти встиг отримати акредитацію бакалаврської програми з богослов'я. Наразі підготовка за спеціальністю 041 “Богослов'я” припинилася.

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля здійснював підготовку за спеціальністю “Богослов'я” з 2008 року. Координаційну роботу освітньої програми вела кафедра практичної філософії і теології. Переважно домінувало православне богослов'я, Але після окупації частини Луганської області кафедра залишилася на території, непідконтрольній Україні, і тому від 2014 року набір на навчання не здійснювався.

2013 року ліцензію на першому (бакалаврському) рівні освіти отримали Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна та Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. Серед ініціаторів відкриття богословських програм були – у першому випадку – Онуфрій, митрополит Харківський і Богодухівський Української православної церкви, а в другому – Агафангел, митрополит Одеський і Ізмаїльський Української православної церкви. Цікаво, що норму освітнього законодавства, яка діяла на той час, щодо зазначення конфесій при ліцензуванні за спеціальністю “Богослов'я” університет Ушинського проігнорував, а університет Каразіна протлумачив поняття “конфесія” досить широко, зазначивши “християнська традиція”. За чотири роки жоден студент не виявив бажання

¹⁷ Режим доступу: http://www.oa.edu.ua/ua/dep_artments/humanities/human_religion/.

навчатися на богословських програмах в цих закладах вищої освіти. Якщо університет Каразіна продовжує оголошувати набір на навчання, то університет Ушинського на 2018–2019 навчальний рік не оголосив набір на навчання за спеціальністю 041 “Богослов’я”.

2013 року аспірантура та докторантура за спеціальністю 09.00.14 – “Богослов’я”, відкриті в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова. 2017-го було отримано ліцензію на ведення освітньої діяльності за спеціальністю 041 “Богослов’я” на першому (бакалаврському), другому (магістерському), третьому (освітньо-науковому) та науковому рівні вищої освіти. Університет Драгоманова запропонував перелік неконфесійних богословських програм: публічне богослов’я та сучасні суспільні процеси, соціально-політична етика та теологія, психологічне консультування та капеланство, психологічне консультування в кризових станах, сімейне та психологічне консультування, лідерство в сфері релігії, релігійна освіта, релігійна журналістика.¹⁸⁸ У жовтні 2018 року було відкрито спеціалізовану вчену раду із захисту кандидатських і докторських дисертацій за спеціальністю 09.00.14 “Богослов’я”. Наразі Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова є єдиним закладом вищої освіти, який здійснює набори студентів на свої освітні програми.

В Україні представлено три центри міжконфесійної богословської освіти. Іноді міжконфесійним центром богословської освіти називають деякі засновані євангельськими протестантськими центрами структури. Але здебільшого йдеться про певну відкритість до навчання в цих закладах представників інших євангельських релігійних організацій, або навіть віруючих інших християнських конфесій, але при цьому все одно потрібно приймати і поважати формули віровизнання, гласно чи негласно сформовані в конкретно взятому випадку. Коли ми говоримо про центри міжконфесійної освіти, це значить, що вони засновані представниками

різних конфесій та/або їх діяльність координується двома або більше конфесіями.

Протестантські релігійні організації також мають два міжконфесійні заклади вищої духовної освіти, які зареєстровані не однією конфесією чи юрисдикцією однієї конфесії. Міжконфесійна духовна академія “Центр християнського лідерства” (м. Київ) має трьох засновників: Союз церкви Божої України, Релігійна організація “Духовне управління християн віри євангельської “Українська місіонерська церква””, Центр незалежних харизматичних християнських церков України (Повного Євангелія). Академія орієнтована на підвищення кваліфікації пасторів та інших діючих лідерів різних служінь.

Другим центром міжконфесійної богословської освіти є заклад вищої духовної освіти “Євангельська реформатська семінарія”, засновником якого є Союз євангельських реформатських церков, який, своєю чергою, був заснований задля створення спільної семінарії. До Союзу увійшли дві реформатські та одна пресвітеріанська юрисдикції: Українська євангельська реформатська церква, Євангельська пресвітеріанська церква України і Реформатська церква Закарпаття. Хоча слід зазначити, що реформати та пресвітеріани мають дуже близьке богослов'я.

Третім центром міжконфесійної богословської освіти є Інститут екуменічних студій Українського католицького університету,¹⁸⁹ який має магістерську програму з екуменічних студій. Наукова й освітня діяльність інституту спрямована на пошуки примирення передовсім між православними та католиками із ситуативним залученням до діалогу і представників протестантських церков.

Висновки до третього розділу

1. Аналізуючи мережу центрів де реалізується богословська освіта було запропоновано словосполучення “Центр богословської освіти”, оскільки богословська освіта реалізується не лише в закладах вищої духовної освіти, який ми можемо назвати закладом богословської освіти. Часто ця освіта реалізується в світських закладах вищої освіти, де діє лише структурний підрозділ (факультет, кафедра, відділення) або в гібридному закладі вищої освіти, який, з одного боку, заснований прямо або опосередковано певною конфесією, а з іншого цей заклад реалізує не лише богословську освіту, хоча богословська компонента пронизує інші небогословські освітні програми. Тому центром богословської освіти може бути як заклад вищої освіти, так і окремий підрозділ світського або гібридного закладу вищої освіти. Ті центри богословської освіти, котрі реалізуються в закладах вищої духовної освіти, створюються як тип релігійної організації – релігійний центр (управління) (те, що можна також назвати юрисдикція), у відповідності до Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”, гібридні заклади/ структури створюються відповідно до освітнього законодавства. Останні донедавна не могли бути напряму засновані релігійними організаціями і тому створювалися іншими афілійованими з релігійною організацією юридичними особами, але з недавнього часу було змінено освітнє законодавство, що надало право релігійним організаціям засновувати заклади освіти всіх типів, включаючи і заклади вищої освіти.

2. В Україні представлені три типи центрів богословської освіти – конфесійні, неконфесійні, міжконфесійні. Центри конфесійної богословської освіти мають цілковиту перевагу в сучасній Україні. За даними державного департаменту у справах національностей та релігій в Україні налічується 129 закладів вищої духовної освіти. Але попередній аналіз мережі закладів вищої духовної освіти засвідчив, що існує значна

кількість таких закладів, або їх відокремлених підрозділів, які не мають державної реєстрації. Також нами було виявлено, що деякі заклади вищої духовної освіти, які є в державному реєстрі, вже припинили свою діяльність. Тому для кінцевого уточнення кількості закладів вищої духовної освіти потрібно провести окреме дослідження.

3. Центри конфесійної богословської освіти представлені і розвиваються у двох видах – заклади вищої духовної освіти та заклади/структури вищої (гібридної) освіти. Перші зареєстровані відповідно до Закону “Про свободу совісті та релігійні організації” і діють як тип релігійної організації, другі – діють на основі освітнього законодавства в системі Міністерства освіти і науки України, але свою діяльність координують з однією з українських конфесій. Це нове для України явище, оскільки здебільшого богословська освіта розвивалася в закладах вищої духовної освіти окремо від світських закладів вищої освіти.

4. Центри конфесійної богословської освіти кількісно цілком домінують на території України і фактично визначають обличчя українського богослов'я. 42 центри (управління) мають або мали свого часу зареєстровані заклади вищої духовної освіти. Цей тип богословської освіти, передовсім, орієнтований на задоволення потреб окремо взятої конфесії у підготовці освічених і вихованих у душі певної конфесії спеціалістів. Власне релігійні організації, насамперед, мають зацікавлення в богословській освіті, оскільки вона визначає основний зміст підготовки в закладах вищої духовної освіти фахівців для потреб релігійної організації.

5. В Україні також діє мережа центрів неконфесійної богословської освіти, але слід визнати, що неконфесійна богословська освіта перебуває в кризі і на разі з п'яти центрів, які представляють цей тип богословської освіти, працює в повній мірі лише один – у в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, в якому було запропоновано в межах спеціальності 041 “Богослов'я”, спектр

спеціалізацій, що забезпечують орієнтованих на підготовку фахівців для роботи в релігійних структурах, а більше – для їх застосування у суспільних інституціях. Йдеться про підготовку релігійних журналістів, викладачів богословських дисциплін у закладах вищої освіти, учителів предметів духовно-морального спрямування, сімейних консультантів, психологічних консультантів ув кризових станах, аналітиків суспільно-політичних процесів, підвищення кваліфікації діючих капеланів, підготовка вчених богословів тощо.

6. Центри міжконфесійної богословської освіти мають найменшу мережу. Є лише три центри, які реалізують програми міжконфесійного богословської освіти. Крім того, один з них об'єднує лише євангельські конфесії, другий – конфесії реформатського богослов'я, третій центр, в передовсім іншу чергу, орієнтований на взаємодію католиків та православних. Міжконфесійні центри богословської освіти, насамперед в першу чергу, виникають у наслідок усвідомлення того, що є питання і проблеми, які потребують спільного вирішення.

7. Богословська освіта в Україні розвивається досить асиметрично, з повним кількісним домінуванням конфесійної богословської освіти та з незначною кількістю центрів неконфесійної та міжконфесійної освіти.

РОЗДІЛ 4

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОГОСЛОВСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

4.1 Нормативно-правове регулювання богословської освіти в радянський період

Для розуміння тенденцій розвитку нормативно-правового забезпечення богословської освіти в незалежній Україні слід проаналізувати яким чином регулювалася богословська освіта в радянський період, оскільки деякі визначені в цей період нормативно-правові новації були перенесені і в нормативно-правове поле незалежної України.

Нормативно-правове забезпечення яке стосується богословської освіти простежується в офіційних документах, які стосуються питань ставлення до релігії в СРСР. В цілому, вони були трансльовані у законодавство УРСР. Так, у програмі РСДРП, що прийнята на II з'їзді (17 (30) липня – 10 (23) серпня 1903 року) зазначається: "... Російська соціал-демократична робітничка партія ставить своїм найближчим політичним завданням повалення царського самодержавства і заміну його демократичною республікою, конституція якої забезпечувала б відокремлення церкви від держави і школи від церкви".¹⁹⁰ Слід зауважити, що таке формулювання дуже нагадує частину третьої статті 35 Конституції України 1996 року: "Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова". У наступному документі "Декрет ради народних комісарів про відділення церкви від держави і школи від церкви" (23 січня 1918 року) у пункті 9 йдеться: "Школа відокремлюється від церкви", – далі в поясненнях: "Викладання релігійних віровчень в усіх державних і громадських, а також приватних навчальних закладах, де

викладаються загальноосвітні предмети, не допускається. Громадяни можуть навчати і навчатися релігії приватно”.¹⁹¹ Ця норма декрету повністю виводить релігійну освіту з публічного освітнього простору, і вона стає особистою справою, що здійснюється приватно. Посилення тенденції до обмеження релігійної освіти ми спостерігаємо у програмі Російської комуністичної партії (більшовиків), прийнятої на VIII з’їзді (18–23 березня 1919 року). Її розділ “У сфері народної освіти” містить пункт 12.3.: “Повне здійснення принципів єдиної трудової школи, з викладанням рідною мовою, зі спільним навчанням дітей обох статей, безумовно, світською, тобто вільною від будь-якого релігійного впливу...”.¹⁹² Тут вже можна чітко зафіксувати розуміння світськості в сенсі відсутності релігійного навчання. У розділі “В сфері релігійних відносин”, в пункті 13 посилюється риторика, пов’язана з антирелігійною пропагандою: “По відношенню до релігії Російська комуністична партія не задовольняється декретованим відокремленням церкви від держави і школи від церкви, тобто заходами, які буржуазна демократія виставляє в своїх програмах, але ніде в світі не довела до кінця, завдяки різноманітним фактичним зв’язкам капіталу з релігійною пропагандою. Російська комуністична партія керується переконанням, що тільки здійснення планомірної і свідомої суспільно-господарської діяльності має призвести до повного відмирання релігійних забобонів. Партія прагне до повного руйнування зв’язку між експлуаторськими класами і організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному звільненню трудящих мас від релігійних забобонів, і організовуючи найширшу науково-освітню та антирелігійну пропаганду. При цьому необхідно дбайливо уникати всіляких образ почуттів віруючих, що може призвести лише до закріплення релігійного фанатизму”.¹⁹³ Цей документ вказує на те, що недостатньо просто вилучити релігійну освіту зі школи, потрібно організувати антирелігійну пропаганду, аби активно боротися з релігією. Посилення антирелігійної пропаганди знаходимо в

документі “Про початки антирелігійної пропаганди та про порушення пункту 13 програми”.¹⁹⁴ У ньому зазначається, що особи, які є священнослужителями, або хоча б якимось чином задіяні у виконанні релігійних обрядів, не можуть претендувати на членство у партії, а від-так обіймати державні посади. Фактично, звідси формується ставлення до священика і віруючої людини як такої, котра може висловлювати свої погляди і професійно реалізовуватися лише в релігійних структурах, або якщо вона має диплом, визнаний державою. Саме завдяки цьому документу віруюча людина, яка висловлює свою релігійну позицію, не могла належати до панівного класу, і як наслідок – негативне ставлення до клерикальної освіти, що готує священно- та церковнослужителів, яка не може бути визнана державою. Така ситуація відповідає і нашим реаліям. Це упередження бере свої початки з того часу та документів, які фіксували саме такий статус-кво. Показовою є настанова, що релігійний світогляд має замінити комуністичний, а він повинен формуватися як науковий, що на той час розуміли, як критику релігії. Документ “Про організацію антирелігійної агітації та пропаганди” посилює антирелігійний наступ: “... поки наша школа і політико-освітня робота ще не в змозі задовольнити трудяще місто і особливо село, доти розхитані і підірвані життям релігійні забобони будуть ще тривалий час мати підґрунтя. “Лише здійснення планомірності у всій суспільно-господарській діяльності мас, – зазначається у програмі партії, – спричинить повне відмирання релігійних забобонів”.¹⁹⁵ Цей документ вказує на значущість провадження антирелігійної пропаганди засобами школи. Таким чином, принцип відділення церкви від школи починає осмислюватися як такий, що не тільки має позбавити церкву впливу на освіту, але і використовувати освіту проти релігії. Проте, як завжди трапляється, за наявності подібних завдань виникає питання: а хто має втілювати їх у життя, де взяти кваліфікованих антирелігійних пропагандистів? Дане питання також

планувалося вирішити засобами освіти, але вже вищої. “З цим завданням партія зможе впоратися, якщо зуміє найближчим часом організувати широку підготовку своїх агітаторів і пропагандистів в області боротьби з релігією, використовуючи для цієї мети всі види радянсько-партійної освіти, починаючи з університетів”.¹⁹⁶ У цьому документі, передовсім, йдеться про курси, які б мали надати компетентні знання для виконання поставлених партією завдань. Про створення повноцінних освітніх програм у даному випадку ще не йшлося. Також слід звернути увагу, що документ вказує на певні застереження: “... для недопущення образи релігійних почуттів віруючих грубими заходами адміністративного впливу, слід рішуче припинити комсомольські захоплення в частині закриття церков. Реорганізація школи є кращим методом антирелігійної пропаганди”.¹⁹⁷ Антирелігійна пропаганда орієнтується на середньостроковий та довгостроковий ефект, тобто перевиховання старшого покоління та виховання нового покоління в антирелігійному дусі, де найкращим інструментом, на думку партійного керівництва, є масова загальноосвітня школа. Своєрідним проміжним підсумком принципу відділення церкви від школи стає Конституція СРСР 1936 року. У статті 124 зазначається: “З метою забезпечення за громадянами свободи совісті, церкву в СРСР відокремлено від держави і школу від церкви. Свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнаються за всіма громадянами”.¹⁹⁸ Слід заважити, що антирелігійна пропаганда стає частиною принципу свободи совісті, гарантованого Конституцією. Попередні і подальші документи визначають, що антирелігійна пропаганда є одним з провідних завдань партії, і для цього, як основний інструмент використовує освіту, а свобода релігії зводиться до свободи відправлення культу. Використовуючи термінологічний ряд, запропонований в Конституції, дозволена антирелігійна пропаганда, але заборонена “релігійна пропаганда”. Таким

чином, в передвоєнний період релігія обмежується лише діяльнісним компонентом, і лише в культових спорудах. Можливість трансляції релігії засобами освіти (недільна школа, державна середня чи вища школа) чи просвіти (проповідь, духовні бесіди) були повністю виключені.

Події Другої світової війни змусили радянське керівництво переглянути своє ставлення і по відношенню до церкви. Як відомо, за результатами зустрічі вищих ієрархів РПЦ зі Сталіним у вересні 1943 року було досягнуто домовленості про відкриття духовних навчальних закладів, яка офіційно оформилася постановою РНК СРСР від 28 листопада 1943 р. Відповідно до цієї постанови та подальших владних рішень в Україні було започатковано діяльність Одеської духовної семінарії (1945 р.), а також богословських курсів у Києві, Львові (згодом припинили діяльність) та Луцьку. Вибір місця перебування духовних навчальних закладів обґрунтовувався необхідністю посилити в цих регіонах слабкі на той час позиції РПЦ, оскільки в роки війни на Одещині зріс вплив Румунської православної церкви, на Волині відновила свою діяльність Українська автокефальна православна церква, а в Галичині домінуюче становище займала Українська греко-католицька церква. Опосередкованим свідченням цього є і той факт, що всі прохання церковної влади про створення в Києві вищого духовного навчального закладу були відхилені радянським керівництвом. Спостерігається новий ракурс антирелігійної пропаганди в постанові ЦК КПРС “Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення”, де зазначається: “... боротьба проти релігійних забобонів у даний час повинна розглядатися як ідеологічна боротьба наукового, матеріалістичного світогляду проти антинаукового релігійного світогляду”.¹⁹⁹ Ця постанова ухвалюється 1954 року вже в період секретарювання М. Хрущова, коли посилюються антирелігійні заходи, дещо послаблені в повоєнний період. Характерним є те, що боротьба з релігією називається ідеологічною, і вже чітко

відзначається, що це є світоглядна боротьба, де релігійному світогляду протиставляється науково-матеріалістичний. Саме з часу виходу цієї постанови починає активно використовуватися словосполучення “науковий атеїзм” та похідні від нього “науково-атеїстичний світогляд”, “науково-атеїстична робота” тощо. Саме вона стала поштовхом для створення у закладах вищої освіти Радянської України кафедр наукового атеїзму. У переліку наукових спеціальностей для захисту дисертацій з’являється “науковий атеїзм”. Згодом і дисципліна “Науковий атеїзм” стає загальнообов’язковою у закладах вищої освіти Радянського Союзу. Можна сказати, що саме за часів Хрущова антирелігійна пропаганда набула масового характеру.

Новий етап розвитку богословської освіти на території України, звичайно, пов’язаний зі зміною суспільно-політичної ситуації – горбачовська лібералізація відносин між державою і церквою, починаючи з 1988 року, та з прийняттям в СРСР 1 жовтня 1990 року закону “Про свободу совісті та релігійні організації”. Так, зокрема, у третьому абзаці статті 3 Закону йдеться: “Не допускається будь-який примус при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання чи до відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, у навчанні релігії”.²⁰⁰ Закон збалансовує ставлення до ситуації вільного вибору громадянами своїх світоглядних орієнтирів щодо питання релігії. Деталізація відбувається в статті 5, яка має назву “Відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави”. СРСР не відмовляється від принципу відділення релігійних організацій від держави, але намагається і далі шукати балансу, демонструючи рівновіддаленість через інструменти державного фінансування: “Держава не фінансує діяльність релігійних організацій і діяльність по пропаганді атеїзму”.²⁰¹ Саме ця норма призвела до вилучення з навчальних планів середньої та вищої школи окремих предметів та інформаційних блоків з

предметів антирелігійного, атеїстичного характеру. Стаття 6 закону “Про відділення школи від церкви (релігійних організацій)” зберігає і цю віддільницьку норму, але також шукає балансу. Так, зокрема, дозволяється створювати релігійним організаціям свої навчальні заклади або вести навчання в інших формах. Це стало, без сумніву, важливим кроком в усуненні дискримінації релігійних організацій в освітній сфері, але, з іншого боку, Закон проголошує: “Державна система освіти в СРСР відокремлена від церкви і носить світський характер”. Це призвело до того, що в СРСР, а далі в УРСР та в незалежній Україні, створюються дві системи освіти: світська та релігійна, але без будь-якого пояснення, що таке “світський її характер”. Ані в законі “Про свободу совісті та релігійні організації”, ані в інших законах це поняття не визначалося, і тому на практиці й далі тлумачиться досить радикально. Такі трансформації, які стосувались формування нормативно-правової бази свідчать про те, що історична тяглість, яка характеризувалась відкритістю та лібералізацією не лише власних напрацювань, а й сприйняттям здобутків західних правових систем та освітніх дискурсів позитивно вплинула на формування нормативно-правової бази в Україні та сприяла її адекватному формуванню в контексті створення нормативно-правової бази щодо діяльності релігійних організацій та інституцій в незалежній Україні.

4.2 Початок формування нормативно-правового забезпечення богословської освіти в незалежній Україні

Незалежна Україна, взявши за основу свого закону “Про свободу совісті та релігійні організації” закон СРСР, в результаті отримала дві окремі системи (світську та духовну (конфесійну)) та їхнє різке розмежування. Досі незрозуміло, чому в світській державі зі світським характером освіти не могли діяти духовні (конфесійні) заклади освіти, які виконують державний компонент і отримують дозвільні документи на

ведення освітньої діяльності, мають усі соціальні гарантії для студентів та викладачів цих навчальних закладів. Тому з 1991 року складається так, що в Україні вища богословська освіта регулюється у двох законодавчих площинах: 1. Законом України “Про свободу совісті та релігійні організації” (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 25, ст. 283),¹⁸ який був прийнятий ще коли Україна була в складі СРСР і діє зі змінами та доповненнями і до нашого часу; 2. Закон України “Про освіту” (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 34, ст. 451) та Законом України “Про вищу освіту” (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 37–38, ст. 2004)¹⁹ та інші підзаконні акти, які прийняті на виконання Закону.

У Законі України “Про освіту”, який діяв на той час, у статті 6 та 9 пропонується розуміння “світськості”, продовжуючи радянську традицію, тобто світське означає мінус релігійне – світський характер визначається як безрелігійний. Так у статті 6 зазначено: “Науковий, а також світський характер освіти (крім навчальних закладів, заснованих релігійними організаціями)”; у статті 9 “Навчальні заклади і церква (релігійні організації)”: “Навчальні заклади в Україні, незалежно від форм власності, відокремлені від церкви (релігійних організацій), мають світський характер, крім навчальних закладів, заснованих релігійними організаціями”.²⁰² Хоча ці статті не забороняють, або навіть опосередковано вказують на можливість, надану церквам і релігійним організаціям створювати заклади всіх типів, та йдеться про те, що світський характер, у значенні “безрелігійний”, не стосувався закладів, які засновуються церквами та релігійними організаціями.

Остаточною фіксацією неможливості церквами і релігійними організаціями створювати заклади освіти всіх типів була постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 1994 р. № 228 “Про порядок

¹⁸ Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.

¹⁹ Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

створення, реорганізації, ліквідації навчально-виховних закладів”.²⁰³ Вона визначала можливих засновників навчальних закладів і серед них не були вказані церкви та релігійні організації. Саме посилення на цю постанову стало підставою у відмові церквам і релігійним організаціям створювати навчальні заклади відповідно до освітнього законодавства. За відсутності в освітньому законодавстві прямої заборони на створення навчальних закладів усе ж у правозастосуванні заборонялося створювати навчальні заклади, крім духовних навчальних закладів, започаткування та діяльність яких регулюється законом України “Про свободу совісті та релігійні організації” (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 25, ст. 283), що був прийнятий в той же рік, коли і закон про освіту. Стаття 11. Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”²⁰ передбачає, що релігійні центри (управління) можуть створювати вищі та середні духовні навчальні заклади для задоволення потреб у кваліфікованих кадрах для обслуговування релігійної діяльності. Хоча в законі не вказується формулювання “вища богословська освіта” чи “вищий богословський заклад освіти”, зміст освіти є богословським, що засвідчує аналіз навчальних планів та назви деяких вищих духовних навчальних закладів, наприклад:

Київська православна богословська академія, Українська теологічна семінарія, Івано-Франківська богословська академія імені св. Івана Златоустого та ін. Важливо сказати, що відповідно до закону, заклади вищої духовної освіти є типом релігійної організації і можуть бути створені лише іншим типом релігійної організації – релігійним центром (управлінням). Оскільки це релігійний заклад освіти відповідно до закону його діяльність розглядалася не як освітня, а як релігійна і тому освітній процес в цих навчальних закладах жодним чином спеціально не

²⁰ Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.

регламентувався. Відповідно, видані документи про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання не визнавалися державою. Задля справедливості слід сказати, що такі навчальні заклади можуть створювати лише релігійні центри та управління, і держава аж ніяк не впливає на форму та зміст навчального процесу у цих закладах. Склалася така ситуація: державні, комунальні та приватні навчальні заклади не можуть бути створені релігійними організаціями і релігійна освіта не може (або майже не може) забезпечуватися в цих навчальних закладах, бо освіта в них має науковий і світський характер, але держава, на відміну від радянського періоду, вільно дозволяє функціонувати духовним на-вчальним закладам, і не нав'язує їм світський характер, більше того, дає повну автономію "... для підготовки священослужителів і служителів інших необхідних їм релігійних спеціальностей".²⁰⁴ Але, з іншого боку, їх застосування обмежується лише релігійними структурами.

Закладена система освіти з поділом на дві сфери: світську, яка розвивалася в державних, комунальних та приватних навчальних закладах, та конфесійну (релігійна, духовна), яка розвивалася в навчальних закладах, створених релігійними центрами й управліннями, мала не лише позитиви, а й низку недоліків. Але головне, що ці дві частини освітньої системи були відділені одна від одної, співпраця між ними була спорадичною і часто-густо ситуативною. Задля справедливості слід зауважити, що до 2000 року таке відділення самими учасниками, як з боку світських, так і конфесійних навчальних закладів, сприймалося радше позитивно, ніж негативно. Розгортання богословської освіти в світських закладах вищої освіти категорично відкидалося. Посилаючись на згадані вище закони, і пізніше на статтю 35 Конституції України, така можливість повністю виключалася, бо вказувалось на те, що богословська освіта може бути лише в духовних (конфесійних) навчальних закладах. Ті, хто у такий спосіб тлумачив світськість, знаходили підтвердження саме в практиці функціонування

двох складових в системі освіти, які були відділенні одна від одної. Монополію на богословську освіту заклади вищої духовної освіти утримували протягом 6 років. Але лунали побажання, щоб передбачити можливість видавати дипломи про вищу освіту, присуджувати наукові ступені та присвоювати вчені звання, які б визнавалися державою. Проблема почала виникати з огляду на те, що особи, які отримували освіту, наукові ступені та вчені звання у вищих духовних закладах освіти, були дискриміновані в правах на реалізацію себе в інших сферах суспільного життя. Для держави особи, які закінчили вищі заклади духовної освіти, залишалися такими, що не мали вищої освіти. Оскільки практика тлумачення світськості у віддільницькому розумінні призводить до порушення прав громадян, починається обговорення питання про необхідність дати законодавчо закріплене розуміння світського характеру держави та освіти. Це питання також було пов'язане з викладанням релігійних предметів у школі, а далі все наполегливіше починають лунати думки про потребу шукати можливостей державного визнання результатів освітньої діяльності вищих духовних закладів освіти.

Початком подолання віддільницького розуміння світськості у вищій освіті стало прийняття постанови Кабінету Міністрів України від 24 травня 1997 року № 507 “Про перелік напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями”.²⁰⁵ Цією постановою в межах напрямку “Філософія” (код – 0301), виокремлювалася спеціальність “Богослов’я (Теологія)” на трьох освітньо-кваліфікаційних рівнях: бакалавр (6.030100), спеціаліст (7.02030103) та магістр (8.02030103). Богослов’я фігурує поряд зі спеціальностями “філософія” та “релігієзнавство”, яке вводилося саме для того, щоб духовні навчальні заклади могли пройти ліцензування й акредитацію, але цей процес був заблокований відсутністю дипломів державного зразка у викладачів вищих

закладів духовної освіти. Важливо зазначити, що спеціальність “Богослов’я” було вміщено в напрям підготовки “Філософія”, що викликало хвилю обурення у богословів з релігійних кіл. Від 2006 року богослов’я взагалі зникає з бакалаврської підготовки. Це сталося, коли було ухвалено нову постанову, яка відмінила постанову 1997 року в частині підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра і запропонувала нову структуру поділу. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України “Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у закладах вищої освіти за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра” від 13 грудня 2006 року № 1719²¹ було відмінено на освітньо-кваліфікаційному рівні “Бакалавр” категорію “Спеціальності”, натомість вводиться більш широка категорія “Галузі знання”, які включали в себе “Напрями”, таким чином залишається напрям “Філософія”²² (6.020301) галузі знання 0203 “Гуманітарні науки”. Відтак, спеціальність “Богослов’я (Теологія)”, було збережено лише на освітньо-кваліфікаційному рівні “Спеціаліст” та “Магістр”. До недавнього часу для того, щоб вступити на рівень спеціаліста чи магістра богослов’я, наявним мав бути диплом бакалавра філософії, хоча за новим переліком спеціальність “Богослов’я” потрапляє в галузь знання “Гуманітарні науки”, що також розглядалося як не дуже прийнятний факт. Те, що вступ на освітньо-кваліфікаційний рівень магістр (спеціаліст) за спеціальністю “Богослов’я” став можливим лише з дипломом бакалавра філософії, фактично, заблокувало прагнення до ліцензування й акредитації духовних навчальних закладів, адже вимога, що магістерському навчанню може передувати лише отримання освітньо-кваліфікаційного рівня “бакалавр філософії”, сприймалася як наруга над богослов’ям. 14 квітня 2009 року на

²¹ Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1719-2006-%D0%BF>.

²² Зірочка засвідчувала, що це педагогічна спеціальність і може викладатися в педагогічному університеті з присвоєнням кваліфікації учителя в школі чи викладача ВНЗ

засідання Громадської ради з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України, "... було обговорено можливість виокремлення "Богослов'я" в самостійний напрям підготовки фахівців, а не як спеціальність у напрямі "Філософія", і внесення відповідних змін до Переліку напрямів. Було прийнято рішення звернутися з відповідним клопотанням до Міністерства освіти і науки України".²⁰⁶ 2010 року приймається нова постанова "Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра" від 27 серпня 2010 року № 787, у ній було занесено в єдиний перелік напрями (бакалаврську підготовку) та спеціальності (підготовка на рівні спеціаліста та магістра),²³ але Постановою "Про внесення змін до переліків, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2006 року № 1719 та від 27 серпня 2010 року № 787" від 17 березня 2011 року № 267,²⁴ було внесено напрям "Богослов'я" (бакалаврський рівень) і додано формулювання, яке зобов'язує вказувати конфесію при ліцензуванні богослов'я. Таким чином напрям і спеціальність отримала назву "богослов'я (теологія) із зазначенням конфесії": освітньо-кваліфікаційний рівень "Бакалавр" (6.020304), освітньо-кваліфікаційний рівень "Спеціаліст" (7.02030103), освітньо-кваліфікаційний рівень "Магістр" (8.02030103). Крім того, що богослов'я повертається на бакалавріат, від закладу вищої освіти, який ліцензує й акредитує напрям (спеціальність) "Богослов'я", вимагається вказати, богослов'я якої конфесії викладатиметься і фахівця з богослов'я якої конфесії цей заклад вищої освіти планує готувати. Слід зазначити, що ці переліки напрямів та спеціальностей не поширювалися на спеціальності за

²³ Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/787-2010-%D0%BF>.

²⁴ Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/267-2011-%D0%BF>.

якими відбувався захист дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата наук і доктора наук,²⁵ ситуація змінилася 2010 року. Відповідно до наказу Вищої атестаційної комісії України²⁶ “Про затвердження Змін до Переліку спеціальностей, за якими проводяться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань” від 29 квітня 2010 року № 273, було доповнено перелік спеціальностей “Філософські науки” спеціальністю 09.00.14 – богослов’я та підготовлено проект паспорту спеціальності, який було затверджено лише 2015 року (додаток А. 4.2). Даний перелік діє до 31 грудня 2019 року. 2011 року унормовується наскрізна підготовка за спеціальністю “Богослов’я” від бакалавра до доктора наук, але і надалі проходження ліцензування, державної акредитації, відкриття аспірантури та докторантури, відкриття спеціалізованих вчених рад за спеціальністю “Богослов’я” можуть здійснювати лише світські заклади вищої освіти.

Рух до формування адекватного загального законодавства та його складової нормативно-правової бази щодо діяльності релігійних організацій та функціонування богослов’я в незалежній Україні не був простим та однозначним, він характеризувався як поступальністю, так і відкиданням здобутків та поверненням до радянських контентів. Водночас, можна зазначити певну динаміку і все ж рух уперед, який розпочався з включення богослов’я до переліку спеціальностей, за якими здійснюють

²⁵ Кандидат наук в європейській системі відповідає науковому ступеню доктор філософії (*Philosophiae doctor, Ph.D*), а доктор наук прийнятій в де- яких країнах (Австрія, Польща, Чехія, Німеччина, Франція та інших), як другий науковий ступень габілітований доктор (*doctor habilitatus, Dr. habil.*)

²⁶ До 2011 року Вища атестаційна комісія була центральним органом, яка реалізовувала державну політику з присудження наукових ступенів кандидата та доктора наук, а також присвоєння вченого звання «старший науковий співробітник». З 2011 року ці функції були покладені на Міністерство освіти і науки України

захист дисертацій і до подальших реляцій, які стосувались нормативного визнання дипломів духовних закладів вищої освіти.

4.3 Зміна державної політики щодо богословської освіти

Складається ситуація, коли духовні (конфесійні) заклади вищої освіти, які мають найбільший інтерес до державного визнання результатів освітньої діяльності за спеціальністю “Богослов’я”, і далі позбавляються цього права. Якби навіть заклади вищої духовної освіти, що створені відповідно до Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” виконали всі умови для процедури ліцензування, акредитації, відкриття аспірантури та докторантури, відкриття спеціалізованої ради, все одно їх юридичний статус релігійної організації не давав би їм такого права. Єдиним шляхом було створювати приватні навчальні заклади або окремі структури в таких закладах і афілювати діяльність закладу вищої духовної освіти з цими закладами чи структурами. Таким шляхом пішли деякі заклади вищої духовної освіти та деякі релігійні організації (про це йшлося в попередньому розділі), але постала ще одна проблема: чимало викладачів закладів вищої духовної освіти не мали державних документів про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання, і тому під час проходження державних процедур вони не вважалися особами, що мають вищу освіту, наукові ступені та вчені звання. Отже формувалося кілька шляхів – або отримувати науково-педагогічним працівникам освіти, набувати наукові ступені та вчені звання з документами державного зразка, або зараховувати до закладів вищої духовної освіти науково-педагогічних працівників, що мають документи державного зразка. Перший шлях є вельми тривалим, і для цих осіб психологічно було б неприйнятним починати усе з самісінького початку, а другий шлях був неприйнятний для керівництва закладів вищої духовної освіти, оскільки вони втрачали традиції і, головне, конфесійний характер освіти. Тому в

реальності така афіляція реалізовувалася, коли релігійне керівництво відразу створювало приватний заклад вищої освіти або структуру в ньому, де поєднувалася наявність у науково-педагогічних працівників документів державного зразка, з одного боку, і чітка конфесійна приналежність, з іншого. Тому для переважної більшості закладів вищої духовної освіти державне визнання освітньої діяльності і надалі залишалося неможливим. Але в Україні є приклади, коли заклад вищої духовної освіти афілював свою освітню діяльність із закордонним закладом вищої освіти, який мав державну акредитацію в країні його діяльності, і по закінченні навчання випускник отримував два дипломи – українського закладу вищої духовної освіти та закордонного, визнаного державою закладу вищої освіти, та міг нострифікувати в Україні ці документи. Такий варіант є поширеним серед закладів Римо-католицької церкви в Україні та частково Української греко-католицької церкви та закладів вищої духовної освіти євангельських церков. Серед останніх існував ще один варіант: випускники їхніх духовних навчальних закладів мають можливість продовжувати навчання в навчальних закладах, які входять до переліку закладів освіти, акредитованих спеціальною комісією. У випадку з Україною – це Європейська євангельська акредитаційна асоціація та Євро-Азіатська акредитаційна асоціація. Європейська євангельська акредитаційна асоціація має підвищені вимоги, у тому числі, до формальних ознак – це стосується, насамперед, виконання вимог та інструкцій, напрацьованих в контексті входження у Болонський процес. Якщо заклад виконує ці вимоги, то крім закладів, акредитованих асоціаціями, випускники мають змогу вступити в протестантські заклади та на протестантські факультети університетів, які мають державне визнання в певній країні. Але виникали проблеми з визнанням диплому магістра закордонного закладу вищої освіти, якщо він був отриманий на основі диплому українського закладу вищої духовної освіти. Тобто, при ви- знанні диплому магістра в Україні

вимагався визнаний диплом або диплом державного зразка. Хоча в діючих на той час вимогах було вказано лише те, що диплом про попередню освіту мав бути. Про ці проблеми почали голосно говорити керівники церков і релігійних організацій України, оскільки все вище зазначене порушувало конституційні права випускників і працівників закладів вищої духовної освіти, і на це звертали увагу на засіданнях Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій її учасники. Також, на цей комплекс проблем звертав увагу профільний орган державної влади з питань релігії, зокрема, в інформаційному звіті за 2008 рік Державного комітету України у справах національностей та релігій “Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні”. У підрозділі 3. “У сфері освіти”, розділу IV. “Вузлові питання відносин держави і церкви. Реалізація державної політики у галузі свободи совісті і віросповідання” зазначається: “сприяння реалізації права громадян на свободу вибору характеру освіти як елемента свободи совісті. Законодавче врегулювання права церкви (релігійних організацій) на заснування конфесійних навчальних закладів; розробка та впровадження: державного стандарту богословської (теологічної) освіти; механізму визнання документів про освіту, отриману в релігійних (духовних) навчальних закладах; ліцензування та акредитація конфесійних навчальних закладів усіх рівнів; вивчення можливостей фінансування дисциплін, що викладаються в конфесійних навчальних закладах та належать до державного стандарту, за рахунок бюджетних коштів; механізму впровадження вивчення релігії у державній школі на добровільних (факультативних) засадах”.²⁰⁷ На початок 2009 року стало зрозуміло, що цей перелік питань, пов’язаних з освітою не може бути вирішений без залучення профільного державного органу з питань освіти. Саме це 17 липня 2008 року обговорювалося на зустрічі з міністром освіти і науки України Іваном Вакарчуком та представниками християнських церков. Зокрема, обговорили питання

державного визнання дипломів духовних навчальних закладів.²⁰⁸ За результатами зустрічі було прийнято резолюцію, де окремим пунктом (додаток А 4.3) згадувалася необхідність розробки галузевого стандарту напряму (спеціальності) “Богослов’я (Теологія)”. Також йшлося про Громадську раду з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України, створену наказом Міністерства № 941 від 20 жовтня 2008 року (додаток Б.4.3). Вона є дорадчо-консультативним органом, метою якого є сприяння забезпеченню свободи совісті та подальшої гармонізації відносин між державою та релігійними організаціями в галузі науки і освіти.²⁰⁹ Головою Громадської ради був обраний народний депутат України Володимир Марущенко. Без перебільшення, Громадська рада за 10 років свого існування стала центром з пошуку механізмів державного визнання результатів освітньої і наукової діяльності закладів вищої духовної освіти, державного визнання документів про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання, а також забезпечення можливості ліцензування, акредитації, відкриття аспірантури, докторантури та спеціалізованих вчених рад за спеціальністю “Богослов’я”. 14 квітня 2009 року засідання Громадської ради було присвячено обговоренню проблем богословської освіти. Воно відбулося за участі представників Міністерства освіти і науки України, Державного комітету у справах національностей та релігій, Вищої атестаційної комісії України, світських і духовних закладів вищої освіти. Порядок денний окреслив коло найважливіших питань розвитку богословської освіти, з окремим акцентом на її розвиток в закладах вищої духовної освіти. Зокрема була створена робоча група, яка мала напрацювати механізми щодо надання тих освітніх прав закладам вищої духовної освіти, які мають світські заклади вищої освіти; розглядалися напрацювання робочої групи щодо розробки галузевого стандарту зі спеціальності “Богослов’я” і пропозицій щодо внесення доповнень до “Класифікатора професій” ДК

003–95 та первинних посад для подальшого працевлаштування випускників закладів вищої духовної освіти; розглянули питання про виділення богослов'я в окремий напрям (спеціальність).²¹⁰ На цьому засіданні було визначено основні проблеми духовної освіти, на вирішення яких спрямовуватиметься подальша робота всіх зацікавлених сторін. Але суттєвого просування задля вирішення цих питань у 2009–2010 роках не відбулося. Хоча 29 квітня 2010 року, про це ми писали вище, було включено до переліку спеціальностей, за якими може відбуватися захист кандидатських і докторських дисертацій, спеціальність 09.00.14 — “Богослов'я”. Ця подія викликала певний оптимізм: дипломи та наукові ступені зі спеціальності “Богослов'я (Теологія)” можуть бути визнані в Україні. Про це було заявлено 26 жовтня 2010 року у Міністерстві освіти і науки України під час засідання Громадської ради з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями. Тоді було представлено інформацію від керівництва Вищої атестаційної комісії України про можливість нострифікації (тобто визнання) в Україні дипломів і наукових ступенів богословів (теологів), отриманих у закордонних вищих навчальних закладах. Маються на увазі лише ті з них, які визнані самою державою, де проходило навчання чи захист наукового дослідження. На думку заступника голови Громадської ради Юрія Решетникова, визнання закордонних дипломів і наукових ступенів богословів (теологів) ймовірно є єдиним шляхом для формування в Україні належного кадрового та наукового складу, необхідного для підготовки фахівців та захисту наукових ступенів з цієї спеціальності безпосередньо в Україні.²¹¹ Нострифікація дипломів про вищу освіту та нострифікація наукового ступеня відбувалася відповідно до різних процедур. Документи про освіту визнавалися через процедуру, визначену в наказі Міністерства освіти і науки України № 563 від 20 серпня 2003 року “Про затвердження Положення про визнання іноземних документів про освіту”.²¹² Визнання

відбувалося через формування порівняльної таблиці, в якій зіставлялися дисципліни з додатку до диплому, який визнається з навчальним планом закладу, в якому здійснюється підготовка з акредитованою державою програмою. Тобто, справа надсилалася в один з українських закладів вищої освіти, де було акредитоване богослов'я, але часто перелік дисциплін настільки різнився, що це унеможливлювало визнання, або процедура визнання була дуже тривала. Тому до зміни порядку визнання були лише поодинокі випадки визнання (додаток В.4.3). Нострифікація (переатестація) наукового ступеня визначалася “Порядком присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника”, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 7 березня 2007 року № 423.213 Порядком передбачалося, що нострифікація (переатестація) здійснюється на спеціалізованих вчених радах, а оскільки спецрад за спеціальністю 09.00.14 – “Богослов'я” не існувало, оскільки створенню спеціалізованої вченої ради має передувати відкриття аспірантури та докторантури, і наявність осіб, які її успішно завершили підготувавши дисертаційне дослідження. Тому в реалії особи, які мали науковий ступінь закордонного закладу вищої освіти за спеціальністю “богослов'я” переатестовувалися за іншими спеціальностями. 2013 року першими за спеціальністю 09.00.14 – “Богослов'я” відкрили аспірантуру та докторантуру в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, а в жовтні 2017-го спеціалізовану вчену раду – Д 26.053.21, з правом прийняття до розгляду та проведення захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) філософських наук за спеціальностями 00.11 “Релігієзнавство” та 09.00.14 “Богослов'я” строком на три роки (Додаток 1 до наказу Міністерства освіти і науки України від 24 жовтня 2017 року № 1413), на якій у березні 2018 року був захищений аспірант першого набору. Перший за період незалежності України захист дисертації за спеціальністю 09.00.14 – “Богослов'я” відбувся з дозволу

Міністерства освіти і науки України, як разовий 28 квітня 2017 року,²¹⁴ тобто через 7 років від того, коли ця можливість з'явилася. Отже, перспектива формування кадрового резерву визнаних державою через процедуру нострифікації осіб з науковими ступенями за спеціальністю “Богослов’я” виявилася на практиці нездійсненою.

Наступним поштовхом стала зустріч Президента України В. Януковича з главами церков і релігійних організацій, за результатами якої було дане доручення Міністерству освіти і науки, молоді та спорту України розробити механізми на вирішення питань державного визнання результатів освітньої та наукової діяльності закладах вищої духовної освіти. На виконання цього доручення “У Міністерстві освіти і науки, молоді та спорту України 29 червня 2011 року відбулась робоча зустріч з представниками церков і релігійних організацій (а саме представниками Громадської ради з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями при Міністерстві – *уточнення моє, Х. В.*). У зустрічі взяли участь заступник міністра Борис Михайлович Жебрівський та директор Департаменту вищої атестаційної комісії Віктор Дмитрович Бондаренко. Було обговорено питання визнання державою дипломів про вищу духовну освіту і наукові ступені, вчені звання, присвоєних духовними навчальними закладами”.²¹⁵ За результатами цієї зустрічі було депутатське звернення народного депутата України, голови Громадської ради з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями В. С. Марущенка до міністра освіти, молоді та спорту України, в якому він окреслив загальний підхід, що, на його думку, не передбачає автоматичного визнання дипломів про вищу освіту та наукові ступені. Для розробки механізмів такого визнання він пропонував: “... розглянути можливість створення Вашим наказом робочої групи у складі фахівців Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України та представників Громадської ради з питань співпраці з церквами і релігійними організаціями при Міністерстві, з метою

практичного опрацювання можливого механізму державного визнання дипломів і наукових ступенів випускників закладів вищої духовної освіти” (додаток Д.4.3). За результатами цього звернення наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України “Деякі питання визнання дипломів і наукових ступенів випускників вищих духовних навчальних закладів” від 26 жовтня 2011 року № 1210 (додаток Е.4.3) була створена робоча група,²¹⁶ яка запропонувала свої механізми: 1. Визнавати закордонні дипломи про вищу освіту та наукові ступені через процедуру нострифікації. 2. За наявності в особі диплому про вищу освіту державного зразка його документи про науковий ступінь видані українськими закладами вищої духовної освіти визнавати через експертну комісію, яку пропонувалося створити в Міністерстві освіти і науки України. 3. Надати можливість навчання за екстернатною та заочною формами для викладачів закладів вищої духовної освіти за скороченою програмою з дозволом перезарахування дисциплін, які були опановані під час навчання в закладах вищої духовної освіти. 4. Розробити механізми щодо визнання документів про вищу освіту закладів вищої духовної освіти. Пропонувалося відтермінувати це до розробки і затвердження галузевого стандарту зі спеціальності “Богослов’я”. Запропоновані механізми не вирішували питання визнання наукових ступенів виданих закордонними, не акредитованими державою, закладами вищої духовної освіти, також не вирішувалося питання з визнанням вчених звань, а їх наявність є необхідною для проходження процедур ліцензування й акредитації. Значна кількість осіб з науковими ступенями мали лише дипломи про вищу освіту закладів вищої духовної освіти, тому не могли підтвердити свої наукові ступені через експертну комісію без отримання диплому державного зразка, а розробки цих механізмів ставились в залежність від розробки та затвердження галузевого стандарту з «Богослов’я», що саме по собі було непростю справою, що вимагала

підготовки значної кількості документів. Крім того, на той час почала діяти постанова, яка в переліку напрямів і спеціальностей визначала «богослов'я (теологія з зазначенням конфесії)», а це означало, що мали бути розроблені галузеві стандарти для кожної конфесії. Складність останнього полягала в тому, що не так легко здійснити розподіл церков і релігійних організацій за конфесіями. Наприклад, у межах однієї конфесії «православ'я», ми об'єднуємо кілька юрисдикцій і постає питання розробляти окремий галузевий стандарт чи окремі; Українська греко-католицька церква належить до конфесії «католицизм», однак поряд з нею діє Римо-католицька церква, але розроблений галузевий стандарт для УГКЦ мав би бути ближчим до стандарту для православ'я, а Римо-католицька церква мала б готувати свій стандарт. У середовищі протестантських церков також існує досить великий діапазон, від лютеран та кальвіністів, і аж до харизматів. Крім того баптистські та п'ятидесятницькі церкви називають себе євангельськими, але існують зареєстровані церкви, які себе позиціонують як євангельські християни не зараховуючи себе до баптистів чи п'ятидесятників, тобто виходить, що євангельське християнство, це в першому випадку християнський напрям, а в другому конфесія. Крім того, коли були б затверджені ці стандарти, світські заклади вищої освіти, які мають або планують розпочати підготовку за спеціальністю «Богослов'я» мали б обрати, за яким конфесійним галузевим стандартом працювати. Це фактично знищило б традицію, яка почала формуватися в українських світських закладах вищої освіти з підготовки за спеціальністю «Богослов'я» на неконфесійній основі. Отже, приймаючи цей механізм, робоча група не врахувала специфіку розвитку богословської освіти в Україні, яка розвивалася окремо в світських та духовних закладах, а також конфесійну різноманітність підготовки в закладах вищої духовної освіти. Це фактично заблокувало втілення цього механізму для початку визнання дипломів про вищу освіту

випускників, і внаслідок цього відтермінувало проходження ліцензування й акредитації, відкриття аспірантури, докторантури та спеціалізованих вчених рад за спеціальністю “Богослов’я” закладів вищої духовної освіти. Тому в релігійних колах лунала думка, що дія цієї комісії не вирішила поставлені завдання, а навпаки, створила такі механізми, які важко втілювати. Незважаючи на це, було створено робочу групу з представників Української православної церкви та Української православної церкви Київського патріархату, які почали працювати над розробкою галузевого стандарту зі спеціальності “Богослов’я (Православ’я)”. Пропозиція робочої групи надати право особам, які мають диплом про вищу освіту закладу вищої духовної освіти пройти навчання через екстернатну форму зі скороченим терміном (додаток Ж.4.3), якщо б це навіть стало можливим – два роки для бакалавра та рік для магістра, була складною для втілення. Також розглядалася можливість надати право цим особам вступати на навчання за формою перепідготовки з отриманням диплома спеціаліста, але виникало питання, що диплом перепідготовки діє лише з дипломом про попередню освіту, і ця освіта також повинна бути підтверджена дипломом державного зразка. Отже, особи могли б отримати повну вищу освіти за три роки або за два через перепідготовку, але виникала інша проблема – як визнавати наукові ступені та вчені звання, які вже мали особи до початку навчання. Тоді б виходило, що повна вища освіта отримана після того, як особа отримала свій науковий ступінь та/або вчене звання, що також могло б ускладнити або унеможливити визнання наукового ступеня та вченого звання, бо їх отриманню має передувати отримання повної вищої освіти. Тому складалося так, що після отримання звання магістра особа повинна була захистити дисертацію згідно з державними вимогами. Але навіть якщо особа отримала вищу освіту та науковий ступінь, залишалося невирішеним питання отримання нею вченого звання, оскільки на присвоєння вченого ступеня міг подати

документи до Міністерства освіти і науки України лише представник закладу вищої освіти, який мав III та IV рівень акредитації, і мінімум п'ять років науково-педагогічного стажу в закладах III чи IV рівнів акредитації, і за умови, коли особа на посаді доцента пропрацювала не менше року в закладі вищої освіти, який подає його документи до Міністерства, на присвоєння вченого звання доцента. Для отримання вченого звання професора особа повинна була мати, крім інших вимог, десять років науково-педагогічного стажу. Тобто навіть пройшовши шлях отримання державних документів про вищу освіту та науковий ступінь, отримання вченого звання ставало досить проблематичним, а відсутність у викладачів закладів вищої духовної освіти атестатів доцента чи професора державного зразка унеможлиблювало проходження ліцензування й акредитації, яка б уможливила випускникам закладів вищої духовної освіти отримувати дипломи державного зразка. Детальний аналіз процесів, які відбувались в контексті співпраці Міністерства освіти і науки України та Громадської ради з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями при ньому свідчить про системний діалог з релігійними організаціями та планомірний, поступальний рух до зміни дискримінаційного процесу щодо визнання та діяльності закладів вищої духовної освіти на повноцінну можливість діяльності таких закладів в освітньому просторі України.

Стало зрозуміло, що на рівні Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, та в межах існуючого законодавства, неможливо було створити ефективні механізми визнання освітньої та наукової діяльності закладів вищої духовної освіти.

4.4 Пошуки законодавчого вирішення питання щодо визнання результатів освітньої та наукової діяльності українських закладів вищої духовної освіти

Розуміючи це, Громадська рада з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України ініціювала створення, альтернативної міністерській, робочої групи з розробки правового механізму державного визнання дипломів вищих духовних навчальних закладів України. Уже 19 вересня 2012 року було заслухано питання щодо результатів діяльності робочої групи з розробки механізму державного визнання дипломів закладів вищої духовної освіти (додаток А.4.4), 23 вересня 2012 року робоча група зібралася для остаточного узагальнення всіх пропозицій, що надійшли від зацікавлених сторін.²¹⁷ Робоча група запропонувала проект постанови Кабінету Міністрів України, щодо затвердження Положення “Про визнання (ностріфікацію) документів про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання вищих навчальних закладів і наукових установ релігійних організацій”, (додаток Б.4.4) в якому пропонувалося створення спеціальних комісій з визнання, в складі яких також мали бути представники закладів вищої духовної освіти. Але таку постанову так і не було ухвалено.

Паралельно лунали пропозиції, аби постановою Кабінету Міністрів України чи Указом Президента України визнати дипломи, наукові ступені та вчені звання, набуті в закладах вищої духовної освіти шляхом політичного рішення еквівалентними документам державного зразка, без будь-якої процедури визнання з боку держави. Обґрунтування було досить простим, якщо держава створила ситуацію, котра дискримінує осіб з документами закладів вищої духовної освіти, не надавши можливості закладам вищої духовної освіти проходити державні процедури з визнання результатів освітньої та наукової діяльності, що призвело до того, що

документи цих закладів держава не визнає, то, власне, сама держава, прийнявши політичне рішення, має без будь-яких процедур визнати ці дипломи еквівалентними документам державного зразка. Звісно держава визнає документи, видані в закладах вищої духовної освіти лише до певного часу, але це б розблокувало можливість ліцензування, акредитації, відкриття аспірантури, докторантури, спеціалізованих вчених рад, і внаслідок цього заклади вищої духовної освіти змогли би видавати документи державного зразка. Цей простий і дуже привабливий варіант відкинули, позаяк у процесуальній площині було не до кінця зрозуміло, як той чи інший документ визнавати, оскільки назви документів, періоди навчання, процедури присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань відрізнялися не тільки від державних, а й також у виданих різними закладами вищої духовної освіти. Наприклад, при проходженні процедур державного ліцензування й акредитації, при працевлаштуванні в світський заклад вищої освіти, державну чи комерційну структуру, не було б зрозуміло, до якого рівня вищої освіти прирівнювати той чи інший документ, науковий ступінь чи вчене звання. Приміром, у православних церквах було прийнято видавати дипломи семінарії та академії без зазначення рівня освіти. Крім того, по закінченні академії успішний студент одразу захищав дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата богослов'я, без отримання диплома про закінчення академії. Отже, особа могла мати диплом семінарії з чотирирічним циклом навчання та диплом кандидата богослов'я з чотирирічним циклом навчання. Відтак, диплом семінарії можна визнавати як бакалаврський чи як диплом спеціаліста, натомість диплом кандидата, якщо визнати диплом семінарії, як диплом бакалавра можна визнавати лише як диплом магістра. Або в практиці протестантських закладів вищої духовної освіти присуджували науковий ступінь доктора служіння, то визнавати його як науковий ступінь кандидата наук чи ні? Або також у протестантських закладах вищої

духовної освіти цикл бакалаврського навчання міг тривати три роки, то визнавати цей диплом, який відповідає першому (бакалаврському) рівню вищої освіти чи лише рівню молодшого спеціаліста. Отже, подібне визнання без запропонованих процедур могло би бути заблоковане на рівні його практичного втілення.

Пропонувався простіший варіант, Указом Президента: (додаток В.4.4) закладам вищої духовної освіти, які засновані у порядку, визначеному в Законі України “Про свободу совісті та релігійні організації”, надати право на проходження процедури ліцензування та акредитації навчального закладу та освітніх послуг у відповідності до порядку, визначеного у постановах Кабінету Міністрів України та наказах Міністерства освіти і науки України, а також для проходження процедури ліцензування та акредитації закладів вищої духовної освіти в установленому державою порядку визнати дипломи про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання викладачів цих закладів еквівалентними дипломам державного зразка. Тобто, визнання документів пропонувалося тільки в контексті проходження ліцензування й акредитації закладів вищої духовної освіти, тоді документи державного зразка мали б лише випускники акредитованих програм, але залишалося також питання визнання дипломів, які були видані раніше та відновлення конституційних прав цих громадян. Такі спроби надання права на державне визнання освітньої та наукової діяльності закладів вищої духовної освіти вводили би систему духовної освіти в світське поле без врахування специфіки цієї системи. Наприклад, заклади вищої духовної освіти мають обмеження щодо осіб, які можуть навчатися в цих закладах, щодо призначення керівників закладів вищої духовної освіти, змісту навчання тощо. Для того, щоб, з одного боку, уможливити державне визнання результатів освітньої та наукової діяльності закладів вищої духовної освіти, а з іншого – врахувати їхню специфіку, розглядалася пропозиція надати цим закладам

статус, подібний до того, який мають військові заклади вищої освіти. Тобто, аби діяльність закладів вищої духовної освіти регулювалася окремим положенням, затвердженим державним органом з питань релігії. Крім того передбачалося, що саме цей орган мав здійснювати загальну координацію і фактично він мав перебрати частину освітніх функцій і стати квазіміністерством освіти для закладів вищої духовної освіти. Але специфіка діяльності духовних закладів освіти не настільки відмінна від світських закладів вищої освіти, як у військових закладах вищої освіти. Тобто, виникало питання в доцільності саме такої моделі виходу з ситуації. Крім того – це мало призвести до додаткового фінансування такої діяльності, що ускладнило б проходження положення через Міністерство фінансів України.

Після пошуку різноманітних варіантів виходу з ситуації, стало зрозуміло, що без змін в освітньому законодавстві системно вирішити проблеми з визнанням результатів освітньої та наукової діяльності закладів вищої духовної освіти є досить проблематично. Тому лідери церков і релігійних організацій почали звертатися до владних інституцій для того, щоб розпочати процес змін в українському законодавстві. Так, зокрема, у грудні 2012 року до міністра освіти і науки, молоді та спорту України звернувся з офіційним листом предстоятель Української православної церкви Блаженіший митрополит Володимир (Сабодан). На його звернення було отримано відповідь за підписом міністра, (Д.4.4) в якій фактично повторювалися аналізовані вище пропозиції робочої групи Міністерства. Тому був направлений повторний лист міністру освіти і науки, молоді та спорту України Д. В. Табачнику, а також Прем'єр-міністру України М. Я. Азарову та голові Верховної Ради України В. В. Рибаку. Оскільки йшлося про законодавче вирішення цього питання листи були перенаправлені до комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти. Голова комітету, Л. М. Гриневич 14 лютого 2013 року провела зустріч з представниками

церков і релігійних організацій для обміну думками з приводу вирішення питань державного визнання результатів освітньої та наукової діяльності закладів вищої духовної освіти.²¹⁸ Для обговорення проблем розвитку богословської освіти і науки та пошуків механізмів державного визнання освітньої та наукової діяльності закладів вищої духовної освіти. На цьому зібранні були внесені і перші пропозиції щодо нової редакції статті 57 проекту Закону України “Про вищу освіту”. Крім того, що передбачалося дозволити закладам вищої духовної освіти проходження процедур ліцензування й акредитації, також пропонувалося визнати вже видані закладами вищої духовної освіти документи про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання з дотриманням державних вимог щодо термінів навчання, підсумкової атестації випускників відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів, вимог про присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань, які прирівнюються до документів державного зразка (додаток Е.4.4). Фактично пропонувалося політичне рішення, подібне до того, про яке йшлося вище, де держава визнає документи закладів вищої духовної освіти без державних механізмів такого визнання (щодо складності такого підходу нами вже були наведені аргументи).

Далі обговорення в більш розширеному складі продовжилося під час роботи Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю “Богослов’я в Україні: організаційний та освітньо-науковий контекст”, яка відбулася 2–3 квітня 2013 року (додаток Ж.4.4). У роботі взяли участь представники Верховної Ради України, Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, представники світських і духовних центрів богословської освіти та науки України за участі представників з Білорусі й Росії.²¹⁹ Результатом роботи стала резолюція (додаток З.4.4), спрямована до Міністерства освіти і науки України та Верховної Ради України. У ній були викладені пропозиції та основоположні принципи, котрі пропонувалося покласти в основу змін українського законодавства,

яке б могло вирішити питання визнання результатів освітньої діяльності закладів вищої духовної освіти. Резолюція також була перенаправлена до комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти, на той час очолюваному Л. М. Гриневич (з 14 квітня 2016 року міністр освіти і науки України), яка створила при комітеті робочу групу з опрацювання механізму державного визнання результатів освітньої та наукової діяльності закладів вищої духовної освіти. Перше засідання розпочалося 26 квітня 2013 року. До складу групи увійшли представники Верховної Ради України, Громадської ради з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України, представники українських церков і світських закладів вищої освіти (додаток И.4.4). На цьому засіданні були запропоновані перші варіанти проектів змін до статті 11 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” (додаток К.4.4), а також проект статті, яку передбачалося внести у проект нового Закону України “Про вищу освіту” (додаток Л.4.4). Ці проекти розглядалися як альтернативні, і якщо один з варіантів проходить друге читання, тоді інший знімається. Далі комісія зосередилася на внесенні змін і доповнень до Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” та до деяких підзаконних актів (додаток М.4.4, Н.4.4). Зокрема, закладам вищої духовної освіти надавалося право на проходження ліцензування й акредитації, а для вирішення питання з кадровим забезпеченням пропонувалося відобразити в перехідних положеннях, що під час проходження закладами вищої духовної освіти процедури ліцензування й акредитації за відповідними напрямками і спеціальностями дипломи, наукові ступені та вчені звання, що видані в системі духовної освіти до 1 січня 2014 року визнавати еквівалентними дипломам та атестатам державного зразка. Запропоновані варіанти вирішували питання визнання результатів освітньої та наукової діяльності закладів вищої духовної освіти в майбутньому, але не вирішували питання

визнання документів про освіту, наукові ступені та вчені звання виданих закладами вищої духовної освіти раніше. Тому робоча група зосередилася на пошуку механізмів визнання вже отриманих документів. Зокрема пропонувалося надати право проходити процедуру акредитації без попереднього ліцензування (сам факт державної реєстрації як духовного навчального закладу мав сприйматися як факт отримання ліцензії підготовки фахівців у галузі знання “Богослов’я”). Після проходження акредитації передбачалося, щоб раніше отримані документи про вищу освіту в цьому закладі визнавалися прирівняними до дипломів державного зразка. Наукові ступені прирівнювалися до документів державного зразка, коли особа була членом спеціалізованої вченої ради духовного навчального закладу (О.4.4, П.4.4). Але цей проект не відповідав на запитання, як заклад вищої духовної освіти може отримати акредитацію, якщо дипломи про вищу освіту викладачів цього закладу будуть прирівняні до дипломів державного зразка лише після отримання акредитації, а для проходження акредитації слід вже мати дипломи державного зразка, а також потрібно мати наукові ступені. У свою чергу, наукові ступені визнаються тільки тоді, коли особа стане членом спеціалізованої вченої ради, яка за чинними на той час вимогами, може бути створена, в закладі, де відкрита аспірантура (для відкриття спеціалізованої ради для захисту кандидатів наук) та докторантура (для відкриття спеціалізованої ради для захисту докторів наук). Водночас, перед відкриттям аспірантури потрібно, щоб діяла акредитована магістратура за спеціальністю, за якою відкривається аспірантура, а відкриттю магістратури має передувати акредитація бакалавріату. Хоч іноді правило не виконувалося і відкривали аспірантуру без магістратури, але так чи інакше виникало питання, де взяти науково-педагогічні кадри з визнаними державою документами про вищу освіту і наукові ступені до проходження акредитації та відкриття спеціалізованої ради, якщо статус

осіб, які подали дипломи, актуалізується, і вони визнаються державою лише після проходження акредитації і відкриття спецради. Не кажучи вже про те, що в конкретному закладі вищої духовної освіти науково-педагогічні працівники можуть мати дипломи не цього закладу вищої освіти, а іншого, який не планує акредитацію. Планувалося, що ці питання вирішуватимуться на рівні підзаконних актів. Все ж, проект не усунув проблему щодо визнання вчених звань, які також вимагалися для проходження акредитації.

Наступний проект вже врахував необхідність розробки механізму раніше виданих документів про освіту, наукові ступені та вчені звання. Серед членів робочої групи тривало обговорення чи потрібно, щоб процедурі акредитації передувало ліцензування чи ні. Оскільки діючі на той час визначені процедури акредитації опиралися на попередньо проведену процедуру ліцензування, тоді могло скластися так, що довелося б розробляти окрему процедуру акредитації без ліцензування для закладів вищої духовної освіти, що, на думку кількох членів комісії, могло б відтермінувати початок акредитації закладів вищої духовної освіти. Також висловлювалися побоювання, що відсутність ліцензування для закладів вищої духовної освіти надає для них окремі преференції, що порушує права світських закладів вищої освіти. Тому пропонувалося розробити процедуру визнання документів, виданих закладами вищої духовної освіти, надати право закладам вищої духовної освіти на ліцензування та акредитацію, внести зміни до вже існуючих підзаконних актів (додаток Р.4.4). Врешті, члени робочої групи випрацювали компромісний варіант законопроекту (додаток С.4.4), який 20 червня 2013 року в Верховній Раді України було зареєстровано (реєстр. № 2380а) під назвою “Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо визнання документів про освіту та наукові ступені, що видаються духовними навчальними закладами)”.²²⁰ Законопроект було включено до порядку денного 2 вересня

2014 року. Проект закону одногосно було схвалено комітетом Верховної Ради України з питань освіти і науки.²²¹ На підтримку законопроекту були направлені листи від глав українських церков, зокрема від предстоятелів Української православної церкви,²²² Української православної церкви Київського патріархату, Української греко-католицької церкви. Також висловила свою підтримку законопроект В. В. Лутковська, на той час уповноважена Верховної Ради України з прав людини (2012–2014). У вересні 2013 року законопроект отримав несхвальні відгуки від профільного міністерства, зокрема при обговоренні законопроекту Є. М. Суліма, на той час перший заступник міністра освіти і науки, молоді та спорту України (2010–2014 рр.), категорично висловився проти законопроекта. Наприкінці листопада 2013 року на черговому засіданні комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти член цього комітету І. Д. Фаріон (ВО “Свобода”) висловилася категорично проти законопроекту. Але її однопартієць О. М. Сич, на той час перший заступник голови цього комітету, відповідаючи на звернення народного депутата В. С. Марущенка, запевнив, що ВО “Свобода” випрацює спільну позицію підтримки чи не підтримки законопроекту (додаток Т.4.4), тобто стало зрозуміло, що висловлена позиція І. Д. Фаріон є її приватною думкою, а не позицією ВО “Свобода”.

Починаючи з листопада 2013 року в Україні розпочалися події, які пізніше назвали “Революцією Гідності”. Суспільно-політична ситуація в країні призвела до того, що Верховна Рада України переключилася на вирішення більш нагальних питань, ніж проблеми богословської науки і освіти. Після зміни влади в квітні 2014 року, Міністерство освіти і науки України ініціює голосування за новий Закон України “Про вищу освіту” і з’являється неочікувана можливість інтегрувати до його тексту напрацювання проекту закону № 2380а. У тому ж складі триває робота вже над проектом пропозицій до Закону України “Про вищу освіту”. Аналіз

цього законопроекту засвідчив, що він враховує інтереси закладів вищої духовної освіти, надає реальну самоврядність закладам вищої освіти, скасовує акредитацію навчального закладу, спрощує процедуру ліцензування та акредитації, дозволяє провадити освітню діяльність без ліцензування та акредитації та видавати документи про вищу освіту власного зразка. Крім того, концепція щодо ліцензування та акредитації суттєво спрощує ці процедури і відмінняє деякі норми (наприклад, жорстке регулювання матеріально-технічної бази). Зважаючи на це, було вирішено не створювати окремі процедури для закладів вищої духовної освіти, а внести незначні зміни у проект нового закону, що дало б можливість легко легалізувати їхню освітню діяльність та інтегрувати їх в систему освіти України, причому зберігши статус закладу вищої духовної освіти як релігійної організації. Зважаючи на це, було запропоновано кілька правок до проекту закону і перелік прикінцевих положень. Хоча в перших напрацюваннях також пропонувалося внести деякі зміни і в Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” (додаток У.4.4). До тексту закону було додано статті, що стосувалися підсумкової атестації, видання дипломів державного зразка, проходження акредитації, згадування про заклад вищої духовної освіти, а через перехідні положення вирішувалося питання визнання раніше виданих документів про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання, проходження акредитації, відкриття аспірантури, докторантури та спеціалізованих вчених рад. Також пропонувалося виокремити богослов'я в окрему галузь знання. Пропозиції робочої групи були включені до проекту закону, які були проголосовані 8 квітня 2014 року в першому читанні. Після цього були надані пропозиції до другого читання (додаток Ф.4.4), і робоча група з авторів та розробників закону прийняла пропозиції без застережень і зауважень. Але ще тривала дискусія навколо питання, чи має проходити заклад вищої духовної освіти ліцензування, чи відразу може проходити акредитацію. 1 липня 2014 року

Закон України “Про вищу освіту”²²³ було прийнято, а 31 серпня підписано Президентом України. 6 вересня 2014 року він набув чинності.

Варто зазначити, що питання, які пов’язані з модернізацією духовної освіти стали лакмусовим папірцем і для освіти світської, оскільки позитивні аспекти в законодавстві торкнулись не лише закладів вищої духовної освіти, а й світських, що свідчить про адекватний позитивний вплив на світську освіту та прагнення до плюралістичних її форм та врахування Проекту Національної стандартної класифікації освіти (додаток Х.4.4). Закон розширює можливості для світських закладів вищої освіти та закладів вищої духовної освіти, що сприяє гармонійному освітньому дискурсу та гуманізації багатьох процесів в Україні крізь освітню призму.

4.5 Законодавче розв’язання проблем щодо визнання результатів освітньої діяльності українських закладів вищої духовної освіти

Новий закон, Закон України “Про вищу освіту”, долає розрив між духовними та світськими закладами вищої освіти у розвитку богословської освіти, дозволяє інтегруватися закладам вищої духовної освіти в освітню систему України зберігаючи великий рівень автономії і релігійну специфіку їхньої діяльності. Це стало можливим через низку новацій нового закону. Передбачається, що заклади вищої духовної освіти, які створені відповідно до Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” (специфіку у створенні і діяльності ми пояснювали вище), можуть отримати державне визнання освітньої та наукової діяльності. Закон спеціально не визначає поняття заклад вищої духовної освіти і приймає його у статусі виду релігійної організації, порядок створення і діяльність яких і далі регулюється тільки Законом України “Про свободу совісті та релігійні організації”, але Закон України “Про вищу освіту” надає нові права і можливості для закладів вищої духовної освіти та для

випускників, педагогічних, наукових і науково-педагогічних працівників цих закладів. Зокрема, в Законі України “Про вищу освіту” вищій духовній освіті присвячено низку положень, які пропонується детально проаналізувати.

Стаття 3. Державна політика у сфері вищої освіти

3) Гарантує незалежність здобуття вищої освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій (крім закладів вищої духовної освіти).

У пункті 3 частини другої статті 3. закріплюється право релігійних організацій впливати на діяльність закладів вищої духовної освіти, які ними створені.

Стаття 24. Ліцензування освітньої діяльності

12. Заклади вищої духовної освіти, які бажають вносити інформацію про видані ними власні дипломи про вищу освіту до Єдиної державної електронної бази з питань освіти, повинні пройти процедуру ліцензування освітньої діяльності. Заклади вищої духовної освіти, які бажають видавати дипломи державного зразка, повинні пройти процедуру акредитації освітньої програми. Формулювання “... які бажають» вказує, що заклади вищої духовної освіти не зобов’язані проходити ні ліцензування, ні акредитації, Закон надає лише таке право. Заклад вищої духовної освіти може діяти як без ліцензії, так і з ліцензією, може, отримавши ліцензію, не отримувати акредитацію, а отримавши ліцензію чи акредитацію, відмовитися від неї. Ліцензування дозволяє вносити дані про видані власні дипломи, тобто дипломи навчального закладу. Для працевлаштування в сферах, які не фінансуються коштом державного бюджету, достатнім буде диплом закладу вищої духовної освіти, для продовження навчання в закордонних закладах вищої освіти може бути достатнім диплом ліцензованої програми. Диплом ліцензованої програми, сам диплом та інформація про термін навчання та інші

відомості, внесені в Єдину державну базу з питань освіти, засвідчує, що особа дійсно навчалася на ліцензованій програмі та справді отримала диплом – це важливо для встановлення автентичності документа про освіту роботодавцем, адміністрацією закладу вищої освіти, де планує продовжувати навчання особа, котра має диплом ліцензованої програми. Натомість акредитація, надає право видавати дипломи державного зразка, дозволяє особі, яка має такий диплом обіймати всі види посад, що фінансуються коштом державного бюджету (учитель, викладач, держслужбовець тощо). Крім того, акредитована програма може конкурувати за державний розподіл коштів, які виділяються на підготовку фахівців певної спеціальності. Тобто, коли заклад вищої духовної освіти має акредитацію за спеціальністю „Богослов’я”, а держава виокремлює певну кількість державних місць (державних грантів) на навчання, то якщо якась особа виборола це право і подає свої документи в конкретний заклад вищої духовної освіти, то фінансування його підготовки здійснюється коштом державного бюджету. Акредитовані програми конкурують на державному ринку освітніх послуг і конкурують за кошти, які передбачені державою на підготовку фахівців у певній сфері. Проходження ліцензування й акредитації вимагає виконання вимог щодо матеріально-технічного забезпечення (наявність аудиторій, гуртожитка, їдальні тощо), навчально-методичного (навчальні та робочі програми, підручники та посібники з дисциплін), кадрового забезпечення (особи з профільною освітою) та інше.

Стаття 32. Принципи діяльності, основні права та обов’язки вищого навчального закладу

1. Діяльність вищого навчального закладу провадиться на принципах:

4) незалежності від політичних партій, громадських і релігійних організацій (крім закладів вищої духовної освіти).

У статті стверджується, що у закладах вищої духовної освіти лише релігійні організації, які створюють заклади вищої духовної освіти, можуть визначати принципи її діяльності. Тобто цей принцип не поширюється на заклади вищої духовної освіти, бо всі без винятку заклади вищої духовної освіти створюються відповідно до статті 11 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» релігійними центрами (управліннями) для задоволення потреб у підготовці кваліфікованих кадрів для власних релігійних структур. Тому вимога, що на їхні принципи не повинні впливати релігійні організації, суперечили б базовому закону відповідно до якого заклади вищої духовної освіти створюються і діють.

Стаття 40. Студентське самоврядування

3. Органи студентського самоврядування діють на принципах:

4) незалежності від впливу політичних партій та релігійних організацій (крім закладів вищої духовної освіти).

Ця стаття стверджує те, що релігійні організації у закладі вищої духовної освіти, які їх створюють можуть мати церковний вплив на діяльність органів студентського самоврядування цих закладів.

Стаття 42. Обрання, призначення та звільнення з посади керівника закладу вищої освіти

6. Порядок призначення керівників закладів вищої духовної освіти регулюється їхніми статутами (положеннями), зареєстрованими у встановленому законодавством порядку.

Ця норма вказує на те, що заклад вищої духовної освіти в процедурі призначення керівників не керується Законом України «Про вищу освіту», статутом (положенням), зареєстрованим у встановленому законодавством порядку. Тобто ця стаття повністю унеможлиблює вплив держави на призначення керівника закладу вищої духовної освіти.

Стаття 44. Умови прийому на навчання до закладів вищої освіти

16. Особливості прийому на навчання до закладів вищої духовної освіти регулюються їхніми статутами (положеннями), зареєстрованими у встановленому законодавством порядку.

Окремий пункт цієї статті зазначає, що заклад вищої духовної освіти розробляє свої умови вступу для абітурієнтів, бо у деяких закладах існує обмеження щодо можливості навчання тих осіб, котрі за правилами релігійної організації не можуть бути студентами закладу вищої духовної освіти. Ця норма надає повне право самостійно визначати вимоги до абітурієнта, застосовуючи певні обмеження, яких, приміром, не може бути у закладі вищої освіти інших типів.

РОЗДІЛ XV

ПРИКІНЦЕВІ ТА ПЕРЕХІДНІ ПОЛОЖЕННЯ

3. Установити, що:

18) під час проходження в установленому законодавством порядку закладом вищої духовної освіти процедури ліцензування та акредитації освітньої програми за спеціальністю “Богослов’я”, створення та діяльності аспірантури, докторантури, спеціалізованої вченої ради цього закладу вищої духовної освіти за галуззю знань «Богослов’я», документи про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання викладачів (педагогічних і науково-педагогічних працівників) і членів спеціалізованої вченої ради, видані закладами вищої духовної освіти, вважаються еквівалентними відповідним документам, що видаються в установленому законодавством порядку;

Ця норма – великий крок назустріч релігійним організаціям, бо прирівнює документи викладачів до державних при проходженні державної легалізації освітніх і наукових програм за спеціальністю “Богослов’я”.

5. Кабінету Міністрів України:

1) протягом трьох місяців з дня набрання чинності цим Законом забезпечити затвердження центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки єдиного переліку галузей знань, який повинен поєднати чинні переліки галузей освіти та науки, виділивши “Богослов’я” в окрему галузь знань.

Така норма перехідних положень виводить “Богослов’я” з переліку галузі “Гуманітарні науки” і передбачає створення окремої галузі з можливістю виокремлення богословських спеціальностей з врахуванням побажань Церков.

б) у шестимісячний строк з дня набрання чинності цим Законом: розробити порядок державного визнання документів про вищу духовну

освіту, наукові ступені та вчені звання осіб, які до 1 вересня 2018 року здобули освіту, захистили дисертації на здобуття наукових ступенів та отримали вчені звання у закладах вищої духовної освіти, статuti (положення) яких зареєстровані у встановленому законодавством порядку;

із залученням представників релігійних організацій прийняти нові нормативно-правові акти та внести зміни до чинних з метою правового та інституційного забезпечення створення та діяльності аспірантури, докторантури та спеціалізованих вчених рад закладів вищої духовної освіти і подальшого державного визнання присуджених ними наукових ступенів з наукових спеціальностей, що входять до галузі науки “Богослов’я”, а також щодо порядку присвоєння вчених звань науково-педагогічним працівникам закладів вищої духовної освіти.

Спочатку передбачалося визнання до 6 вересня 2014 року, тобто до набуття чинності законом, але потім були внесені зміни, і тепер під порядок державного визнання потрапляють документи, видані закладами вищої духовної освіти до 1 вересня 2018 року. Порядки про визнання мають розробити процедуру визнання згадуваних документів. Варто

зазначити, що в контексті модернізації освіти крізь призму нового законодавства модернізація духовної освіти була оцінена таким чином, що з 2016 року ті випускники, які отримали диплом закладів вищої духовної освіти мали змогу вступити на базі цих дипломів до світських закладів вищої освіти. Також модернізація освіти здійснює феноменальний вплив у контексті сприйняття суспільством нових реалій та особливостей функціонування закладів вищої духовної освіти на теренах України.

Закон врахував цілий спектр побажань церков і релігійних організацій України:

1. Зберігається повна незалежність від державних органів у сфері освіти та науки.

2. Надає право, а не зобов'язує проходити процедуру ліцензування й акредитації. Але після проходження акредитації заклад вищої духовної освіти може видавати диплом державного зразка.

3. Дозволяє у визначенні освітньої політики, принципів і діяльності студентського самоврядування прямо впливати на ці процеси, релігійним організаціям-засновникам в конкретних закладах вищої духовної освіти.

4. Держава не визначає процедуру обрання і не впливає на призначення керівника закладу вищої духовної освіти.

5. При проходженні ліцензування й акредитації, відкритті аспірантури та докторантури, спеціалізованої вченої ради за спеціальністю “Богослов’я” передбачені суттєві поступки і визнаються всі документи викладачів закладів вищої духовної освіти як еквівалентні державним документам. Це суттєво полегшує процедуру державної легалізації освітніх і наукових програм закладів вищої духовної освіти.

6. виправляє історичну несправедливість у порушенні прав осіб, які отримали документи про освіту, наукові ступені та вчені звання в закладах вищої духовної освіти. Їхні документи, якщо вони видані до 1

вересня 2018 року, можуть бути визнані за відповідною процедурою еквівалентними державним документам. Що дає можливість цим особам працювати в державних установах: чиновниками, викладачами, учителями, вступати до магістратури, аспірантури, докторантури державних і закордонних закладів вищої освіти.

4.6 Підзаконна нормотворчість щодо визнання результатів освітньої та наукової діяльності закладів вищої духовної освіти

Після набуття чинності Законом України “Про вищу освіту” потрібно було підготувати низку підзаконних актів. Було вирішено, що робочу групу з опрацювання механізму державного визнання результатів освітньої та наукової діяльності вищих духовних закладів при комітеті Верховної Ради України з питань науки і освіти, було трансформовано в такому ж складі в групу при Міністерстві освіти і науки України з підготовки підзаконних актів на виконання норм Закону України “Про вищу освіту” в частині, що стосується духовної освіти. Так, перехідними положеннями передбачається розроблення Кабінетом Міністрів України (а технічно Міністерством освіти і науки України) низки підзаконних нормативних актів, що стосуються закладів вищої духовної освіти. Робоча група повинна була:

- 1) забезпечити затвердження центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки єдиного переліку галузей знань, який повинен поєднати чинні переліки галузей освіти та науки, виділивши “Богослов’я” в окрему галузь знань (підпункт 1) пункту 5 “Прикінцевих та перехідних положень”; 2) забезпечити прийняття нормативно-правових актів, передбачених цим Законом; розробити порядок державного визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання осіб, які до 1 вересня 2018 року здобули освіту, захистили дисертації на здобуття наукових ступенів та отримали вчені звання у закладах вищої

духовної освіти, статуту (положення) яких зареєстровані у встановленому законодавством порядку; 3) із залученням представників релігійних організацій прийняти нові нормативно-правові акти та внести зміни до чинних з метою правового та інституційного забезпечення створення та діяльності аспірантури, докторантури та спеціалізованих вчених рад закладів вищої духовної освіти і подальшого державного визнання присуджених ними наукових ступенів з наукових спеціальностей, що входять до галузі науки “Богослов’я”, а також щодо порядку присвоєння вчених звань науково-педагогічним працівникам закладів вищої духовної освіти.

Завдання 1 мало бути виконане під час розробки єдиного переліку галузей знань і спеціальностей, і в момент створення робоча група мала б підготувати перелік можливих спеціальностей. Реалізація завдань 2 і 3 потребувала розроблення окремих нормативних актів, або пропозицій щодо внесення змін у існуючі. Перше засідання робочої групи відбулося 20 серпня 2014 року в приміщенні Міністерства освіти і науки України (проспект Перемоги, 10). 5 листопада 2014 року робоча група була офіційно створена з затвердженням її персонального складу рішенням Громадської ради з питань співпраці церков і релігійних організацій при Міністерстві освіти і науки України (А.4.6). Спочатку робоча група пішла шляхом зміни існуючих постанов Кабінету Міністрів України та наказів міністерств та відомств, в яких йшлося про ліцензування, акредитацію, відкриття аспірантури, докторантури, спеціалізованої вченої ради та визнання (нострифікації) документів про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання (додаток Б.4.6). Після ретельного аналізу нового Закону України “Про вищу освіту” стало зрозуміло, що аналізований вже пункт перехідних положень, коли при ліцензуванні, акредитації, відкритті аспірантури, докторантури, спеціалізованої вченої ради за спеціальністю “Богослов’я” документи про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання

науково-педагогічних працівників закладів вищої духовної освіти автоматично визнаються еквівалентними відповідним документам державного зразка. Але у робочій групі виникли побоювання з приводу того, що в світській системі передбачалося, що рівні вищої освіти мають відкриватися послідовно, і тому доведеться спочатку ліцензувати та акредитувати бакалавріат, потім через 4 роки магістратуру, через 6 років аспірантуру, через 9 років докторантуру, кандидатську спеціалізовану раду через 9 років, а докторську через 12 років. Відтак постали ідеї, щоб закладам вищої духовної освіти, які існують вже певний період дозволити проходити процедури відкриття рівнів вищої освіти не послідовно, а паралельно. Для врахування цих особливостей робоча група підготувала проект розпорядження Кабінету Міністрів України (додаток В.4.6). А от процедура державного визнання раніше отриманих дипломів про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання в закладах вищої духовної освіти потребувала розробки окремого порядку. Тому робоча група зосередила свою діяльність саме навколо цього. Першою була обговорена ініціатива розробити порядок через процедуру переатестації виданих документів закладів вищої духовної освіти самим закладом вищої духовної освіти. Передбачалося, що заклад вищої духовної освіти має спочатку отримати державну акредитацію, відкрити аспірантуру, докторантуру та спеціалізовану вчену раду, і потім перевидати раніше видані дипломи державного зразка своїм випускникам. Такий механізм мав очевидний плюс, який полягав у тому, що випускники закладу вищої духовної освіти отримали б документи державного зразка, але також мав і низку недоліків. Випускники тих закладів вищої духовної освіти, які не планували б отримати державну легалізацію, в принципі, не могли б отримати визнання своїх дипломів через переатестацію. Виникало також питання, як інформацію про ці документи вносити до Єдиної державної бази з питань освіти; тако не зрозуміло, як облікувати стаж наукової і науково-

педагогічної діяльності працівників, які працювали за документами закладів вищої духовної освіти. Під час переатестації виявиться, що особа отримала диплом після того, як працювала на посадах, які вимагають диплома про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання, і в разі переходу на роботу до світських структур виникали б питання про суперечність трудовому законодавству України. Також низка закладів вищої духовної освіти на 2014 рік вже припинила своє функціонування, і це призвело б до того, що деякі особи, в принципі, не могли б визнати свої документи. Тому було вирішено, що найпростіший варіант – це розробити окремий порядок, затверджений органом державної влади. На підготовці проекту цього підзаконного акту і зосередилася робоча група.

Першим варіантом була спроба розробити порядок за аналогією з визнанням документів про вищу освіту, виданих в іноземних закладах вищої освіти. За основу було взято наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 29 березня 2011 року № 295 “Про затвердження порядку визнання і встановлення еквівалентності в Україні документів про освіту, виданих навчальними закладами інших держав”.²²⁴ Підготовлений проект наказу (додаток Д.4.6) ускладнював процедуру визнання, оскільки передбачалося залучати для визнання закладів вищої освіти, які акредитовані зі спеціальності “Богослов’я”, через зіставлення відповідності освітньої програми акредитованого закладу вищої освіти з дипломом закладу вищої духовної освіти та встановлення еквівалентності. Це б призвело до того, що були б перевантажені додатковою роботою заклади вищої освіти, і була б велика кількість відмов у визнанні, оскільки відмінності підготовки в закладах вищої духовної освіти були значними – це і конфесійні відмінності, і відмінності в освітніх програмах, які за майже двадцять п’ять років пропонувалася в закладах вищої духовної освіти. Було також запропоновано альтернативний варіант, щоб затвердити постановою Кабінету Міністрів України те, що документи про вищу

освіту, наукові ступені та вчені звання, присвоєні закладами вищої духовної освіти, статuti чи положення яких зареєстровані у встановленому порядку, у період до 1 вересня 2015 року, визнаються еквівалентними відповідно документам про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання, видані у встановленому законодавством порядку.²²⁵ Тобто йшлося про те, що документи видані на 1 вересня 2015 року закладом вищої духовної освіти автоматично прирівнюються до відповідних документів державного зразка. До проекту постанови також додавалася таблиця відповідності рівнів вищої освіти закладів вищої духовної освіти і рівнів вищої освіти, які існували на листопад 2014 року (але враховувалася передовсім система духовних закладів вищої освіти православних юрисдикцій) (додаток Е.4.6). Такий варіант суттєво спростив би визнання дипломів закладів вищої духовної освіти, і тоді б заклади вищої освіти для продовження навчання та працедавець при прийомі на роботу вирішували б, на якому рівні визнавати ці документи. Звісно, без офіційного роз'яснення цей механізм не зміг би запрацювати. Але є низка недоліків, про які ми вже писали раніше. Це, насамперед, часта не очевидність того, до якого рівня освіти прирівнювати той чи інший документ, виданий закладом вищої духовної освіти, особливо, якщо враховувати різну традицію підготовки в закладах вищої духовної освіти в католицьких і протестантських закладах вищої духовної освіти. Крім того, особи які отримали документи закладу вищої духовної освіти без процедури державного визнання все одно в повній мірі не набували б тих прав, які дістають особи, які мають документи державного зразка. Наприклад, якщо світський заклад вищої освіти рішенням вченої ради визнав диплом про вищу освіту і науковий ступінь окремої особи, і вона через певний час захоче подати документи на отримання вченого звання в Міністерство освіти і науки України, їй відмовлять саме тому, що попередні її документи не визнані державою. Також, якщо особа хоче продовжувати

навчатися або працювати закордоном, її документи можуть не визнати. Робоча група вирішила рухатися по напрацюванню такого документу, яким була би забезпечена процедура державного визнання з одного боку, а з іншого, щоб ця процедура була мінімально забюрократизована. Результатом напрацювань робочої групи стали підготовлені три окремі порядки щодо визнання документів про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих вищими духовними навчальними закладами (додаток Ж.4.6, З.4.6, И.4.6), які мали бути затверджені постановою Кабінету Міністрів України. Порядок випрацював процедуру визнання, яка не передбачала змін до вже існуючих підзаконних актів і не визначала деталі організації самої процедури визнання, оскільки планувалося, що ці деталі вже мають бути визначені в окремих наказах Міністерства освіти і науки України на виконання постанови. Остаточний варіант тексту проекту постанови було підготовлено і представлено на громадське обговорення 15 січня 2015 року.

Уже 30 січня 2015 року надійшла перша і єдина офіційна реакція на проект постанови від громадської організації “Молодіжна асоціація релігієзнавців”.²²⁶ У листі, який в цілому позитивно оцінював документ, було подано кілька слухних пропозицій, зокрема вказувалося на необхідність випрацювання чітких критеріїв встановлення еквівалентності документів, за якими визнається документ закладу вищої духовної освіти, а також висловлювалося побажання залучати зовнішніх експертів при визнанні наукових ступенів (додаток К.4.6, Л.4.6). Департамент атестації кадрів Міністерства освіти і науки України висловив досить багато пропозицій та зауважень, зокрема, пропонувалося об’єднати три окремі порядки в один документ, де визнанню документів про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання буде присвячений окремий розділ. Також були запропоновані всі зразки документів та дрібні деталі порядку визнання і пропонувалось їх перенести в накази Міністерства освіти і

науки України, які регулюватимуть діяльність комісій з визнання. 24 лютого 2015 року було підготовлено остаточний варіант проекту постанови, який було направлено Міністерством освіти і науки України до Кабі- нету Міністрів України. Після погодження з іншими міністерствами, постановою Кабінету Міністрів від 19 серпня 2015 року № 652 “Про державне визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих закладами вищої духовної освіти”²²⁷ було остаточно затверджено порядок. Врешті, порядок передбачає процедури подання документів про визнання та процедури розгляду, пунктом 4 було передбачено можливість визнання документів вченими радами закладів вищої освіти при працевлаштуванні, або при продовженні навчання у цьому закладі вищої освіти. Процедура спочатку стосувалася визнання тих документів, які були видані до набуття чинності Закону України “Про вищу освіту”, тобто до 6 вересня 2014 року, але пізніше термін було продовжено до 1 вересня 2018 року.²²⁸ Перенесення терміну визнання було пов’язане з тим, що доволі важко було на той час отримати закладу вищої духовної освіти ліцензію (пізніше акредитацію) та відкрити аспірантури та докторантури з 1 вересня 2015 року, щоб вже по завершенні навчання та захисту дисертації випускники отримали б документи визнані державою. Тобто складалася ситуація, що десь 3–4 роки є тим періодом, коли документи, які видані закладами вищої духовної освіти після 6 вересня 2014 року, але їх заклади вищої духовної освіти, де вони навчалися просто не встигли отримати ліцензування та відкрити аспірантуру та докторантуру. Тому цей період в чотири роки дозволить абітурієнтам закладів вищої духовної освіти приймати зважене рішення вступати до закладу вищої освіти, який має або не має ліцензію, відкрити аспірантуру, докторантуру в порядку, передбаченому державою. Також цей період був важливим для закладів вищої духовної освіти, які не мали традиції видавати своїм науково-педагогічним працівникам вчені звання (таку

практику мали лише православні заклади вищої духовної освіти), тоді як для проходження ліцензування, акредитації, відкриття аспірантури та докторантури це обов'язкові документи для тих науково-педагогічних працівників закладів вищої духовної освіти, які зазначаються в кадровій таблиці. Тому цей період уможливив започаткування такої практики отримання цих документів науково-педагогічними працівниками закладів вищої духовної освіти. Також від прийняття постанови і початку процедури визнання документів закладів вищої духовної освіти змінилася практика підтверджуючого документу щодо державного визнання диплома про науковий ступінь та вчене звання.²²⁹ До 9 серпня 2017 року після визнання видавався документ державного зразка: наукового ступеня – диплом кандидата чи доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.14 – “Богослов'я”, а вченого звання доцента чи професора – атестат доцента чи професора. Після внесення змін до порядку визнання, почали видавати свідоцтва про державне визнання, що за правовим статусом нічим не відрізняється від диплома державного зразка.

Після прийняття постанови Кабінету Міністрів України “Про державне визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих закладами вищої духовної освіти” робоча група зосередилася над розробкою проектів положень, якими мали регулюватися робота комісії та процедура державного визнання. Наказом Міністерства освіти і науки України від 8 квітня 2016 року № 381, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 5 травня 2016 року за № 678/28808, “Деякі питання державного визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання” були затверджені два положення: “Про Комісію з державного визнання документів про вищу духовну освіту”²³⁰ та “Про Комісію з державного визнання документів про наукові ступені та вчені звання”.²³¹ У положеннях були окреслені процедурні моменти визнання та надані зразки документів для оформлення справ, які надходять

в Міністерство освіти і науки України (додаток М.4.6). Наказом Міністерства освіти і науки України від 15 липня 2016 року № 839 “Про утворення Комісії з державного визнання документів про вищу духовну освіту” та № 829 “Про затвердження складу Комісії з державного визнання документів про наукові ступені та вчені звання”. було утворено Комісії з державного визнання документів про вищу духовну освіту та наукові ступені (додаток Н.4.6). До складу Комісій увійшли представники Міністерства освіти і науки України, делеговані представники з Громадської ради з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України та представники закладів вищої освіти, які здійснюють підготовку за ліцензованими програмами зі спеціальності “Богослов’я”. Перше засідання двох комісії відбулося 8 вересня 2016 року у приміщенні Міністерства освіти і науки України (м. Київ, пр. Перемоги, 10). У порядку визнання документів про вищу освіту закладів вищої духовної освіти враховується: чи зареєстрований заклад вищої духовної освіти у відповідності до Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”, який рівень вищої освіти засвідчує документ (додаток О.4.6), чи є поданий документ автентичним. При визнанні наукового ступеня, передовсім, аналізується текст дисертації і встановлюється, чи відповідає він державним вимогам, які висуваються до дисертаційних робіт. При визнанні вченого звання, насамперед, встановлюється наявність стажу на науково-педагогічних посадах та наявність наукових публікацій, які засвідчують рівень наукової активності та якість наукових досліджень на основі аналізу доданих до атестаційної справи копій наукових статей.

Також, у 2016–2017 навчальному році були зараховані на навчання перші абітурієнти до закладів вищої освіти на основі дипломів закладів вищої духовної освіти. Першими закладами, до яких відбувся вступ, стали Київська богословська православна академія (яка 2016 року отримала

державне ліцензування та акредитацію) та Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Складнощі, з якими зіштовхнулися ці заклади були такими: у Єдиній державній базі з питань освіти, через яку відбувається вступ, не було передбачено можливості внесення даних з документів про вищу освіту, які отримані в закладах вищої духовної освіти, але питання було вирішено до завершення вступної кампанії. Інші заклади вищої освіти, до яких зверталися абітурієнти, котрі хотіли продовжити навчання з документами закладу вищої духовної освіти, відмовляли посилаючись на відсутність механізмів вступу з документами закладів вищої духовної освіти. У 2017–2018 навчальному році Міністерство освіти і науки України надіслало лист та додаток до нього, в якому пропонувалися механізми визнання документів рішенням Вченої ради закладу вищої освіти для продовження навчання в цьому закладі вищої освіти (додаток П.4.6, Р.4.6). І вже після цього кілька закладів вищої освіти України почали зараховувати на продовження навчання осіб на основі документів про вищу освіту, виданих закладами вищої духовної освіти. Як вже зазначалось вище, українським законодавством було передбачено державне визнання та зарахування на основі документів закладів вищої духовної освіти до закладів вищої освіти до 1 вересня 2018 року і зазначалося, що до цього часу заклади вищої духовної освіти зможуть пройти державні процедури ліцензування та акредитації і почнуть видавати дипломи, визнані державою. Проте, більшість навчальних закладів не квапляться, з тих чи інших причин, ставати на шлях державного визнання їхніх освітніх програм. Тому вже Законом України “Про освіту” (Відомості Верховної Ради (ВВР) 2017 № 38–39, ст. 380)²³² було надано безстрокове право і після 1 вересня 2018 року за рішенням Вченої ради приймати на навчання випускників закладів вищої духовної освіти. Таким чином, держава ставить остаточну крапку в урівнюванні в правах осіб, які закінчили ліцензовані та акредитовані програми на

продовження навчання в ліцензованих та акредитованих державою освітніх програмах українських закладів вищої освіти.

20 грудня 2016 року в залі Колегії МОН України за участі міністра освіти і науки України відбулося вручення перших визнаних державою документів про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих закладами вищої духовної освіти. Перед початком вручення міністр Л. М. Гриневич зазначила: “Я вважаю, що держава мала борг перед богословською освітою, адже розібравшись у цьому питанні, стає очевидним, що духовна освіта, якщо вона відповідає існуючим критеріям, цілком заслужено має визнаватися державою”.²³³ Комісії і далі працюють, визнаючи документи, видані закладами вищої духовної освіти до 1 вересня 2018 року, але 20 грудня 2016 року відбулося символічне завершення створення системи державного визнання результатів освітньої і наукової діяльності закладів вищої духовної освіти з моменту її відновлення на території України 1988 року. Якщо зважати, що держава визнає документи закладів вищої духовної освіти до 1 вересня 2018 року, то можна сказати, що держава взяла на себе відповідальність за 30 років віддільницької політики у сфері освіти, коли світська і духовна освіти функціонували в окремих площинах з мінімальними дотиками. Зробивши цей крок на зближення двох систем освіти, потрібно також було забезпечити, щоб і після 1 вересня 2018 року заклади вищої духовної освіти мали такі ж права, що й світські заклади вищої освіти. Тому робоча група також зосередилася і над внесенням пропозицій до інших підзаконних актів, які створювалися на виконання норм Закону України “Про вищу освіту”.

Робоча група проаналізувала проект Положення про порядок підготовки фахівців ступенів доктора філософії та доктора наук в аспірантурі (ад’юнктурі) та докторантурі вищих навчальних закладів (наукових установ). Обговорювалася можливість включення до тексту

положення згадки про специфіку вступу до закладів вищої духовної освіти та згадування про можливість осіб з документами закладів вищої духовної освіти вступати на навчання до аспірантури та до світських закладів вищої освіти. Але оскільки норма нового закону згадана, ця специфіка в постанові Кабінету Міністрів України, яка проаналізована вище, прямо дозволяє закладам вищої освіти за рішенням Вченої ради цих закладів вищої освіти приймати на навчання осіб з дипломами закладів вищої духовної освіти, у тому числі, до аспірантури та докторантури. Було вирішено, що окрема згадка в положенні закладів вищої духовної освіти про ці питання є недоцільною.

Робоча група також працювала з проектом порядку присвоєння вчених звань і напрацьовані пропозиції були включені до проекту. Новий порядок було затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 14 січня 2016 року № 13, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 3 лютого 2016 року за № 183/28313 “Про затвердження Порядку присвоєння вчених звань науковим і науково-педагогічним працівникам”. Про специфіку закладів вищої духовної освіти йшлося в окремих частинах. Так, зокрема, в Загальних положеннях у другому абзаці другого пункту зазначається: “Рішення про присвоєння вчених звань науково-педагогічним працівникам вищих духовних навчальних закладів може прийматися вченими радами вищих духовних навчальних закладів, статуту (положення) яких зареєстровані у встановленому законодавством порядку та які пройшли процедуру ліцензування освітньої діяльності, за умови дотримання вимог, встановлених цим Порядком”.²³⁴ Тобто після 1 вересня 2018 року державою визнаватимуться лише ті вчені звання, які присвоєні закладами вищої духовної освіти, що отримали в установленому законодавством порядку ліцензію і подали до Міністерства освіти і науки атестаційну справу про затвердження рішення Вченої ради цього закладу про присвоєння вченого звання. Але після отримання ліцензії особи, які

обіймають науково-педагогічні посади, могли лише через 5 років претендувати на вчене звання доцента, а через 10 років – професора. Тому для закладів вищої духовної освіти було зроблено ще одну поступку щодо визнання стажу. Так, зокрема, у частинах, які стосуються присвоєння вченого звання доцента та професора зазначається: “Для науково-педагогічних працівників закладів вищої духовної освіти враховується стаж педагогічної роботи у закладах вищої духовної освіти, статuti (положення) яких зареєстровані у встановленому законодавством порядку”.²³⁵ Тобто, коли заклад вищої духовної освіти має ліцензію і подає до Міністерства освіти і науки України атестаційну справу про затвердження рішення Вченої ради цього закладу, то стаж на науково-педагогічних посадах набутий особою до отримання ліцензії враховується при присвоєнні вченого звання.

Робоча група також працювала над пропозиціями до нового переліку галузей і спеціальностей. Окремий пункт перехідних положень Закону України “Про вищу освіту” визначав, що богослов’я має бути виокремлено в окрему галузь (про це йшлося вище). На початку лютого 2015 року було оприлюднено для громадського обговорення проект Національної стандартної класифікації освіти, перелік спеціальностей якої стосувався III освітньо-наукового рівня та IV наукового рівнів освіти, а саме: присудження ступеня доктора філософії та доктора наук. Своєрідним непорозумінням стало включення релігієзнавства до переліку спеціальностей галузі знання «Богослов’я», а також неповний перелік з трьох богословських спеціальностей: догматика, біблійстика, літургіка (додаток С.4.6). Висловлювалися думки, що треба дати ширший перелік спеціальностей і врахувати конфесійні особливості. Стало зрозуміло, що не слід шукати вичерпного переліку спеціальностей для всіх конфесій, а залишити список відкритим для внесення спеціальностей, коли виникне потреба в конкретній конфесії. Також дискутувалася можливість появи

переліку спеціальностей, які б відповідали назвам конфесій: “православне богослов’я”, “католицьке богослов’я”, “сунітське богослов’я” тощо. Але такий варіант було відкинуто. Поділ на конфесії мав би бути дуже розгорнутим, для прикладу, як баптистське богослов’я, харизматичне богослов’я, богослов’я Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів, або вайшнавське богослов’я, і цей перелік можна продовжувати, зважаючи на конфесійну різноманітність України. Інший варіант, який обговорювався – що ми маємо пристати на ту точку зору, що конфесійна мережа України здебільшого представлена християнськими конфесіями, а назви більшості розділів християнського богослов’я є спільними для більшості цих конфесій. Для прикладу бібліїстика, на думку самих бібліїстів, є міжконфесійна, і відокремлення православної бібліїстики від католицької чи протестантської є штучним. “Перелік спеціальностей по християнському богослов’ю був підготовлений християнською міжконфесійною групою, яка двічі збиралася для спільної роботи на базі Українського католицького університету”.²³⁶ Робоча група підготувала перелік з восьми спеціальностей:

01. Догматика
02. Бібліїстика
03. Історичне богослов’я
04. Літургіка
05. Церковна історія
06. Моральне богослов’я і соціальне вчення
07. Канонічне (церковне) право
08. Практичне богослов’я
09. 10. ... спеціальності інших конфесій

Робоча група підготувала також паспорти восьми спеціальностей (Т.4.6). Але пізніше було вирішено, що галузі та спеціальності мають бути наскрізними, тобто ідентичними на всіх чотирьох рівнях вищої освіти, від

бакалаврського до докторського. Тому було вирішено, що будь-який перелік на практиці призведе до того, що заклади вищої освіти, у тому числі і заклади вищої духовної освіти, які проходять ліцензування й акредитацію на першому та другому рівнях вищої освіти змушені будуть кожен спеціальність ліцензувати та акредитувати окремо, що створить штучні перешкоди розвитку богословської освіти. Тому вирішили зупинитися на моноспеціальності “Богослов’я”. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266 “Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти”,²³⁷ богослов’я стає окремою галуззю знання (04 “Богослов’я”), зі своїм переліком спеціальностей (041 “Богослов’я”). Новий перелік став наскрізним, і передбачає підготовку на п’яти рівнях вищої освіти з присудженням відповідного ступеня вищої освіти: початковий рівень (короткий цикл) вищої освіти – молодший бакалавр, перший (бакалаврський) рівень – бакалавр, другий (магістерський) рівень – магістр, третій (освітньо-науковий) рівень – доктор філософії, науковий рівень – доктор наук.²⁷

Після затвердження нового переліку галузей і спеціальностей, подальшим етапом стала підготовка освітніх стандартів для спеціальності 041 “Богослов’я”. Відповідно до Закону “Про вищу освіту” стандарти має готувати і затверджувати Незалежна агенція з якості освіти (окремий незалежний від Міністерства освіти і науки України орган), але його створення зіштовхнулося з низкою складнощів, тому ініціативу щодо підготовки освітніх стандартів перебирає на себе Міністерство освіти і науки України, утворивши Науково-методичну раду та Науково-методичні комісії, на які були покладені функції розробки стандартів освіти, у тому числі, вищої освіти. “Члени Науково-методичної ради та Науково-методичної комісії обираються шляхом конкурсного відбору відповідно до

²⁷ Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

наказу МОН України від 27.11.2015 року № 1246 “Про затвердження Порядку конкурсного відбору членів Науково-методичної ради та науково-методичних комісій Міністерства освіти і науки України””, а вже наказом від 6 квітня 2016 року № 375 “Про затвердження персонального складу Науково-методичних комісій (підкомісій) сектору вищої освіти Науково-методичної ради Міністерства освіти і науки України» (додаток У.4.6) було затверджено персональний склад підкомісії 041 “Богослов’я” Науково-методичної комісії з гуманітарних наук та богослов’я сектору вищої освіти Науково-методичної ради Міністерства (додаток Ф.4.6). Перше засідання підкомісії відбулося 12 квітня 2016 року в приміщенні Київського коледжу зв’язку (м. Київ, вулиця Леонтовича, 11), на якому було обрано голову, заступника голови та секретаря підкомісії, а також обговорено питання організації роботи. Для розробки стандарту вищої освіти зі спеціальності 041 “Богослов’я” слід було враховувати компетентнісний підхід, коли розробка стандарту обертається навколо визначення загальних і спеціальних компетентностей, і коли кожен заклад вищої освіти самостійно визначає дисципліни нормативної частини навчального плану, в яких формуватимуться визначені стандартом компетентності. Стандарт регулює лише нормативну частину навчального плану, для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти ця частка становить 50%, для другого (магістерського) рівня вищої освіти – 25%. Інша частина навчального плану визначається самостійно закладом вищої освіти. Специфіку, яку слід було врахувати при розробці стандартів – це два основних модули розвитку богословської освіти в Україні – і в духовних і в світських закладах вищої освіти. Коли для перших важливий акцент на конфесійній богословській освіті, а для других – неконфесійному та міжконфесійному аспекті богословської освіти. Рекомендації до розробки стандартів вищої освіти були узагальнені в наказі Міністерства освіти і науки України від 1 червня 2016 року

№ 600 “Про затвердження та введення в дію Методичних рекомендацій щодо розроблення стандартів вищої освіти”.²³⁸ При розробці стандарту активно використовувався *Tuning Educational Structures in Europe*²³⁹ для формулювання загальних і спеціальних (фахових) компетентностей, оскільки в межах цього проекту було підготовлено рамковий стандарт зі спеціальності богослов'я та релігієзнавства. На 1 квітня 2018 року підкомісією було підготовлено проекти стандартів для всіх рівнів вищої освіти. Пройшов громадське обговорення стандарт першого (бакалаврського) рівня вищої освіти і наразі триває процедура фахової та методичної експертизи, стандарт другого (магістерського) рівня вищої освіти наразі перебуває на громадському обговоренні.²⁴⁰ Після затвердження цих стандартів підкомісія планує зосередитися на підготовці остаточного варіанту стандарту третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти та на початковому рівні (короткий цикл) вищої освіти. По завершенні процесів підготовки стандартів можна буде сказати про остаточне законодавче унормування богословської освіти і науки в Україні.

Також законодавчі зміни торкнулися і права закладів вищої духовної освіти, статuti (положення) яких зареєстровані в установленому законом порядку. Тепер для них доступна можливість проходити процедуру ліцензування й акредитації, відкривати докторантуру та спеціалізовані вчені ради із захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора філософії (кандидата наук) і доктора наук. Слід наголосити, що таке право надано не тільки за спеціальністю 041 “Богослов'я”, а й за іншими спеціальностями. Відмінність полягає лише в тому, що проходження процедур за спеціальністю 041 “Богослов'я” має певне послаблення, а при проходженні процедур за іншими спеціальностями застосовуються загальні вимоги. У перехідних положеннях Закону України “Про вищу освіту” зазначається 18) під час

проходження в установленому законодавством порядку закладом вищої духовної освіти процедури ліцензування та акредитації освітньої програми за спеціальністю “Богослов’я”, створення та діяльності аспірантури, докторантури, спеціалізованої вченої ради цього закладу вищої духовної освіти за галуззю знань “Богослов’я” документи про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання викладачів (педагогічних і науково-педагогічних працівників) і членів спеціалізованої вченої ради, видані закладами вищої духовної освіти, вважаються еквівалентними відповідним документам, що видаються в установленому законодавством порядку”.²⁴¹ Тобто, при проходженні процедури ліцензування та акредитації, відкриваючи докторантуру та спеціалізовані вчені ради по захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора філософії (кандидата наук) та доктора наук в галузі знання 04 “Богослов’я” по спеціальності 041 “Богослов’я” до документу, який засвідчує кадрове забезпечення, можна подавати осіб, які мають документи про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання видані в закладах вищої духовної освіти, і вони приймаються, як еквівалентні документам державного зразка. Ця норма дозволяє проходити згадувані процедури не чекаючи коли документи наукових і науково-педагогічних працівників будуть визнані через комісії Міністерства освіти і науки України, а також коли заклад вищої духовної освіти захоче пройти згадувані процедури, а його наукові та науково-педагогічні працівники матимуть документи закладів вищої духовної освіти, які вже не підпадатимуть під процедуру державного визнання. Користуючись цією законодавчою нормою, Київська православна богословська академія пройшла процедури ліцензування й акредитації першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 041 “Богослов’я”, відкрила аспірантуру та докторантуру, а також спеціалізовану вчену раду за спеціальністю 09.00.14 – “Богослов’я” та отримала статус фахового видання наукового журналу “Труди Київської

духовної академії”. Також, цей навчальний заклад має ще два видання, які є фаховими з богослов’я, до них належать: “Богословський вісник Київської православної богословської академії” (електронний науковий журнал), “Православний вісник Київського патріархату” офіційне періодичне видання УПЦ Київського патріархату (виходить щомісяця). Можна констатувати, що маючи три фахові видання з богослов’я, вона є одним з лідерів у підготовці богословів в Україні. Таким чином, Київська православна богословська академія продемонструвала, що норми українського освітнього законодавства в частині, яка стосується закладів вищої духовної освіти, є працюючими.

Можна також констатувати той факт, що робота релігійних організацій спільно з Міністерством освіти і науки України створила передумови для налагодження міжрелігійного діалогу та співпраці і поглиблення відносин та діалогу в міжконфесійному спілкуванні.

Також з’явилася нова можливість розвитку богословської освіти і науки, на яку мали прямий вплив окремі конфесії – це надане релігійним організаціям право засновувати навчальні заклади всіх типів, у тому числі вищої освіти. Це стало можливим унаслідок зміни освітнього законодавства.²⁴² 2 червня 2015 року було прийнято Закон України “Про внесення змін до деяких законів України (щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів)”.²⁴³ А це означає, що релігійні організації можуть створювати заклади вищої освіти, в яких богословська освіта та наука орієнтуватиметься не на підготовку фахівців виключно для цих релігійних організацій, а й для інших (нерелігійних) публічних інституцій. Таким чином, в Україні сформувалася завершена система розвитку богословської освіти і науки, остаточно подолавши постатеїстичні тенденції, які існували в українській освітньо-науковій системі до недавнього часу.

Висновки до четвертого розділу

1. Тенденції нормативно-правового забезпечення богословської освіти були закладені в радянський період. Саме в цей час радянська влада законодавчо заборонила діяльність закладів вищої духовної освіти і повністю вилучила богословську компоненту з освітньої системи радянської вищої школи. Натомість розвивається система нерелігійної освіти і виховання засобами вищої школи. Ситуація змінюється після Другої світової війни, коли на території України відкриваються три заклади вищої духовної освіти Російської православної церкви. Проте, в хрущовський період розпочинається нова хвиля гонінь на релігію, в результаті якої залишається один заклад вищої освіти. У радянський період духовні заклади освіти, власне, законодавчо не визнавалися як заклади освіти. Навчання в цих закладах розумілося як релігійна діяльність, і наслідком такого розуміння було те, що результати освітньої діяльності та отримані документи про завершення навчання в цих закладах не визнавалися державою. Студенти цих закладів не мали пільг, передбачених для студентів державних закладів вищої освіти. Після горбачовської лібералізації у ставленні до релігії з прийняттям Закону СРСР “Про свободу совісті та релігійні організації” були частково закладені дискримінаційні норми у ставленні до закладів духовної освіти, зокрема, і далі не визнавалися результати освітньої діяльності і видані цими закладами документи про освіту, наукові ступені та вчені звання. Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації”, що діє і донині, було прийнято ще за часів радянської влади, який майже повністю повторив відповідний закон СРСР, зі збереженням усіх дискримінаційних норм. Хоча в новому радянському законодавстві вже надавалася частина прав студентам і викладачам, які навчалися та працювали в закладах вищої духовної освіти.

2. Отримання права легального існування закладів вищої духовної освіти, яке фактично було відсутнім в радянський період, представниками українських конфесій розглядалося як диво і тому майже ніхто не звертав увагу на дискримінаційні норми, які застосовувалися до осіб, які отримали документи про освіту, наукові ступені та вчені звання в цих закладах.

3. Але поступово почали порушувати питання про необхідність урівнення в правах духовної (конфесійної) та світської освіт. І першим кроком стало включення до переліку напрямів і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка на освітньо-кваліфікаційних рівнях бакалавра, спеціаліста, магістра окремої спеціальності “Богослов’я”. До цього часу заклади вищої духовної освіти утримували виключне право на надання богословської освіти.

4. Ситуація змінилася після внесення богослов’я до переліку спеціальностей, що стало важливим символічним кроком на шляху подолання освітньої дискримінації осіб, які отримували та планували отримувати богословську освіту. Це дало можливість світським закладам вищої освіти також відкривати освітні програми за спеціальністю “Богослов’я” і цим правом першим скористався світський заклад вищої освіти Національний університет “Острозька академія”. Водночас, заклади духовної освіти не могли скористатися цим правом, оскільки існуючі правила створення закладів вищої освіти, проходження ліцензування, акредитації, відкриття аспірантури та докторантури блокували цей процес, оскільки закладам вищої духовної освіти прямо не забороняли, але відмовляли в державній легалізації як закладам вищої освіти. Крім того більшість викладачів закладів вищої духовної освіти мали дипломи про освіту, наукові ступені, вчені звання цих закладів. Причому, держава вчинила несправедливість, коли, визнавши документи про освіту, наукові ступені та вчені звання, видані в радянський час, проігнорувала саму

можливість такого визнання відповідних документів закладів вищої духовної освіти.

5. З кожним наступним роком незалежності України питання визнання результатів освітньої та наукової діяльності, тобто документів про освіту, наукові ступені та вчені звання, порушувалося зі зростаючою гостротою. Лунали часті звернення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій про необхідність врегулювати цей процес. Першим, хто звернув увагу на проблему, став міністр освіти і науки України Іван Вакарчук, після зустрічі з представниками церков і релігійних організацій було розпочато процес пошуку можливих моделей виходу з ситуації, яка склалася. За результатами цієї зустрічі також було створено Громадську раду з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України. З часу створення Громадської ради вирішення державного визнання результатів освітньої діяльності стає одним з пріоритетних питань, і саме Громадська рада стала своєрідним центром обговорення, формування пропозицій і для виконавчої, і для законодавчої влад.

6. 2008 року розпочинається процес пошуку найприйнятніших моделей вирішення питання державного визнання результатів освітньої діяльності закладів вищої духовної освіти. Перші спроби оберталися навколо ідеї вирішення питання шляхом прийняття указом Президента чи постановою Кабінету Міністрів України процедури державного визнання документів про освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих в закладах духовної освіти. Були пропозиції, аби визнання документів стосувалося лише проходження закладами вищої духовної освіти процедури ліцензування, акредитації, відкриття аспірантури та докторантури, а також спеціалізованої вченої ради за спеціальністю “Богослов’я” і це б уможливило вже з певного часу видавати документи державного зразка. Обговорювалася пропозиція про створення комісії, яка б визнавала

документи про освіту, наукові ступені та вчені звання, що б дозволило отримати легалізацію освітньої та наукової діяльності на всіх рівнях. Пропонувалося також прийняти політичне рішення про визнання всіх документів закладів вищої духовної освіти виданих до певного часу. Після марних намагань вирішити це питання, стало зрозуміло, що без зміни одного з базових законів або – “Про свободу совісті та релігійні організації”, або “Про вищу освіту”, це питання вирішене не буде.

7. 2013 року були підготовлені проекти змін до українського законодавства. Пропозиції були прийняті і включені до проекту Закону України “Про вищу освіту”.

Після набуття чинності новим законом 6 вересня 2014 року можна сказати, що розпочався новий період у розвитку богословської освіти. 2015 року в новому переліку галузей і спеціальностей виокремили галузь 04 “Богослов’я” та спеціальність 041 “Богослов’я, було також затверджено порядок державного визнання документів про освіту, наукові ступені та вчені звання, отриманих у закладах вищої духовної освіти. 2016 року були затверджені положення про відповідні комісії: перша – з державного визнання документів про вищу освіту, друга – про державне визнання наукових ступенів і вчених звань. Новий закон дозволив проходити процедуру ліцензування та акредитації, відкриття спеціалізованої вченої ради зі спеціальності “Богослов’я” і цим правом ще 2015 року скористався заклад вищої духовної освіти Київська православна богословська академія. Також, крім процедури державного визнання документів про освіту, наукові ступені та вчені звання, вченим радам дозволялося визнавати документи закладів вищої духовної освіти для продовження навчання і цим правом 2016 року скористалася група студентів, яка вступила до магістратури Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

8. Також законодавство має ще низку новацій стосовно закладів вищої духовної освіти. Так, зокрема:

— зберігається автономність від Міністерства освіти і науки України;

— надається право, а не обов'язок проходити процедуру ліцензування й акредитації. Але після проходження акредитації заклад вищої духовної освіти може видавати диплом державного зразка;

— релігійним організаціям дозволяється безпосередньо впливати на процеси ведення освітньої політики, принципів та діяльності студентського самоврядування;

— держава не визначає процедуру обрання і не впливає на призначення керівника закладу вищої духовної освіти;

— під час проходження ліцензування й акредитації, відкриття аспірантури та докторантури, спеціалізованої вченої ради зі спеціальності “Богослов'я” законом передбачені суттєві поступки, визнаються всі документи викладачів закладів вищої духовної освіти, як еквівалентні державним документам. Це суттєво полегшує процедуру державної легалізації освітніх і наукових програм закладів вищої духовної освіти.

9. Таким чином, в Україні формується новий тип розуміння світського та конфесійного характеру освіти, причому відбувається подолання віддільницького розуміння світськості, коли остання сприймається як відлучення церкви і релігійних організацій не від держави, а від суспільства, на користь невіддільницькому, що дає можливість зберегти світський характер держави і відновити соціальну справедливість щодо осіб, котрі навчалися, працювали, а також навчаються і працюють у закладах вищої духовної освіти.

10. Таким чином, станом на 2016 рік держава на двадцять п'ятому році незалежності унормувала питання визнання результатів освітньої та наукової діяльності, а також створила можливості для проходження

ліцензування й акредитації закладами вищої духовної освіти, остаточно подолавши дискримінаційну політику в цій сфері.

РОЗДІЛ 5

МОДЕЛІ РОЗВИТКУ БОГОСЛОВСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

5.1 Сучасний дискурс богослов'я та богословської освіти в Україні

За часів незалежності України в державі сформувалось відкрите діалогічне релігійне середовище, яке вибудувалось в досить широкому діапазоні відкритості конфесій одна одній. Метафорично цей простір позначають як “Києво-християнська традиція Володимирівського хрещення”, що засвідчує множину християнських конфесій, що мають єдине коріння у хрещенні князя Володимира. Власне, цю метафору часто використовував Блаженніший Любомир Гузар як концепт, зорієнтований на формування відкритості та діалогічності християнських церков та богословських традицій назустріч одна одній.

В Україні існують як конфесії, або окремі громади, що відмежовуються від співпраці з іншими конфесіями, або громадами, так і конфесії, або громади, які налаштовані відкрито до інших конфесій чи громад. Останнє стало чинником формування відкритого діалогічного освітньо-наукового середовища, яке має глибоку та системну співпрацю. За період незалежності України розпочали і продовжують свою діяльність кілька проектів, в яких реалізується системна співпраця, наслідком якої є відкрите діалогічне богослов'я. Так, зокрема, слід згадати низку центрів розвитку богословської науки: “Центр святого Климента” та українське видавництво літератури філософського, соціально-політичного, культурологічного та богословського напрямів “Дух і літера”, які реалізують кілька системних проектів.

“Успенські читання”, які об'єднують навколо обговорення певної теми православних, католицьких і протестантських (найчастіше англіканських, лютеранських) богословів. На 2018 рік відбулось уже вісімнадцять заходів у форматі конференцій.

Ще одним знаковим заходом є Київський літній богословський інститут, який проводиться вже понад п'ятнадцять років. Під час нього читаються лекції з різних богословських, духовних, філософсько-релігійних тематик. Програма інституту включає інтенсивні курси з сучасного богослов'я, біблеїстики, літургії у співставленні з наукою та літературою, а також із християнської культури, мистецтвознавства, музики та інших дисциплін. На КЛБІ читалися такі курси, як: “Богослов'я спілкування”, “Смисл православного богослужіння”, “Християнство в сучасному світі: етика, право, політика”, “Афіни і Єрусалим”, “Теодицея та феноменологія зла”, “Нові можливості богослов'я”, “Євхаристійна антропологія”, “Новомученики Православної Церкви ХХ ст.”, “Собори та соборність”, “Психологія та релігія”, “Християнська педагогіка”, “Церква та суспільство”, “Передання: вступ і критика”, “Введення у патристичну антропологію”, “Богослов'я та культура”, “Поняття нескінченного в дитинстві”, “Богословські аспекти російського авангарду” та інше.

Слід також відзначити діяльність Євро-Азіатської акредитаційної асоціації, яка об'єднує мережу євангельських навчальних закладів країн колишнього СРСР. Євро-Азіатська акредитаційна асоціація євангельських навчальних закладів об'єднує нині понад п'ятдесят християнських організацій, юридичних осіб. Євро-Азіатської акредитаційна асоціація – це наймолодша з асоціацій, що входять до сім'ї євангельських агентств, які займаються акредитацією християнських навчальних закладів. Робота над її створенням почалася 1993 року, але тільки у 1997 році ЄААА була заснована офіційно. Головне призначення Асоціації – допомогти навчальним закладам країн Євразії досягти міжнародних стандартів і підтвердити їхній академічний та духовний рівень відповідною акредитацією. Не менш важливо для Асоціації – об'єднати фахівців у сфері богословської освіти і допомогти молодим школам Євразії програмами, навчальною літературою та іншою професійною підтримкою.

Пріоритетне завдання Асоціації – розвивати східно-європейське євангельське богослов'я, формувати академічну і дослідницьку культуру, надавати дослідникам методологічну та ресурсну підтримку. Поставши як рух трьох-п'яти ентузіастів на початку 90-х років, до моменту свого офіційного юридичного оформлення в жовтні 1997 року Асоціація зареєструвалася в складі тридцяти семи членів, а до 2002 року зроста більш ніж на 45%. Це засвідчує популярність і життєву необхідність цього руху в країнах колишнього Радянського Союзу. Основною метою Євро-Азіатської акредитаційної асоціації є об'єднання зусиль різних богословських шкіл євангельського та інших протестантських віросповідань для вирішення спільних проблем у сфері богословської освіти, стандартизації вимог до рівня освіти, розвитку викладацького професорського складу, розвитку ресурсно-дослідних програм, ліцензування і акредитації богословських навчальних закладів. Створення ЄААА було ініційовано в лютому 1993 року представниками протестантських і євангельських богословських навчальних закладів, які зібралися на з'їзд Асоціації “Духовне відродження”. Через рік, у лютому 1994, сім богословських шкіл створили Підготовчий комітет, на чолі з С. В. Санніковим, який і розпочав роботу зі створення такої акредитаційної асоціації. Підготовча робота тривала три з половиною роки. Нарешті, 14 жовтня 1997 року в Митищах була сформована ЄААА, яка налічувала на той момент 37 організацій: 31 богословську школу (15 – з Росії, 13 – з України, по одній з Молдови, Казахстану та Узбекистану) і 6 асоційованих організацій. Головою Ради ЄААА був обраний А. І. Мельничук, ректор Донецького християнського університету. Його заступником став П. Ф. Пеннер.

Нині Асоціація розширила свою роботу на весь Євразійський регіон, включаючи як Центральну Європу, так і Далекий Схід. На сьогодні

в складі ЄААА перебуває 55 навчальних закладів, з них 24 – ЄХБ, 21 – ХВС, і 10 інших євангельських деномінацій.

Повними членами організації можуть бути тільки євангельські навчальні заклади, а асоційованими – будь-які християнські організації, зацікавлені в розвитку богословської освіти в країнах Євразії. Асоціація координує діяльність євангельської спільноти, а також демонструє високий рівень відкритості до інших християнських конфесій. Так, ЄААА організовує низку знакових проєктів: постійно діючий методологічний семінар для викладачів євангельських закладів вищої освіти, на якому ключовими доповідачами є вчені різних християнських конфесій, які забезпечують обговорення різних богословських питань. ЄААА започаткувала конференцію: “Методології богословських досліджень: проблеми і перспективи”, яка вперше відбулась 27–28 квітня 2018 року в м. Києві у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова. Конференція зібрала низку богословів різних християнських конфесій з шести країн. У її роботі взяли участь понад сто учасників, серед яких представники державних і богословських вищих навчальних закладів із різних регіонів України, а також з Бельгії, Німеччини, Нідерландів, Польщі, Болгарії, Австрії. ЄААА започаткувало співпрацю з НПУ імені М. П. Драгоманова в контексті підготовки науково-педагогічних працівників в аспірантурі та докторантурі для євангельських закладів вищої духовної освіти. Усього заплановано підготувати десять кандидатів наук та п’ять докторів наук.

Журнал “Богословские размышления” відображає зміст національного богослов’я Євразії. Його мета полягає в тому, щоб допомогти національним авторам опублікувати свої роботи і ознайомити сучасний християнський світ з євангельською богословською думкою в країнах колишнього Радянського Союзу. Головна особливість журналу – статті публікуються російською та англійською мовами, що дозволяє

істотно розширити читацьку аудиторію. Ще одна особливість журналу – залучення авторів різних богословських навчальних закладів, що обумовлює створення редколегії з авторитетних фахівців в різних галузях богослов'я. Відбір статей здійснюється редколегією. Журнал, як правило, виходить двічі на рік, обсягом в 250–300 сторінок. Він поширюється за передплатою як в країнах колишнього Радянського Союзу, так і в англomовному світі, і охоплює такі галузі богослов'я: біблійстика, систематичне богослов'я, богослов'я місії, практичне богослов'я, духовні наставники, педагогіка, літургіка, церковне адміністрування, історія євангельського руху. Статті публікуються в авторській редакції та в перекладі, представленому автором. Для підтримки технічної роботи над статтею авторам виділяється гонорар. Статті приймаються тільки в електронному вигляді, не рецензуються і не редагуються. Можлива тільки незначна стилістична правка і робота над їх оформленням. При публікації зберігається копірайт автора.

Український католицький університет здійснює велику кількість проектів, пов'язаних з різними сферами суспільного життя. До них належить “Соціальний екуменічний тиждень” за участі науковців, філософів, богословів, які обговорюють спільні для всіх християнських конфесій питання.

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова започаткував і розвиває постійно діючий науково-методологічний семінар: “Актуальні проблеми сучасного богослов'я”. Кожен семінар має підтему з актуальної для християнського богослов'я проблематики. До участі запрошуються кілька доповідачів, які приналежні до різних християнських конфесій.

Нарощує свій потенціал Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2017 року на його базі була проведена конференція: “Реформація і сучасний світ (Філософія. Богослов'я. Наука)”, присвячена

500-літтю Реформації, яку учасники мають на меті зробити постійно діючою. До участі у конференції були запрошені науковці, богослови, філософи – представники різних християнських конфесій.

Важливим богословським центром є Харків з негласним лідером, професором Національного університету імені В. Н. Каразіна О. С. Філоненком, за участі якого проводяться різні заходи та розвивається продуктивний діалог з католицьким рухом “Comunione e Liberazione”. Відкритий православний університет святої Софії-Премудрості є майданчиком для зустрічей, лекцій та обговорень сучасних богословів, філософів, релігієзнавців, а також це формат для різних інтелектуально-просвітницьких заходів.

Співдружність студентів-християн України об’єднує здебільшого молодь різних християнських конфесій з метою свідчення про християнство. Задля цього проводиться низка одноразових заходів. Також важливу роль відіграє постійно діючий науковий захід “Віра і наука”. Ще однією структурою, яка працює в режимі відкритості, є Біблійне товариство що займається перекладом Біблії на українську мову. У цьому Товаристві зібрано Біблії різних християнських конфесій.

Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій – унікальний міжконфесійний дорадчий орган, який фактично став рупором, що висловлює позицію релігійних організацій України. Рада репрезентує понад 90% усіх релігійних організацій України. Слід зазначити, що рішення у Всеукраїнській раді церков і релігійних організацій приймаються консенсусом, тому, фактично, кожне з них є поглядом релігійної більшості України. Цей орган являє зразок міжконфесійної співпраці та відкритості. Рада євангельських протестантських церков України – орган, що розглядає питання, які, передовсім, стосуються протестантської спільноти України.

Українське християнське академічне товариство об'єднує богословів і церковних істориків християнських конфесій православних, римо- та греко-католиків, протестантів. Воно орієнтоване на розгляд та обговорення питань, які в християнській спільноті не мають однозначного вирішення. У процесі дискусій відбувається уточнення поглядів і пошук можливої спільної позиції щодо тих чи інших питань.

Центр релігієзнавчих досліджень Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова об'єднав православних, католицьких і протестантських богословів навколо проекту, присвяченого сучасному християнському богослов'ю. У межах цього напрямку виконується дослідження, результатом якого має бути написання статей і монографій, на базі яких здійснюватиметься захист дисертаційних досліджень.

Неформальна група бібліїстів – неформальним лідером якої є Юрій Вестель, збирається для детального аналізу та дослідження тексту Біблії. Її робота відбувається під час періодичних засідань, на яких читається уривок Священного писання мовою оригіналу та зіставляється з перекладами, також здійснюється текстологічний та богословський аналіз прочитаного. Група порушує питання, у тому числі формування спільного тексту для богослужбового використання.

Досить потужним виявилось коло співпраці християнських конфесій, яке відбулося навколо відзначення 500-річчя Реформації, що стало приводом для низки заходів у всіх регіонах України, які об'єднали вчених, публіцистів, активних діячів протестантських церков. Відбулось актив- не залучення представників інших християнських конфесій навколо обговорення впливу Реформації та її рецепції в сучасності. Прикметно, що Україна є країною православної більшості, але заходи, присвячені ювілеєві Реформації, мали насправді всеукраїнський масштаб. Були проведені конференції, презентації, зйомки фільмів, які роз'яснювали різні аспекти

Реформації та вплив реформаційних процесів на українське життя XVI–XVII ст. та можливі її впливи на сучасність.

Цікаво, що останні два роки до святкування річниці Хрещення Русі долучаються також і протестантські спільноти, які раніше дистанціювалися від цього процесу, вважаючи, що це не їхнє свято. Ми бачимо, що відбувається зустріч традиційних історичних церков православ'я та греко-католицизма з протестантизмом навколо обговорення значення та наслідків Хрещення Русі за часів Володимира Великого.

Важливою складовою діалогу, відкритості та богословського науково-освітнього дискурсу є робота комісій з державного визнання дипломів про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання. Зазначені комісії складаються переважно з представників різних релігійних конфесій України. Ці комісії діють в контексті міжконфесійного миру, відкритості та порозуміння. Вони працюють так, що для відсутності конфлікту інтересів документи представників окремої конфесії мають визнавати представники іншої конфесії. Отже, комісії демонструють високий рівень відкритості та діалогічності.

Слід відзначити також роботу спеціалізованої Вченої ради за спеціальністю 09.00.14 – “Богослов'я”, яка створена і діє на базі Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. У складі цієї ради зібралися богослови різних конфесій, філософи та релігієзнавці. Робота ради демонструє, що на рівні академічного богослов'я не виникає жодних конфесійних суперечностей. Обговорення та дискусія розгортається лише навколо принципових концептуальних питань дослідження здобувача. Тому часто буває, що захищається протестант, науковий керівник – православний, а серед опонентів є католики. Отже, діяльність ради демонструє високий рівень відкритості і діалогічності представників різних конфесій та богословських традицій.

Ще однією складовою освітнього релігійно-богословського дискурсу України є Неформальна група міжрелігійного миру. Місія групи: знайомство віруючих різних традицій із філософіями та культурами одне одного; пошук порозуміння, краще розуміння інших релігій; руйнування стереотипів про релігійних людей та міжрелігійний діалог; розвиток любові між віруючими; зміцнення стосунків на базі спільних принципів; консолідація суспільства (зближення, подолання відстаней між людьми), розвиток духовних якостей (чеснот) у підростаючого покоління; доведення практичними діями, що релігія має позитивний вплив на культурні зміни. Неформальна група міжрелігійного миру — це:

- майданчик для побудови діалогу, взаємопорозуміння, дружби і любові між віруючими різних сповідань;
- можливість зруйнувати внутрішні стереотипи, бар'єри та перешкоди, які заважають побачити іншого таким, яким він є;
- шанс для тих, хто ще не визначився зі своєю традицією побачити релігійне розмаїття зсередини у неконфліктній, мирній атмосфері;
- коло для співпраці, у якому можна творити, використовуючи наше розмаїття як потужний креативний ресурс для зміни та преображення навколишнього світу різноманітними кольорами любові, толерантності та милосердя.

Площини взаємодії групи:

- духовно-світоглядна: бесіди на цікаві для всіх теми, обмін досвідом, розповіді про наші традиції та те, у що ми віримо через призму власного сприйняття;
- практична: спільні проекти, акції, які можуть показати приклад співпраці на основі використання всієї палітри наших “кольорів” і відмінностей, та водночас на ґрунті спільного знаменника.

Проаналізовані проекти та згадувані центри богословської освіти демонструють загальну тенденцію розвитку богослов'я в Україні, яке характеризується відкритістю, діалогічністю та міжконфесійною співпрацею. Власне, ця тенденція і надалі визначатиме обличчя українського богослов'я в найближчий час.

5.2 Світськість і конфесійність у теорії та практиці богословської освіти

Поняття “Богословська освіта”, як ми вже з’ясували, містить у собі досить велике коло феноменів: немає єдиного визначення того, що є богословською освітою, немає єдиного або найпоширенішого стандарту підготовки богослова. Позаяк існує богословська освіта в світських і конфесійних закладах вищої освіти, слід говорити про типологічну специфіку богословської освіти відповідно в світських і конфесійних закладах вищої освіти. Якщо богословська освіта в конфесійних закладах вищої освіти орієнтована на підготовку, передовсім, професіоналів для потреб конфесії, то в світських закладах вищої освіти – слід говорити про підготовку фахівців більш широкого суспільного застосування. Але не завжди можна типологізувати богословську освіту за типами закладів вищої освіти, оскільки часто маємо гібридні типи, про це ми писали вище, коли у конфесійному закладі вищої освіти реалізується світський підхід до навчання на деяких спеціальностях і навпаки, коли в світському закладі вищої освіти здійснюється конфесійна клерикальна освіта. Не зважаючи на те, що богословська освіта в Україні розвивається і в світських і в конфесійних закладах вищої освіти, досі виразно лунає з релігійних кіл те, що богословська освіта може і повинна розвиватися виключно в конфесійних закладах вищої освіти, посилаючись на історію, що богословська освіта, крім деяких винятків, розвивалася в конфесійних закладах вищої освіти і посилаючись на сучасний стан богословських

факультетів закордонних закладів вищої освіти, де спостерігається, за їхніми словами, криза богословської освіти. Справді, на території Європи і також на території України історично освіта була тісно пов'язана з конфесіями: варто згадати братські школи, Острозький колегіум, далі Києво-Могилянський колегіум, пізніше Академія. Від 1808 року після освітньої реформи царя Олександра I з'являються дві системи вищої освіти – світська та конфесійна, перша була представлена імператорськими університетами, а друга духовними академіями, одна з яких містилася в Києві. І слід зазначити, що в імператорських університетах не існувало богословських факультетів. В історії богословської освіти в Україні є два випадки довготривалого існування богословської освіти в світському закладі вищої освіти: 1875 року в складі Чернівецького університету був створений богословський факультет, який проіснував аж до його закриття радянською владою. Також у Львові був створений університет з теологічним факультетом. Відповідно, у Чернівецькому та Львівському університетах функціонували теологічні факультети.

У попередньому розділі ми вже писали, що богословська освіта на даний момент розвивається у світських і у конфесійних закладах вищої освіти, причому регулюючись різним законодавством. Ми маємо різний історичний досвід, коли на тій території України, яка була у складі Російської імперії, богословська освіта розвивалася виключно в конфесійних закладах вищої освіти, а на території України, яка була в складі Австро-Угорської імперії, богословська освіта, в Чернівцях та у Львові, розвивалася в світському закладі вищої освіти. Також, маємо досвід сучасної України, коли існує два модуси розвитку богословської освіти – і в конфесійних, і в світських закладах вищої освіти. На даний момент непродуктивно з'ясовувати, який тип закладу вищої освіти має бути первинним для розвитку богословської освіти. Історичний аргумент не спрацьовує, бо ми маємо різні історичні досвіди. Аргумент, що

богословська освіта може розвиватися лише під прямим конфесійним наглядом, також не може бути єдино правильним, бо відносини конфесій з факультетами конфесійного богослов'я, історичні моделі розвитку богословської освіти в Україні і Європі було виокремлено історичні та сучасні типи богословської освіти і з'ясовано, для якого навчального закладу (конфесійного чи світського), який тип богословської освіти є більш притаманний.

Поняття “світське”, або “секулярне”, увійшло у слововжиток українського суспільства. Ми помічаємо, що коли йдеться про світське, здебільшого апелюють до статті 35 Конституції України, де констатується відокремлення держави від церкви та релігійних організацій. Фактично зводячи дискурс розуміння цього поняття до юридичного його використання. Як правило, згадка про світський характер держави вживається тоді, коли церкви та релігійні організації хочуть отримати від держави та суспільства більше, ніж вони мають. Розбудова капеланської служби, заснування навчальних закладів усіх типів, доступ до державних медіа тощо. Промовистим є той факт, що в українському законодавстві немає визначення поняття “світськості”. І тому кожен виходить зі свого передрозуміння цього поняття, не розуміючи його чітко. А тенденція зводити все до сфери юридичного, апелюючи до статті 35 Конституції України, є не дуже продуктивною. Коли заходить мова про можливість богословської освіти в світському закладі вищої освіти, відразу з'являються ті, хто починають галасувати про те, що це є порушенням світського характеру освіти і відповідно порушенням Конституції України. Це пов'язано з тим, що є стійкий стереотип, який жорстко пов'язує богословську освіту з певною конфесією і розуміє цю освіту як клерикальну, тобто таку, що орієнтована на підготовку фахівців для структур певної конфесії. Іншими словами, формується образ того, що в світському закладі вищої освіти створюється філія певної конфесії для

підготовки кадрів для цієї конфесії. В Україні, як і в інших країнах Європи, окремо діють заклади вищої освіти, які створені конфесіями для підготовки фахівців для роботи в своїх структурах. Часто, як у Великій Британії та Німеччині відбувається афілювання світського і конфесійного закладів вищої освіти для підготовки фахівців для конфесії. Змістом підготовки в конфесійних закладах вищої освіти і в афілюваних зі світським закладом вищої освіти структурами є богословська освіта. Саме наявність двох систем освіти, світської та конфесійної, можливість партнерства між світськими та конфесійними закладами вищої освіти, або навіть між світськими закладами вищої освіти та напряму з конфесією, саме той факт, що освіта, яка реалізується у конфесійних закладах вищої освіти називається богословською, при реалізації богословської освіти у світських закладах вищої освіти відразу виникає образ, що ця освіта обов'язково пов'язана з певною конфесією, і власне тому, це є порушенням світського характеру освіти, декларованого нашим законодавством. Як вже було зазначено вище, також можна говорити і про світську богословську освіту, яка може розвиватися у світському закладі вищої освіти без будь-якого порушення світського характеру світського закладу вищої освіти. Це європейська практика і практика, яка вже склалася і існує в Україні. Для того, щоб уникнути терміноло-гічної плутанини, нам потрібно з'ясувати, що означає світська держава, світський характер освіти, світська вища школа. Для того щоб з'ясувати, яким чином може функціонувати світська та конфесійна богословська освіти в українській світській державі та суспільстві.

Отже світське, секулярне (ці слова використовуються як синоніми) або мирське, часто розуміються у протиставленні сакральному чи священному (ці слова ми також використовуємо як синонім). Існують різні інтерпретації взаємодії сфери священного і світського. У традиції, яка походить від Е. Дюркгайма, ці сфери протистоять і жорстко відділяються

одна від одної. У тлумаченні М. Еліаде, священне виявляється в світському через прояви (модальності) священного. Х. Казанова пропонує розуміти світськість у трьох її значеннях: “Отже, ми ввели розрізнення між трьома значеннями секулярного: а) проста секулярність як феноменологічний досвід життя в секулярному світі та в секулярну добу, коли “бути релігійним” стає нормальною життєздатною можливістю; б) завершена, самодостатня та ексклюзивна секулярність як феноменологічний досвід життя без релігії як нормального квазіприродного стану, що сприймається як самоочевидна норма; в) секуляристська секулярність як феноменологічний досвід не просто пасивного звільнення від “релігії”, а її активного відкидання задля людського процвітання”.²⁴⁴ Перше і третє розуміння світськості передбачає його реалізацію у певному суспільному просторі, а друге – на рівні окремого індивіда. По-перше, розуміння – просте розуміння світськості, передбачає існування двох сфер, священної та світської, коли приналежність до першої сфери визначає особу як релігійну, а приналежність до другої сфери, коли потрібно взаємодіяти з кимось чи чимось, хто не поділяє твою релігійність, у що особа вірить і що вона практикує. Тому сфера світського потрібна для взаємодії осіб, які не належать до сфери сакрального або належать до іншого розуміння сакрального. Якщо це спроектувати на освіту, тоді світська освіта – це така освіта, яка не нав’язує мені жодну сакральність або інше сакральне, ніж те, до якого я приналежу, тобто це освіта, яка підходить сповідуючій якусь релігію людині, чи приналежну до якогось світогляду, у тому числі й атеїсту. Іншими словами, світська освіта має бути такою, яка не втручається у мій світогляд. Звісно, освіта формує світогляд, але вона не змушує мене відмовитися від мого світогляду змінивши його на інший. Тому є відмінності між загальнообов’язковою школою, яка має бути світською, та релігійною школою, куди особа потрапляє добровільно і дозволяє тим самим впливати на свій світогляд з релігійної точки зору.

Інша справа – вища школа, вона не є загальнообов'язковою, і тому особа сама обирає спеціальність, за якою їй навчатись. Серед переліку спеціальностей має бути і “богослов'я”, оскільки це дає їй право обрати спеціальність, яка буде посилювати її релігійний світогляд (як і право обрати іншу спеціальність, яка буде посилювати її атеїстичний світогляд). Іншими словами, відсутність вибору спеціальності “богослов'я” нав'язувало б особі, прямо або опосередковано, що світськість – це безрелігійність, а наявність спеціальності “богослов'я” дозволяє ствердно обрати те, що буде посилювати особистісний релігійний світогляд. Це правило можна застосувати і до атеїста, і до посилення його світогляду. Тому у цьому розумінні світська освіта забезпечує недискримінаційну присутність вибору.

Друге розуміння світськості, передбачає релігійний індиферентизм, який сприймає життя так, ніби священного не існує, тобто воно жодним чином не впливає на світогляд людини, релігія сприймається як пережиток часу. Тому ставлення до освіти – це ставлення досить утилітарне, освіта має надати найкращі шанси реалізуватися в секулярному світі, у цьому разі богословська освіта розглядатиметься як дивна примха, оскільки навіщо вивчати те, чого немає і те, що вже застаріло.

Третє розуміння світськості – це войовничий секуляризм, який передбачає відкидання всього священного, усього релігійного з намаганням дієво перешкодити поширенню релігійних ідей. Бо з цього погляду релігія – це застаріле домодерне уявлення, тому з ним потрібно боротися, оскільки воно не відповідає реаліям сучасності. Тоді освіта буде інструментом поширення такого погляду, і це перетворюється в нав'язування ідеології секуляризму. Крайнє застосування подібного розуміння секулярного було в радянський час. Богословська освіта розглядалася як архаїчний пережиток, який гальмує розвиток суспільства, і тому вона мала всіляко викорінюватися, або, якщо це не можливо, для неї

б створювались різноманітні перешкоди. Для розвитку богословської освіти найсприятливішим є перше розуміння секулярного, коли освіта та богословська освіта у закладі вищої освіти розглядається як можлива альтернатива, але така, що має право на існування. Ці моделі розуміння секулярного можна узагальнити. Якщо концептуалізувати ці три підходи щодо розуміння світськості у стосунку до освіти, ми солідаризуємося з Лесею Коваленко, яка у своїй статті “До проблем релігійної освіти у світській державі” зазначає: “Світськість держави у сфері освіти можна трактувати позитивно, у сенсі: розмежування, тобто автономії державної та релігійної сфер; пріоритетності права відповідних органів державної влади забезпечувати організацію публічної освіти громадян; а також співпраці різних суб’єктів суспільних відносин для досягнення спільного блага. Світськість освіти можна розуміти також негативно, у сенсі заперечення права людини на альтернативний характер виховання і навчання, панування та формування єдиного світського світогляду”.²⁴⁵ Слід визнати, що негативне розуміння світськості в освіті ще переважає, хоча вже намітилася, про це ми писали вище, друга альтернатива, позитивного розуміння світськості в освіті. До цього якраз і призвели новації в освітньому законодавстві. Слід зазначити, що Л. Коваленко, передовсім, аналізує можливість релігійної освіти в державних школах, вказуючи, що право на релігійну освіту повинно бути не тільки в приватній, а й у державній школі. У цьому ми погоджуємось з Л. Коваленко, навіть зважаючи на те, що навчання в школі є загальнообов’язковим. Вища освіта не є загальнообов’язкою, і тому присутність богословської освіти в світському закладі вищої освіти, якщо ми світськість розуміємо позитивно, не тільки можлива, а й необхідна: не можна позбавляти громадянина права на отримання богословської освіти. “Якщо вагома частина цього суспільства є зацікавленою у появі в ньому високоосвічених фахівців-богословів, забезпечення цього попиту з боку власних платників податків є

для держави не можливістю, а обов'язком. І не справа держави при цьому розбиратися “є Бог чи його немає”, її справа зводиться лише до забезпечення її громадян, за їхнім бажанням, максимумом можливостей компетентно й у ненасильницький спосіб розбиратися у цьому питанні самотужки. В цьому плані держава є і мусить залишатися “секулярною”, але не “секулярно-атеїстичною” і не “секулярно-теократичною»” а якнайбільше – світоглядно нейтральною”²⁴⁶ (О. Панич). Позитивне розуміння світськості в богословській освіті є таким, що світська держава не змушує до богословської освіти, але її і не виключає, а надає право на її здобуття і в світському, і в конфесійному закладі вищої освіти як коштом держави, так і коштом фізичних і юридичних осіб. Таке розуміння світськості містить у собі конфесійність як одну з багатьох світоглядних ідентичностей, а світськість держави і освіти включає можливість отримання як конфесійної, так і світської богословської освіти. У цьому разі від держави вимагається гарантувати дотримання базових прав громадян на можливість отримання богословської освіти в конфесійних закладах вищої освіти, це має залишатися правом, а не обов'язком, тобто примусом. Тільки позитивне розуміння світськості враховуватиме права всіх громадян і їхнє право на отримання освіти, як релігійної, так і позарелігійної. “Отже, світськість є універсальною цінністю, але за подвійної умови: по-перше, якщо вона залишатиметься відкритою для дискусій, демонструватиме повагу не тільки до єдності моральних цінностей, а й до їхньої різноманітності, відтак, буде принципом, що існує в русі. По-друге, якщо вона виявиться здатною до самокритики, уникатиме самосакралізації та охоронятиме від неї будь-яку форму соціальності”²⁴⁷ (Ж. Боберо). Світськість, як цінність, передбачає плюралізм, в якому релігія посідає певне місце, динамічна дискусія в якій, власне, і визначає, що може займати місце, та яке саме місце. Тільки позитивне розуміння світськості є несуперечливим, бо негативне – виключає релігію на підставі

того, що сама світськість стає ідеологією, що заміняє релігію. Тому світськість, як принцип і цінність, може бути несуперечливою лише за умови відмови проголошувати себе світоглядом, а поставати принципом, який забезпечує присутність плюралізму світоглядів, у тому числі й релігійного, не стаючи на заміну жодному, як надсвітогляду стосовно інших. І тому освіта має дати право розвивати і підтримувати хай вимірну, а це вимірюється потребами громадян, але плюралістичну множину світоглядів, включаючи і релігійний, які існують в окремо взятому суспільстві.

Важко дати точну дефініцію понять “світськість”, “світська вища освіта”, але, принаймні, можна спробувати виокремити певні риси:

1. Реалізація принципу світськості у вищій освіті має гарантувати право особи на свободу совісті: свободу сповідувати якусь релігію, або свободу не сповідувати жодної, а також право на свободу світогляду, свободу думки та поглядів. Іншими словами, світською вищою освітою можна назвати таку освіту, яка забезпечує світоглядну самовизначеність усіх суб’єктів освітнього процесу (студентів, викладачів, співробітників тощо).

2. Принцип світськості у вищій школі передбачає відкритість для суспільного контролю і підкорення загальноприйнятим нормам і цінностям. Освіта, яка підкорена партикулярним цінностям і реалізується в закритих освітніх середовищах, такі як військові училища, партійні заклади, релігійні заклади, освіта, яка в них надається в прямому сенсі не може називатися світською. Якщо в державному, комунальному чи приватному закладі вищої освіти реалізується освіта, пов’язана з конкретною конфесією й організована на конфесійних принципах і засадах, то вона не може у повній мірі називатися світською.

3. Принцип світськості у вищій освіті не можна визначати через просте протиставлення конфесійній освіті. Принцип світськості у вищій

освіті – це коли вищу освіту не визначає не тільки конфесія, а й жодна ідеологія, яка може зазіхати на свободу переконань людини.

4. Принцип світськості у вищій освіті повинен знайти баланс між правом людини на отримання освіти згідно зі своїми релігійними та світоглядними поглядами та правом на свободу совісті і переконань. Крім з'ясування питання про співвідношення світської та конфесійної богословської освіти у світській державі, також слід з'ясувати, що собою являють світський і конфесійний заклад вищої освіти, в яких реалізується богословська освіта, бо змішання понять “світська та конфесійна богословська освіта” з поняттям “світський та конфесійний заклад вищої освіти” призводить до спрощення і, почасти, непорозумінь. Світський чи конфесійний заклад вищої освіти ми можемо розрізнити за юридичною ознакою: світські – державні, комунальні, приватні; конфесійні – засновані релігійними центрами (управліннями); гібридні – приватні заклади вищої освіти, засновані конфесією або афільованими окремими структурами (факультет, кафедра, відділення) державного, комунального чи приватного закладу вищої освіти з ними. Але таке формальне розмежування часто не відповідає реальності вищої богословської освіти, трапляється, що в закладі вищої освіти, заснованому конфесією реалізуються цілком світські освітні програми, а в світському закладі вищої освіти реалізуються конфесійні освітні програми, перше не дозволяє нам сказати, що освіта конфесійна, а друге – засвідчити, що вона світська. Але, не зважаючи на це, ми повинні скласти характеристики, за якими визначається світськість або конфесійність закладу вищої освіти, а також рівень світськості.

Світським закладом вищої освіти можна назвати той, який організаційно й адміністративно не підпорядковується релігійним організаціям, наслідком приналежності до яких є суттєве обмеження громадянських свобод. Конфесійним закладом вищої освіти натомість є такий, що визначається нормами та принципами окремої конфесії, і може

обмежувати, виходячи з освітньо-виховних ідеалів, громадянські свободи особи, яка навчається у таких закладах.

1. Світський заклад вищої освіти забезпечує в освітньому процесі свободу совісті та переконань суб'єктів освітнього процесу. Натомість конфесійний – орієнтований на формування світогляду, який є нормативним для певної конфесії.

2. Світський заклад вищої освіти є відкритим і публічним утворенням, який контролюється громадянським суспільством. Натомість, конфесійний – передовсім контролюється конфесією, яка є засновником закладу, і може ігнорувати чи приймати контроль громадянського суспільства.

Тому ми можемо сказати, чи світським, чи конфесійним є заклад лише розглядаючи конкретний заклад вищої освіти. І цілком можливий набір різних варіантів на шкалі, кінцями якої будуть, з одного боку, повністю світський навчальний заклад, а з іншого – повністю конфесійний. У діапазоні між цими кінцями можуть бути набори різних варіантів, переважно світський чи конфесійний, світсько-конфесійний. Може бути також варіант, коли заклад вищої освіти світський, але має конфесійний факультет, чи в світському закладі вищої освіти на факультеті зі світськими програмами реалізується конфесійна освітня програма. Також можливий варіант, коли в конфесійному закладі вищої освіти створюється цілий світський факультет з реалізацією принципів світськості вищої освіти, зазначених вище. Тому окремий випадок реалізації освітніх програм у цілому та богословських програм зокрема має набір унікальних ознак і характеристик (про це йшлося вище). “... Сьогодні в Україні, і в цілому на пострадянському просторі під терміном “богословська освіта” мають на увазі різноманітні речі: з одного боку, богословською освітою називають факультети, кафедри, відділення теології, що діють у світських закладах освіти, а з іншого боку, богословською освітою вважають ту, яку

здобувають у духовних конфесійних закладах освіти. Звичайно, в навчальних закладах обох типів вивчається богослов'я, тому за формальними ознаками і у першому, і у другому випадках йдеться про богословську освіту, але попри це, як сказав, маються на увазі дві різні "реальності"²⁴⁸ (В. Бурега). Відома дослідниця богословської освіти на теренах царської Росії Н. Сухова вказує на те, що розмежування понять "вища духовна освіта" та "вища богословська освіта" втрачають свої відмінності з посиленням спеціалізації освіт, і на початку ХХ століття часто ці поняття вживалися синонімічно.²⁴⁹ З синонімічним вживанням цих понять не виникало жодних проблем, оскільки богословська освіта здобувалася лише в закладах вищої духовної освіти, крім того, заклади духовної освіти існували в церковній системі освіти, хоча держава і забезпечувала еквівалентність документів про освіту та наукові ступені духовних і світських навчальних закладів. У радянський період духовні навчальні заклади і богословська освіта були під жорстким контролем і документи про вищу освіту і наукові ступені не визнавалися державою. Зі здобуттям незалежності заклади духовної освіти були позбавлені фактично будь-якого державного контролю, але документи про освіту та наукові ступені і далі не визнавалися, в той же час, богословська освіта з'являється в світських навчальних закладах, і тому виникає потреба розмежовувати в дослідницьких цілях богословську освіту в духовних навчальних закладах та світських навчальних закладах. І оскільки немає державного освітнього стандарту галузі знання та спеціальності "Богослов'я", є суттєві відмінності у розумінні того, чим є "Богослов'я" в конфесійних закладах освіти. Ці дві "реальності" богословської освіти в світських і конфесійних закладах вищої освіти розрізняються за місцем, метою, завданнями, змістом та методами.

Отже, дійшовши висновку, варто зазначити, що слід розмежовувати поняття світської й конфесійної освіти та світського і конфесійного закладу освіти.

Світська освіта орієнтована на забезпечення права на свободу совісті, тобто коли особа може зберігати конфіденційність свого світогляду, а також можливість вільно висловлювати свою релігійну або позарелігійну позицію. Натомість, конфесійна освіта ґрунтується на цінностях, визначених окремою конфесією, і може накладати додаткові обмеження етичного характеру до тих, хто має намір здобувати цю освіту: обмеження у побуті, в етиці особистісного спілкування, у харчуванні тощо. Конфесійна освіта орієнтована на представників окремої конфесії (можуть бути винятки, але вони підтверджують правило). Розмежування на світські та конфесійні заклади вищої освіти впливає з тієї ж логіки – розмежування світської і конфесійної освіти, але додається головний критерій – засновник закладу вищої освіти. Держава, відповідно до українського законодавства, може засновувати лише заклади вищої освіти, які мають світський характер. Відповідно, заклади вищої духовної освіти засновуються конфесіями, і тому мають конфесійний характер. Хоча може відбуватися змішання світської та конфесійної освіти у світських та конфесійних закладах вищої освіти. Заклад вищої освіти має бути конфесійним, а освіта, яку він надає, може бути й світською, або здебільшого світською. Це стається, коли засновником є конфесія, але в закладі реалізуються базові права на свободу совісті. Може бути світський заклад вищої освіти, в якому пропонується конфесійна богословська освіта з тими обмеженнями, які ми визначали у стосунку до конфесійної освіти. Може бути заклад вищої освіти світським, а освіта – несвітською. Це ми зустрічаємо у військових навчальних закладах, де накладаються суттєві обмеження на реалізацію загальноприйнятих прав громадянина. І звичайно, можуть бути чисті форми, коли і освіта, і заклад вищої освіти є

або тільки світськими, або лише конфесійними. Ці розмежування мають бути враховані для аналізу конкретного стану богословської освіти у конкретному закладі вищої освіти. Це дасть можливість визначити їх за згадуваними параметрами, характеризуючи унікальні особливості реалізації та поєднання світського й конфесійного компонентів освіти в окремо взятому закладі вищої освіти.

5.3 Тенденції майбутнього розвитку богословської освіти в Україні

Богословська освіта в Україні має свою структуру, що визначає й окреслює тенденції її розвитку в найближчому майбутньому. Унікальні особливості структури богословської освіти визначає релігійна ситуація, яка склалася в незалежній Україні. “Справді, можна стверджувати, що від кінця 1980-х років, коли в Україні з’явилася “гласність”, тут постала найрозмаїтіша, найплюралістичніша й найзмагальніша в континентальній Європі релігійна система. Навіть більше: фактично Україна є єдиною країною Європи, яка відійшла від європейської моделі національної церкви (або двох національних церков) та релігійних меншин, або “сект” і наблизилася до американської моделі релігійного деномінаціоналізму”²⁵⁰ (Х. Казанова). Цей плюралізм також був реалізований і в формуванні щільної мережі центрів богословської освіти в конфесійних та світських закладах вищої освіти, з домінуванням кількісно перших над другими. Важливо зазначити, що в незалежній Україні не тільки відновлюється богословська освіта в конфесійних закладах вищої освіти, а й формується богословська освіта в світських закладах вищої освіти, яка на території України не мала глибокого коріння. Богословська освіта в конфесійних та світських закладах вищої освіти розвивалася досить ізольовано, оскільки діяли в різних системах освітніх координат, результати освітньої діяльності першої не визнавалися державою, а другої – конфесіями. Ситуація змінилася після зміни освітнього законодавства, коли конфесійні

заклади вищої освіти тепер можуть проходити процедури, які вможливають визнання державою результатів освітньої та наукової діяльності конфесійних закладів вищої освіти. Але ситуація існування двох паралельних систем богословської освіти, яка розвивається в конфесійних та світських закладах вищої освіти зберігатиметься. В межах цієї загальної тенденції можна виокремити певні тенденції подальшого розвитку богословської освіти:

1. Коли конфесійний чи світський заклад вищої освіти самостійно, лише своїми ресурсами, розвиває богословську освіту.

2. Коли конфесійні заклади вищої освіти формують консорціум для реалізації масштабніших проектів.

3. Коли два та більше світських закладів вищої освіти розвивають партнерські освітні програми.

4. Коли конфесійний та світський заклади вищої освіти розвивають освітні партнерські програми.

5. Коли конфесійний заклад вищої освіти з закордонним закладом вищої освіти розвиває партнерську програму.

6. Коли світський заклад вищої освіти з закордонним закладом вищої освіти розвиває партнерську програму.

Перша тенденція, коли конфесійний чи світський заклад вищої освіти, самостійно, спираючись лише на свої ресурси, розвиває богословську освіту. Крайність – це збереження і посилення ізоляціоністських тенденцій, коли деякі конфесійні та деякі світські заклади вищої освіти принципово відмовлятимуться від будь-якої співпраці, перші заявлятимуть, що вони не хочуть світського впливу, а другі апелюватимуть до того, що світський заклад вищої освіти не повинен і не може співпрацювати з конфесійним закладом вищої освіти.

Друга тенденція, коли конфесійні заклади вищої освіти формують консорціум для реалізації масштабніших проектів. Приміром, деяким

навчальним закладам важко буде окремо пройти процедуру ліцензування, а ще важче процедуру акредитації, оскільки це дуже велике організаційне, фінансове навантаження, і якщо кілька конфесійних закладів вищої освіти об'єднують свої ресурси, це вможливить ощадливіше обслуговувати свої заклади після отримання ліцензії чи акредитації. Також це може бути форма створення спільних освітніх програм, у межах яких об'єднуються студенти двох і більше конфесійних закладів вищої освіти в один потік, що дозволяє мати суттєву оптимізацію ресурсів. Такі консорціуми будуть стимулюватися, коли конфесійний заклад вищої освіти з тих чи інших причин має динаміку зменшення кількості студентів.

Третя тенденція, коли два і більше світських заклади вищої освіти розвивають партнерські освітні програми. Це теоретична можливість, яка може бути організована на основі внутрішньої академічної мобільності, яку передбачено українським освітнім законодавством. Така форма взаємодії можлива лише за глибокої співпраці та довіри закладів вищої освіти між собою, оскільки в реалістичному контенті заклади вищої освіти, які мають ліцензовані програми, конкурують між собою за абітурієнта. І така співпраця може бути, коли партнери зрозуміють, що така співпраця принесе спільну користь. Але поки що ця тенденція в сфері богословської освіти не існує навіть в зародковій фазі.

Четверта тенденція, коли конфесійний і світський заклади вищої освіти розвивають освітні партнерські програми. В Україні є непоодинокі приклади такої співпраці. І серед конфесійних закладів вищої освіти підвищується інтерес щодо співпраці зі світськими закладами вищої освіти у розвитку спільних освітніх програм. Перший варіант – це коли конфесія засновує свій світський заклад вищої освіти або ініціює створення в світському закладі вищої освіти окремої структури, яка координує свою діяльність з окремою конфесією. Про це йшлося в третьому розділі, і таку форму співпраці ми називали гібридною богословською освітою. Другий

варіант, коли співпраця відбувається між конфесійним закладом вищої освіти чи зацікавленою парарелігійною організацією і коли така співпраця не обмежується, як в гібридних формах, співпрацею з однією конфесією. Таке партнерство продуктивно розвивається в конфесійних закладах вищої освіти та парарелігійних організаціях з Національним педагогічним університетом імені М. П. Драгоманова. Наприклад, інтегрована навчально-дослідницька програма з теології,²⁵¹ яку розроблено разом з Євро-Азіатською теологічною асоціацією,²⁵² коштом якої фінансується навчання викладачів євангельських конфесійних закладів вищої освіти, але яка пізніше стала відкритою для всіх бажаючих. Ще один приклад продуктивної співпраці – це розробка трьох спільних магістерських програм з Християнським навчально-дослідницьким центром “Реаліс” – магістерська програма “Соціально-політична етика і теологія”, “Психологічне консультування та капеланство” та “Психологічне консультування в кризових станах”.²⁵³ Проте, інтенсивність і можливості співпраці конфесійних і світських закладів вищої освіти можна поділити на два періоди: до 6 вересня 2014 року і після, адже саме цього дня набув чинності новий Закон України “Про вищу освіту”, який подолав прірву, що існувала між світською та конфесійною вищою освітою, визнавши заклади вищої духовної (конфесійної) освіти як існуючу реальність вищої освіти України. Новий Закон визнає заклади вищої духовної освіти, використовуючи це поняття, але не даючи визначення. Цим самим Закон розуміє дане поняття в точності, як його визначає стаття 11 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”. Законом України “Про вищу освіту” визнається, що заклади вищої духовної освіти є закладами вищої освіти, які можуть діяти без ліцензування та акредитації, і в діяльності яких визначається низка особливостей, про що йшлося вище. Законодавець, визначаючи особливий статус закладів вищої духовної освіти, рухався в логіці існування подібних особливостей, які існують у

відомчих закладах вищої освіти (Міністерства культури, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства оборони тощо). Зважаючи на те, що освітнє законодавство визнає заклади вищої духовної освіти як заклади вищої освіти, вони стають повноцінним і повноправним суб'єктом простору вищої освіти в Україні, і саме це дозволяє розробляти і впроваджувати спільні освітні програми між конфесійними та світськими закладами вищої освіти, використовуючи дозвіл українського законодавства на внутрішню академічну мобільність, з розробкою спільних навчальних планів та з отриманням у перспективі особами, які успішно закінчили спільну програму двох дипломів закладів вищої освіти-партнерів. У реалізації цього проекту можна спертися на Закон України "Про вищу освіту": Розділ I. Загальні положення. Стаття 1. Основні терміни та їх визначення в окремому пункті: "2) академічна мобільність – можливість учасників освітнього процесу навчатися, викладати, стажуватися чи проводити наукову діяльність в іншому вищому навчальному закладі (науковій установі) на території України чи поза її межами".²⁵⁴ Ключовим, на нашу думку, є словосполучення "... в іншому вищому навчальному закладі...", тобто таким іншим навчальним закладом може бути для світського закладу вищої освіти конфесійний заклад вищої освіти-партнер, а для конфесійного закладу вищої освіти-партнера світський заклад вищої освіти. Далі окремим пунктом тієї ж статті вказується: "9) Європейська кредитна трансферно-накопичувальна система (ЄКТС) – система трансферу і накопичення кредитів, що використовується в Європейському просторі вищої освіти з метою надання, визнання, підтвердження кваліфікацій та освітніх компонентів і сприяє академічній мобільності здобувачів вищої освіти. Система ґрунтується на визначенні навчального навантаження здобувача вищої освіти, необхідного для досягнення визначених результатів навчання, та обліковується у кредитах ЄКТС".²⁵⁵ Іншими словами, Закон визначає головний інструмент, за яким

може бути організована академічна мобільність – це ЄКТС, тобто використання конфесійними закладами вищої освіти-партнерами ЄКТС дозволяє легко перезараховувати навчальні кредити, які він отримав у конфесійному закладі вищої освіти-партнері, до індивідуального навчального плану студента світського закладу вищої освіти, і навпаки. Саме ця вимога має бути відображена в угоді, яка буде регулювати спільну діяльність в межах спільних програм, реалізуючи внутрішню академічну мобільність. У Статті 13 “Повноваження центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки, інших органів, до сфери управління яких належать вищі навчальні заклади” окремим пунктом вказується: “23) розробляє положення про порядок реалізації права на академічну мобільність та подає його на затвердження Кабінету Міністрів України”. Положення затвержене постановою від 12 серпня 2015 р. № 579.256 У першому його пункті читаємо: “1. Це Положення встановлює порядок організації програм академічної мобільності для учасників освітнього процесу вітчизняних вищих навчальних закладів (наукових установ) (далі – вітчизняні учасники освітнього процесу) на території України чи поза її межами та учасників освітнього процесу іноземних вищих навчальних закладів (наукових установ) (далі – іноземні учасники освітнього процесу) на території України”. Ключовим є словосполучення – “... учасників освітнього процесу вітчизняних вищих навчальних закладів...”, а оскільки заклади вищої духовної освіти є учасниками цього процесу, і далі в положенні ніде не накладається окремих обмежень на заклади вищої духовної освіти, і ніде не згадується, що учасниками академічної мобільності можуть бути лише ліцензовані та/чи акредитовані державою заклади вищої освіти. Отже, реалізуючи принцип “що не заборонено, то дозволено”, світський заклад вищої освіти має повне право організувати академічну мобільність між конфесійним закладом вищої освіти та світським закладом вищої освіти на основі спільних правил, які

визначаються в угоді. Тому, освітнє законодавство вказує, що немає жодних перешкод для організації спільних програм з використанням засад академічної мобільності між конфесійним закладом вищої освіти та світським закладом вищої освіти. На нашу думку, право створювати спільні освітні програми на основі внутрішньої академічної мобільності посилюється правом на академічну автономію, яка регламентована Законом. Так, зокрема, Стаття 1. “Основні терміни та їх визначення» в першому пункті визначає: “1) автономія вищого навчального закладу – самостійність, незалежність і відповідальність вищого навчального закладу у прийнятті рішень стосовно розвитку академічних свобод, організації освітнього процесу, наукових досліджень, внутрішнього управління, економічної та іншої діяльності, самостійного добору і розстановки кадрів у межах, встановлених цим Законом”.²⁵⁷ Ця норма дозволяє, якщо це не порушує Закону, визначати, у тому числі у прийнятті рішень з приводу освітнього процесу, як буде організована співпраця в розвитку спільних освітніх програм конфесійного закладу вищої освіти та світського закладу вищої освіти. Крім усього іншого, Україна є постійним членом ЮНЕСКО і має імплементувати його положення: Міжнародну стандартну класифікацію освіти²⁵⁸ та Інчхонську декларацію²⁵⁹, яка вказує на важливість визнання всіх форм формальної, неформальної та інформальної освіти. Також Україна, ставши асоційованим членом, взяла на себе зобов’язання визнавати і імплементувати офіційні документи ЄС, так, зокрема, документ “Валідація неформального і інформального навчання”.²⁶⁰ Навіть якщо ми отриману освіту в закладі вищої духовної освіти визнаємо як неформальну, у нас є інструменти, які визначені у згадуваних документах, що також надають право розбудовувати партнерство з закладами вищої духовної освіти. Отже, організація спільних освітніх програм на основі внутрішньої академічної мобільності є можливою між конфесійним і світським закладом вищої освіти, за умови спільного виконання

домовленостей, що регулюються на основі двосторонньої або багатосторонньої угоди, оскільки законодавство України та міжнародні документи дозволяють вважати, що заклад вищої духовної освіти є повноцінним учасником освітнього процесу України та світу. Це вможлиблює на паритетних засадах розробляти освітні програми на взаємовигідних умовах. Першою спробою було створення на основі двосторонніх договорів спільних програм чотирьох конфесійних закладів вищої освіти з Національним педагогічним університетом імені М. П. Драгоманова.²⁶¹ У 2017–2018 навчальному році на спільних програмах почали навчатися перші студенти.

П'ята тенденція, коли конфесійний заклад вищої освіти разом з закордонним закладом вищої освіти розвиває партнерську програму. Такий варіант – досить поширене явище в Україні і розвивається в кількох формах. Перший варіант, коли закордонний заклад вищої освіти реалізує свої програми на майданчику українського конфесійного закладу вищої освіти, тоді останній стає фактично освітнім центром першого. Тоді конфесійний заклад вищої освіти займається пошуком коштів на організаційні витрати студентів та проведенням навчального процесу, а зміст освітньої програми та забезпечення викладачами бере на себе закордонний заклад вищої освіти. Такі програми можуть розгортатися офлайн, наприклад магістерська програма Талботської школи богослов'я при Київській богословській семінарії,²⁶² або онлайн – бакалаврська програм з гуманітарних наук в галузі Біблії та теології при Євангельській теологічній семінарії.²⁶³ Очевидні плюси в тому, що така співпраця дозволяє суттєво оптимізувати фінансові й організаційні витрати, а недоліками є те, що ця програма асоціюється не з тим закладом вищої освіти, на чий базі вона реалізується, а з тим, який її пропонує. Тоді виходить, що конфесійний заклад вищої освіти по відношенню до закордонного закладу вищої освіти стає лише точкою розгортання своєї

освітньої програми. Якщо заклад реалізує лише такі програми, він може втратити своє обличчя, але якщо така програма є однією з поміж інших, яка реалізується конфесійним закладом вищої освіти власними силами, це гарний посилюючий аспект. Другий варіант, коли український конфесійний заклад вищої освіти афілює програму закордонного закладу вищої освіти, працюючи за погодженим навчальним планом, але забезпечують читання дисциплін погодженого навчального плану здебільшого викладачі вітчизняного конфесійного закладу вищої освіти, по завершенні навчання випускник, як правило, отримує диплом двох закладів або диплом лише закордонного закладу вищої освіти. Така практика поширена поміж закладів вищої духовної освіти Римокатолицької церкви в Україні, наприклад випускники Інституту богословських наук “Непорочної Діви Марії” (м. Городок) по завершенні отримують диплом Люблінського католицького університету (Польща),²⁶⁴ а Інституту релігійних наук св. Томи Аквінського в Києві²⁶⁵ – диплом Папського університету св. Томи Аквінського в Римі (Ангелікум) (Італія). Плюси такого варіанту полягають в тому, що випускник отримує диплом, який визнається в цивілізованому світі, і може легко продовжити навчання в країні, де знаходиться закордонний заклад вищої освіти на наступних рівнях вищої освіти. Для закладу – це можливість, не проходячи ліцензування й акредитацію, видавати документи про вищу освіту, які випускник потім може нострифікувати в Україні, і отримати прирівнення до документу державного зразку. Недоліком є те, що вітчизняний конфесійний заклад вищої освіти є фактично філією закладу, з яким він афілюється, і не може самостійно змінювати свій навчальний план без погодження з закордонним закладом вищої освіти-партнером, диплом якого вітчизняний конфесійний заклад вищої освіти видає. Ця тенденція зберігатиметься, але навряд вона стане провідною, особливо серед тих релігійних організацій, центр управління яких розташований в Україні, і

які глибоко включені у вітчизняний контекст, а це, фактично, більшість релігійних центрів, що діють в Україні.

Шоста тенденція, коли світський заклад вищої освіти розвиває з закордонним закладом вищої освіти партнерську програму. Слід очікувати розширення співпраці в сфері богословської освіти з закордонними центрами богословської освіти, особливо через програму “Еразмус+”; таку співпрацю мають і можуть мати як конфесійні, так і світські заклади вищої освіти. Наприклад, Київська духовна академія і семінарія в межах “Еразмус+” має співпрацю з Вищою церковною академією міста Салоніки,²⁶⁶ а Національний педагогічний університет з Університетом кардинала Стефана Вишинського (Варшава, Польща)²⁶⁷ та з Євангельським богословським факультетом (Лювен, Бельгія). Позитивними аспектами такого партнерства є те, що має бути забезпечений паритет, оскільки кожен із закладів партнерства відстоює свій інтерес, так як кожній зі сторін важливо, аби внаслідок цього партнерства студент не змінив свою локацію і не став студентом закладу вищої освіти-партнера. Недоліками такого партнерства є те, що, здебільшого, воно обмежується академічною мобільністю студентів і слабо запроваджує проекти щодо розвитку спільних освітніх програм, оскільки кожен заклад вищої освіти захищає свій ринок і не дуже зацікавлений у тому, аби велику частину годин студент слухав поза університетом. Але, на нашу думку, формування партнерства щодо розвитку спільних освітніх програм інтенсифікуватиметься по мірі переходу закладу вищої освіти на сервісно-орієнтований підхід до студента, коли студент розглядатиме можливість навчання в двох чи більше закладах вищої освіти як засіб, що підвищить його шанси на майбутнє працевлаштування, а залучення в різні освітні, мовні, політичні тощо контексти збільшуватимуть коло його можливостей. Це в найближчий час має стати нормою і тому заклади вищої освіти будуть змушені шукати партнерства, у тому числі, в сфері богословської освіти.

На нашу думку, ці шість тенденцій в короткостроковій та середньостроковій перспективі будуть визначати розвиток богословської освіти. Окремо також слід зупинитися на розвитку можливих форм отримання богословської освіти.

1. Неформальна богословська освіта:
 - 1.1. Цикли лекцій;
 - 1.2. Школи;
 - 1.3. Наукові заходи (конференції, семінари, круглі столи тощо);
 - 1.4. Відкриті лекції.
2. Формальна богословська освіта:
 - 2.1. Ступеневе навчання
(бакалаврат, магістратура, аспірантура, докторантура);
 - 2.2. Еклективне навчання
(друга спеціальність, спеціалізація, окремі дисципліни);
 - 2.3. Підвищення кваліфікації;
 - 2.4. Сертифікатні програми.

Неформальна богословська освіта – це така, що не передбачає отримання за результатами навчання формального документу суворої звітності. Таке навчання може передбачати отримання сертифікату про участь, або взагалі не передбачати отримання будь-якого документу. Але внаслідок такого навчання особа отримує знання, вміння та здобуває певні компетентності. Неформальна освіта може бути реалізована у багатьох формах.

Перша форма – це організовані цикли лекцій, які об'єднані, як правило, однією тематикою і які послідовно в окремих лекціях розкривають один або кілька лекторів. Як правило, це передбачає вільне відвідування і не передбачає системи підсумкового контролю. Ця форма неформальної освіти має також офлайн та онлайн прояви. Офлайн відкриті лекції інтенсифікуватимуться, оскільки підвищується академічна

мобільність викладачів і науковців між закордонними закладами вищої освіти, у тому числі, за програмою Еразумс + і власне ця мобільність часто передбачає те, що закордонний лектор погоджується прочитати цикл лекцій за провідною темою свого дослідження. Або це українські лектори, які хочуть поділитися перед більш широкою аудиторією своїми наробками.²⁶⁸ Також, зростає пропозиція на відкриті масові онлайн-курси і ця сфера доволі активно розвивається, але досі мало пропозицій, що стосуються богословської освіти. Але є перші спроби запису циклів лекцій з богословської проблематики. Тут слід згадати цикли лекцій від провідних богословів і молодих учених, які були створені Відкритим православним університетом.²⁶⁹ Але наразі ця пропозиція є досить незначною і слід очікувати, що запити відкритих онлайн курсів з богослов'я збільшуватимуться і тут ми будемо рухатися в загальносвітовому тренді.

Друга форма – це проведення шкіл з богословської проблематики. Піонером у цьому процесі є Український католицький університет,²⁷⁰ який провів низку богословських шкіл. Улітку 2017 року була організована секцією теології, релігієзнавства та історії релігії Малої академії наук України літня школа присвячена протестантизму,²⁷¹ на якій розкривалися історичні та богословські виміри розвитку протестантської традиції. Також, проводиться досить багато ініційованих релігійними та парарелігійними організаціями літніх освітніх заходів, які за форматом нагадують літню школу. Розвиток літніх шкіл поступово диференціюватимуться на просвітницькі та академічні. Останні здебільшого організовані закладами вищої освіти, які, використовуючи можливості нового освітнього законодавства, пропонуватимуть Perezархунок кредитів отриманих у школах в індивідуальний навчальний план за умови вступу до того закладу, який організовує школу.

Третій формат неформальної богословської освіти – це наукові заходи. Цей формат досить поширений і радше всього головну увагу буде

спрямовано на пошук нових форм проведення таких заходів, аби теоретичний і практичний рівень посилювався. Ми спостерігаємо тенденцію до того, що організатори наукових заходів, які борються за підвищення якості заходів, орієнтовані на те, щоб досягти реальної участі заявлених учасників, з одного боку, та збільшення кількості часу на виступ кожного з учасників з іншого. Дедалі більше наукових заходів присвячується вузькій проблемі задля того, щоб сфокусувати учасників навколо спільного предмету обговорення. У наукових заходах спостерігається прагнення побудувати роботу навколо спеціально запрошених доповідачів, які є найкращими фахівцями в темі наукового заходу і які задають тон. Тому, такі заходи стають також вагомим внеском у підвищення богословської освіченості учасників цих заходів.

Четвертий формат – це відкриті лекції – коли запрошений лектор висвітлює провідну тему своїх досліджень. Цей формат передбачає, що лектор дає загальний виклад проблеми за певною темою, а після цього відбувається сесія: запитання-відповіді та обговорення. Формат відкритої лекції передбачає, що вона організовується поза навчальним процесом і на неї може завітати будь-який охочий. Це досить поширена форма, яка і надалі розвиватиметься і досягне свого піку найближчим часом. Оскільки до України є певний інтерес і серед центрів богословської освіти підвищується прагнення до запрошення ключових богословів у тій чи іншій сфері богословського знання. Зрозуміло, що навантаження на один заклад вищої освіти в кількості відкритих лекцій не може бути надто щільним. Досвід показує, що одна відкрита лекція на місяць вже вимагає чимало організаційних зусиль. Оскільки формат заходу вимагає залучення не лише осіб, які спеціально займаються богосов'ям, але і всіх зацікавлених. І коли відкритих лекцій занадто багато тоді втомлюється аудиторія, оскільки у великій мірі це переважно ті ж самі люди, які мають

інтерес до богословської освіти, і в певному регіоні коло таких людей обмежене.

Ми перерахували основні форми неформальної освіти, звісно, ці форми в певний спосіб можна буде комбінувати. Приміром, коли в межах конференції може пролунати відкрита лекція; коли в школі можуть бути доповіді учасників, подібно як є на конференції; цикли відкритих лекцій можуть бути частиною формального навчання для певної академічної групи, але ці лекції дозволено відвідувати й іншим особам, і вони для них стають відкритими, а для студентів передбачають опції формального навчання – проміжний і підсумковий контроль.

Формальне богословське навчання на відміну від неформального передбачає оцінку результатів навчання й отримання за результатами часткового або повного циклу навчання документа суворої звітності – академічну довідку, сертифікат, свідоцтво або диплом.

Першою формою є ступеневе навчання, що передбачає послідовне отримання освіти від бакалавра до доктора наук. Ступенева форма навчання на богословських освітніх програмах також отримала суттєвий імпульс свого розвитку зі змінами освітнього законодавства. За старим законодавством, про це детально йшлося в четвертому розділі, вступати на магістерський рівень могла особа, яка мала в різні часи або диплом бакалавра філософії, або бакалавра богослов'я, за новим законодавством з'явився так званий “перехресний вступ”, коли людина маючи попередній диплом не менше бакалавра за будь-якою спеціальністю, склавши додатковий екзамен, могла вступити на другий (магістерський) рівень вищої освіти за спеціальністю 041 “Богослов'я”. Ця можливість підвищила інтерес до магістерських програм світських закладів вищої освіти. Також підвищенню інтересу до богословських програм у світських закладах вищої освіти сприяла ще одна новація освітнього законодавства – можливість вступу для продовження навчання осіб, які мають дипломи

духовних (конфесійних) закладів вищої освіти. Але на бакалаврські програми з богослов'я світських закладів вищої освіти фактично відсутній попит. Тому ми спостерігаємо такі тенденції: на бакалаврські програми з богослов'я зацікавлені особи здебільшого вступають до духовних (конфесійних закладів вищої освіти), до магістерських програм є інтерес тих, хто має небогословські дипломи, але які, з тих чи інших причин, хочуть отримати богословську освіту. Високий інтерес до аспірантури є серед тих, хто вже працює на наукових чи науково-педагогічних посадах або мають таке прагнення. До докторантури вступають здебільшого ті, хто вже є діючим науковим чи науково-педагогічним працівником світського чи конфесійного закладу вищої освіти. У найближчий час збережеться тенденція низького інтересу до бакалаврських програм, оскільки досить сильний вплив на абітурієнтів мають їхні батьки, а вони не довіряють богословській освіті в світському закладі вищої освіти, тоді як конфесійні заклади вищої освіти зберігатимуть лідерство навчання на бакалаврських програмах. Прагнення до навчання в магістратурі, аспірантурі та докторантурі в світських закладах вищої освіти буде характеризуватись стабільним попитом, оскільки державний диплом магістра дозволяє працевлаштуватися не в церковних структурах і це буде мотивом вступу для людей, які матимуть диплом про попередню освіту конфесійного закладу вищої освіти, не визнаний державою (державне визнання дипломів закладів вищої духовної освіти стосується тих дипломів, які видані до 1 вересня 2018 року, але нормою Закону про освіту дозволено визнавати для продовження навчання дипломів закладів вищої духовної освіти безстроково). Також будуть зацікавлені особи, які вже працюють в певній сфері і їм потрібний профільний диплом, і особи, які просто задовольняють свій світоглядний запит. На магістерські освітньо-наукові програми вступатимуть особи, які хочуть реалізуватися в сфері академічного богослов'я, і ті, хто і будуть прагнути вступити до

аспірантури. До аспірантури та докторантури вступатимуть здебільшого особи, які працюють в світських закладах вищої освіти на кафедрах богослов'я та особи, які працюють в конфесійних закладах вищої освіти, котрі в найближчій перспективі планують йти на процедуру ліцензування та акредитації.

Другою формою є еклективне навчання. Ця форма богословської освіти в Україні фактично повністю відсутня у зв'язку з тим, що вибіркова частина індивідуального плану студента українських закладів вищої освіти досі не врегульована. Коли це станеться, можна буде прогнозувати попит на богословську освіту в кількох форматах, в яких може бути організована вибіркова частина навчального плану небогословських спеціальностей. Богословська освіта може бути реалізована у формі другої спеціальності поряд з дотичними до богослов'я спеціальностями. Коли навчальний план розподіляється між першою і другою спеціальністю приблизно навпіл на обов'язкові сто двадцять навчальних кредитів нормативної частини, в якій має бути реалізований державний стандарт з першої спеціальності і сто двадцять навчальних кредитів варіативної складової навчального плану віддається другій спеціальності. Приміром, коли перша спеціальність “релігієзнавство”, другою може бути “богослов'я”, досить серйозними є перетини філософії та богослов'я, і тому цілком можливе поєднання цих двох спеціальностей. Друга можливість реалізації богословської освіти – це спеціалізація. Коли формується блок дисциплін за рахунок варіативної частини навчального плану, об'єднаних певною тематикою. І тут можуть бути найрізноманітніші варіанти, що залежать від спроможності забезпечити певні дисципліни кафедрою, яка пропонує спеціалізацію. Наприклад, ці спеціалізації можуть бути за розділами богословської науки: з біблістики, патрології, християнської антропології; або за предметом розгляду – соціальне богослов'я, політичне богослов'я; за методами – філософське богослов'я. Третій варіант, найпростіший, – це богословська

освіта, яка реалізується через вибір окремих дисциплін за рахунок варіативної частини навчального плану. Так, студенту може бути запропонований окремий курс за тією самою логікою, як і зі спеціалізаціями, тобто курс з бібліїстики, патрології, соціального богослов'я тощо. На нашу думку, ця форма богословської освіти є доволі перспективною і матиме найближчим часом свій розвиток, імовірно, все почнеться від пропозиції окремих курсів, далі до спеціалізації, а в середньостроковій перспективі буде реалізовано також формат другої спеціальності.

Третя форма – це підвищення кваліфікації. Кожен науково-педагогічний працівник не рідше ніж раз на п'ять років має проходити підвищення кваліфікації. Це важливо для проходження ліцензування й акредитації. Часто підвищення кваліфікації відбувається досить формально, але якщо буде зростати усвідомлення важливості цього проходження для професіонального росту з одного боку, і наявності якісної пропозиції курсів підвищення кваліфікації з іншого, ця форма богословської освіти може мати свій розвиток.

Четверта форма – це сертифікатні програми, які досить подібні до курсів підвищення кваліфікації або циклу відкритих лекцій. Сертифікатні програми орієнтовані на задоволення потреб осіб у систематичному навчанні, як правило, за певною доволі вузькою тематикою, в якій особа може отримати набір певних компетентностей. Але це не вимагає значних зусиль від закладу вищої освіти, як з підвищенням кваліфікації, і на відміну від циклу відкритих лекцій передбачається перевірка результатів навчання з виставленням оцінки й отриманням сертифіката, що верифікований закладом вищої освіти, який його видає (як правило, це номер наказу про відрахування у зв'язку з успішним завершенням навчання). Така форма богословського навчання має динаміку росту і найближчим часом спостерігатиметься збільшення пропозиції подібних

програм. Оскільки, з одного боку, не потрібно проходити складні процедури вступу, як на ступеневі форми навчання, а з іншого – навчання відбувається за чіткою логікою і має перевірку результатів навчання з отриманням документа, який демонструє перелік дисциплін та прогрес у навчанні, що виражається у виставлених оцінках.

Отже, аналіз тенденцій і форм реалізації богословської освіти дає можливість стверджувати, що богословська освіта в короткостроковій та середньостроковій перспективі матиме подальший розвиток, який був спричинений та стимулюється зміною до українського освітнього законодавства.

Висновки до п'ятого розділу

1. Розвиток богословської освіти в Україні має свій унікальний контекст, обумовлений історією розвитку богословської освіти на території України, соціо-культурним контекстом України, суспільно-політичною ситуацією, яка окреслює ставлення українців до релігії, а також відносинами між державою та релігійними організаціями, що є унікальним не тільки для пострадянського простору, а й для Європи в цілому. Також надає потужних імпульсів зміна українського законодавства, яка подолала прірву між світською та духовною освітою.

2. Також слід зазначити, що у поглядах на розвиток богословської освіти українські інтелектуали, які розмірковують на тему буття та майбуття українського богослов'я, мають спектр думок, іноді прямо протилежних. Окрема група авторів вказує на те, що богослов'я може бути лише конфесійним і розвиватися, виключно або пріоритетно, в конфесійних навчальних закладах. Інша група авторів висловлюється за те, що богослов'я є виключно конфесійним, але воно може розвиватися як у конфесійному, так і у світському закладі вищої освіти та мати певні відмінності, які накладає контекст закладів, в яких богословська освіта

розвивається. Окремо існує думка, що є конфесійне богослов'я, що присутнє в конфесійних закладах вищої освіти і світське – котре присутнє у світських закладах освіти. І в цьому зв'язку навіть є окрема думка, що лише світське богослов'я, яке розвивається в світському закладі вищої освіти, може називатися наукою. Також є думки, що богослов'я в конфесійних і світських закладах вищої освіти має готувати фахівців, орієнтованих на задоволення відмінних потреб на ринку праці, перші мають готувати фахівців для потреб конфесії, яка є їх засновником, а другі мають готувати для суспільного застосування – учителів християнської етики, релігійних журналістів тощо.

3. Але реальність розвитку богословської освіти в Україні полягає в тому, що неможливо розмежувати її за видами закладів вищої освіти – конфесійних чи світських. Оскільки є випадки реалізації цілком конфесійної богословської освіти в світських закладах вищої освіти. Також є приклади гібридних закладів/структур вищої освіти, коли заклад або структура створені відповідно до освітнього законодавства, але координують свою діяльність з однією з конфесій. Тому, систематизуючи думки авторів, можна говорити про конфесійну та неконфесійну богословську освіти, а також конфесійні, гібридні та світські заклади вищої освіти, в яких реалізується один з типів богословської освіти. Крім того, з поля уваги авторів випав міжконфесійний тип богословської освіти, який існує в Україні, хоча має не дуже значну, а відтак непомітну множину в розвитку вітчизняної богословської освіти.

4. Дискусії навколо того, якою має бути богословська освіта, також загострили питання – а чи повинна бути богословська освіта в світській державі. Якщо вона може існувати в якомусь вигляді, то чи може вона бути присутня у світському закладі вищої освіти. Власне, ця дискусія також демонструє діапазон думок, який можливий тому, що українське законодавство не дає визначення того, що означає світська держава,

світський характер освіти. За інерцією в Україні й надалі діє віддільницьке розуміння поняття світськості, що побутувало в радянський період і означало, що релігія, в кращому разі, може бути приватною справою. У незалежній Україні держава і громадянське суспільство вибудовують певну партнерську взаємодію з релігійними організаціями, і формується невіддільницьке розуміння світськості. У цьому контексті “світськість” розуміється не як виключення релігії, а як те, що релігія може і повинна існувати поряд з іншими світоглядами і суспільними практиками. У такому контексті держава не тільки не має виключати богословську освіту зі світського, у тому числі і світського освітнього контексту, а повинна сприяти розвитку богословської освіти, оскільки, вища освіта є добровільною, і особа сама обирає – навчатися чи не навчатися на богословських програмах, а от відсутність такої можливості означає порушення права на таку освіту для значної кількості віруючих громадян України. Хоча зазначалося, що є гібридні форми реалізації богословської освіти коли в світському закладі вищої освіти реалізується конфесійна богословська освіта, але для світського закладу вищої освіти більш органічно притаманна неконфесійна богословська освіта, з можливістю співпраці з усіма конфесіями, які бажають цієї співпраці. Тому наявність богословської освіти в світських, особливо державних закладах вищої освіти не тільки не порушує їхній світський характер, а навпаки, його утверджує, оскільки забезпечується богословський погляд поряд з іншими небогословськими спеціальностями світського закладу вищої освіти.

5. Можна виокремити певні тенденції подальшого розвитку богословської освіти:

— коли конфесійний чи світський заклад вищої освіти самостійно, спираючись лише на свої ресурси, розвиває богословську освіту;

- коли конфесійні заклад вищої освіти формує консорціум для реалізації масштабніших проектів;
- коли два чи більше світських заклади вищої освіти розвивають партнерські освітні програми;
- коли конфесійний та світський заклад вищої освіти розвивають освітні партнерські програми;
- коли конфесійний заклад вищої освіти з закордонним закладом вищої освіти розвиває партнерську програму;
- коли світський заклад вищої освіти розвиває з закордонним закладом вищої освіти партнерську програму.

Тенденції, які найближчим часом матимуть свій активний розвиток – це партнерські програми між конфесійними та світськими закладами вищої освіти, оскільки це партнерство взаємовигідне і взаємодоповнює; також спостерігається тенденція серед протестантських закладів вищої духовної освіти до створення консорціумів для досягнення більш амбітних цілей, які досягнути поодиноці є досить складно; активно розвивається партнерство світських закладів вищої освіти з закордонними закладами вищої освіти у сфері богослов'я.

6. Спостерігається розвиток неформальної богословської освіти:

- цикли лекцій;
- школи;
- наукові заходи (конференції, семінари, круглі столи тощо);
- відкриті лекції.

Ця форма богословської освіти дозволяє отримати знання, вміння та компетентності, але за результатами не передбачається отримання формального документа на основі перевірки та контролю засвоєних знань, вмінь та компетентностей. Ці форми матимуть подальший розвиток у контексті пошуку нових форматів і підвищення якості таких заходів.

7. Наступною формою є формальна богословська освіта:

- ступеневе навчання (бакалавріат, магістратура, аспірантура, докторантура);
- еклективне навчання (друга спеціальність, спеціалізація, окремі дисципліни);
- підвищення кваліфікації;
- сертифікатні програми.

У контексті змін до освітнього законодавства передбачається надання нових імпульсів у розвитку ступеневої богословської освіти за рахунок того, що відкрилася можливість вступу на другий (магістерський) рівень вищої освіти з дипломами за будь-якою спеціальністю. Крім того, вступ можливий на основі диплома закладу вищої духовної освіти. Еклективна освіта перебуває в початковому стані і розширення можливості обирати дисципліни вибіркової частини навчального плану дозволить отримати богословську освіту як додаткову до основного фаху студента. Підвищення кваліфікації буде розвиватися у зв'язку з тим, що поступово на шлях ліцензування ставатиме дедалі більше закладів вищої освіти, а для ліцензування необхідно вказувати підвищення кваліфікації чи стажування викладача. Сертифікатні програми також матимуть свій розвиток у контексті прагнення значної кількості осіб продовжувати своє навчання, бо передбачають формальну перевірку знання, але не потребують обтяжливих процедур вступу на ступеневі форми богословської освіти. Особливо, розвиватимуться онлайн-форми навчання на сертифікатних програмах.

8. Важливою складовою формування спільного освітнього простору в Україні є функціонування відкритих інституцій, які готові до адекватного міжконфесійного діалогу, що можливий у контексті функціонування таких інституцій як: Відкритий православний університет, Євро-Азіатська акредитаційна асоціація, котрі, певною мірою, є проактивними флагманами освітніх перетворень у сфері богословської освіти та науки. Також існує низка інституцій, які стають на шлях відкритості та співпраці.

До них належать заклади вищої духовної освіти різних конфесій, що є учасниками багатьох комунікативних заходів, зокрема, таких як: “Реформація 500”, конференції, присвячені питанням соціального діалогу й екуменізму та багато інших.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні проведено комплексний аналіз богословської освіти в Україні з акцентами на її історичне становлення та сучасний стан розвитку з урахуванням двох площин розгортання – релігійної та освітньої.

1. На підставі дослідження змісту, форми і структури богослов'я виявлено його зв'язок з богословською освітою. Установлено, що поняття богословської освіти впливає з концепту богослов'я та є певним чином складовою богослов'я. Богослов'я є ширшим поняттям від богословської освіти і саме богословське наповнення визначає особливості й напрями богословської освіти. Реконструйовано теоретичні та практичні рекомендації щодо розвитку богословської освіти в Україні на основі аналізу наукових досліджень українських інтелектуалів, якими був запропонований спектр думок із цього питання. Представлені дослідження було узагальнено за спільними типологічними ознаками. Одна група вчених вважає, що богословська освіта може бути лише конфесійна і розвиватися тільки в конфесійних закладах вищої освіти; ця освіта, насамперед, має готувати фахівців для потреб окремої конфесії. Інша точка зору полягає в тому, що освіта може бути в конфесійних закладах вищої освіти, але якщо вона все ж присутня у світському закладі вищої освіти, то не повинна торкатися питань віровчення й обрядової практики, а має бути орієнтована на підготовку фахівців для суспільного застосування – релігійних журналістів, учителів релігійних предметів у світській школі, соціальних працівників та ін. Існує ще одна точка зору, яка полягає в тому, що визнається тільки конфесійний характер богословської освіти, але припускається можливість її існування і в конфесійному, і у світському закладах вищої освіти, при цьому зроблено наголос на її відмінні функції. Також має місце точка зору, яка апелює до того, що конфесійна

богословська освіта присутня в конфесійних закладах вищої освіти, а світська богословська освіта розвивається у світських закладах вищої освіти.

Зазначено, що у спектрі наукових досліджень українських вчених, доробок яких було проаналізовано, часто не враховуються вже існуючі тенденції розвитку богословської освіти в Україні, і тому пропонується відмежовувати конфесійну та неконфесійну богословську освіту, а також розмежовувати ці освіти від закладів, в яких вона може існувати, оскільки цілком конфесійна освіта в українських реаліях може реалізовуватися у світському закладі вищої освіти. Крім того, слід враховувати існування міжконфесійної богословської освіти в Україні.

2. Уточнено зміст поняття “богослов’я” та продемонстровано, що залежно від розуміння цього поняття змінюється розуміння того, чим є і має бути богословська освіта. Тому було проаналізовано розуміння поняття “богослов’я” в інтелектуальній історії людства.

В Античності під терміном “богослов’я” розуміли: поетичну оповідь про богів (як у Платона); частину філософії (як у Аристотеля, Іоана Дамаскіна та Боеція); частину фізики, яка була третьою частиною філософії (як у Варона); синонім філософії (як у Прокла); виключно як вчення про Бога Трійцю (як у Климента Александрійського, Орігена, Григорія Назіанзіна, Максима Сповідника та Августина); як вчення про Бога та безтілесних істот (у Діонісія Ареопагіта); те ж саме, але плюс вчення про душу людини (у Іоана Дамаскіна).

Остаточно термін “богослов’я” в тому значенні, в якому ми його розуміємо і в наш час – як окрема сфера людського знання про Бога та його зв’язок з людиною і світом речей – сформувався у П’єра Абеляра, який здійснив остаточне поєднання богослов’я як сфери дослідження та окремого предмета викладання. Доведено, що богослов’я входить до обсягу поняття “релігія”, а збільшення його обсягу відбулося в період

Нового часу, коли до нього почали включати типологічно схожі феномени. Це дає змогу тлумачити поняття “богослов’я” як більш широке поняття і застосовувати його до всіх релігійних традицій, які мають спроби раціонального обґрунтування віровчення своєї традиції. Тому слід розуміти поняття “богослов’я” як окрему сферу людського знання про Бога та його зв’язок із людиною та світом речей, а богословську освіту – як логічно організоване знання про Бога, – науку про Бога, яка пристосована до систематичного та послідовного викладання.

Установлено розмежування об’єкта та предмета богослов’я порівняно з іншими сферами знання про релігію – філософією релігії, релігійною філософією, релігієзнавством. Як наслідок, це розмежування було застосовано і до освітніх систем у чотирьох сферах знання про релігію.

3. Здійснено типологізацію богословської освіти в історичній перспективі. Богословська освіта існувала в межах чотирьох типів, які виникають послідовно: катехитична, місіологічно-апологетична, доксологічна та академічна. Для катехитичного типу характерним є орієнтування на виховний ідеал, який покликаний формувати на основі передачі істин віри відданого вірянина певної релігійної традиції. Місіологічно-апологетичний, що орієнтований на задоволення у богословській освіті релігійних громад, які прагнуть поширювати істини своєї релігії назовні та мають потребу захисту істин віри від нападок представників інших релігій. У доксологічному типі богословської освіти реалізується освіта, яка має послідовно транслювати одну з конфесійних традицій і орієнтована, насамперед, на підготовку священнослужителів. Академічний тип формується під впливом історико-критичного підходу в дослідженні, передусім релігійних віроповчальних джерел в університетському середовищі, в якому стверджується принцип свободи наукового дослідження.

Доведено, що цінністю виокремлення історичних типів богословської освіти є можливість відрізнити богословську освіту в історичному зрізі за її функціональними відмінностями і більш точно аналізувати інституційні форми сучасної богословської освіти, демонструючи тяглість історичних типів у сучасних інституційних формах богословської освіти.

Установлено, що історичні типи богословської освіти поступово трансформуються під впливом секуляризації. Також на історичні типи богословської освіти впливає виникнення постконфесійної ситуації в деяких країнах Європи і світу. Доксологічна освіта трансформується в конфесійний тип богословської освіти, академічна – у неконфесійний. Перша орієнтована на обслуговування внутрішніх потреб конфесії, а друга – на зовнішні потреби (потреби суспільства). Зазначено, що зазвичай не враховується існування третього типу сучасної богословської освіти – міжконфесійний тип богословської освіти, який орієнтований на розв'язання проблем, що виникають між двома і більше конфесіями. Наголошено, що мінімальною умовою можливості богословської освіти є необхідність того, щоб викладачі освітніх програм мали чітку конфесійну ідентичність.

4. Проаналізовано історичні етапи формування богословської освіти на теренах України від часів Київської Русі (X століття – до початку XX століття). Розглянуто послідовне формування богословської освіти, що в цілому відповідає її історичним типам. Аналізуючи реалізацію богословської освіти на прикладі конкретних історичних проявів, вносилися корективи, оскільки часто спостерігається те, що історичний тип не реалізується в чистому вигляді, здебільшого спостерігається домінування певного типу, але з виконанням деяких функцій інших історичних типів. Важливість цього спостереження полягає в тому, щоб не впадати в крайнощі ідеалізації в пошуках чистих історичних типів

богословської освіти, які розвивалися на теренах України. Зазначено, що розвиток богословської освіти починається з періоду Київської Русі (X століття) в князівських та архієрейських домах та при монастирях, де реалізовувався катехитичний тип, але з елементами місіонерсько-апологетичного у контексті полеміки з язичниками. У братських школах, навпаки, присутній компонент катехитичного типу, але домінує місіонерсько-апологетичний в контексті полеміки з католиками.

Після початку Реформації і формування конфесійних кордонів кожен заклад освіти позиціонувався за конфесійною належністю. Із цього періоду в богословській освіті починає домінувати доксологічний компонент. На території України виникають доксологічні заклади освіти реформатів, соцініан, єзуїтів та мережа православних закладів освіти і центрів з Острозьким колегіумом. Після закриття мережі протестантських і православних богословських центрів на Правобережжі залишається мережа католицьких єзуїтських богословських центрів, а на Лівобережжі починає формуватися мережа православних богословських центрів на чолі з Києво-Могилянською академією. Поступово доксологічна освіта на теренах України починає змінювати інституційні форми і розвиватися в семінаріях.

З XVIII століття формується поділ на духовні (доксологічні) та світські заклади вищої освіти. У XIX столітті цей розподіл остаточно затверджується, і богословська освіта розвивається в духовних закладах освіти доксологічним шляхом та задовільняє потреби закладів вищої освіти. Академічний тип богословської освіти розвивався на теренах України в Київській духовній академії, але академічне богослов'я постійно поверталось до доксологічної перспективи. Обґрунтовано, що саме ця модель розмежування духовної та світської освіти визначила розвиток форм богословської освіти в радянський період і в період шести перших

років незалежної України, коли богословська освіта розвивалася виключно в духовних закладах освіти.

5. Окреслено стан конфесійної богословської освіти в Україні й продемонстровано, що за період незалежності спостерігається стрімка динаміка розвитку мережі конфесійних закладів вищої духовної освіти. Виявлено, що конфесійна богословська освіта розвивається в двох організаційних формах: перша – у закладах вищої духовної освіти, які створюються і діють відповідно до Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”, друга – у закладах/структурах вищої гібридної освіти – коли заклад створюється конфесією або заклад чи структурний підрозділ закладу вищої освіти координує свою роботу з конфесією.

Установлено, що богословська освіта реалізовується і в незареєстрованих закладах. Тому було запропоновано усі центри, де реалізується богословська освіта, позначати терміном – “центр богословської освіти”. Автором доведено, що розмежування богословської освіти за видами навчальних закладів (світський або конфесійний) є не коректним. Цей висновок базується на тому, що є приклади, коли цілком конфесійна освіта реалізується у світському закладі вищої освіти, а в конфесійних закладах вищої освіти реалізується міжконфесійна богословська освіта.

Виявлено, що конфесійні центри богословської освіти мають цілковите домінування в кількісному вияві (42 релігійних центри (управління) мають або мали зареєстровані заклади вищої духовної освіти). Таке домінування на ринку надання освітніх послуг у сфері богословської освіти викликано тим, що богословська освіта визначає зміст підготовки необхідних фахівців для внутрішніх потреб конфесії. І розвиток мережі залежить не від тих, хто хоче стати фахівцем з богослов'я, а від тих, хто хоче присвятити себе реалізації в структурах конфесії, до якої він належний.

Охарактеризовано стан неконфесійної богословської освіти, який виникає і розвивається з запізненням на 50 років порівняно із Заходом. Крім того, неконфесійний тип богословської освіти розвивається в нашій країні, насамперед, у світських закладах вищої освіти, що для нашого культурно-історичного контексту є неприйнятним. Установлено, що центри неконфесійної богословської освіти розвиваються в п'яти осередках, але на сьогодні тільки один осередок є діючим – це Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Він пропонує спектр освітніх програм із неконфесійного богослов'я на всіх чотирьох рівнях вищої освіти – від бакалавра до доктора наук. У ньому також діє спеціалізована вчена рада із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата та доктора наук за спеціальністю “Богослов'я”. Тому можна стверджувати, що неконфесійна богословська освіта нині перебуває в процесі становлення.

Міжконфесійна богословська освіта має три центри: у першому з них реалізуються освітні програми, які об'єднують богослов'я реформатських та пресвітеріанських церков; другий центр об'єднує релігійні заклади євангельського християнства; у полі зору третього центру – проблеми єкуменічного характеру між католиками та православними. На підставі отриманих даних можна стверджувати, що неконфесійна та міжконфесійна освіта тільки починає розвиватися. Отже, сьогодні ще не можна вести мову про систему неконфесійної та міжконфесійної освіти в Україні.

6. Проведено аналіз нормативно-правового регулювання богословської освіти в радянський період на території України та виявлено, що модель розвитку богословської освіти в незалежній Україні на початкових етапах становлення закладено саме в цей період. Аналіз офіційних документів після встановлення радянської влади й дослідження освітнього законодавства СРСР свідчить про негативне ставлення до

релігії та богословської освіти зокрема. Наголошено на тому, що з поступовим посиленням радянської влади відбувається посилення негативного ставлення до богословської освіти: спочатку забороняється будь-яка присутність богословської освіти у світській школі, потім – публічне навчання релігії, а відтак – ліквідується мережа духовних закладів освіти. Наступним етапом стала заборона будь-якого навчання релігії. Своєрідною крапкою стає Конституція СРСР, яка закладає принцип свободи совісті й релігії, але свободу релігії зводить до свободи виконання обрядів.

Проведений аналіз офіційних документів та радянського законодавства дав змогу виявити ще одну лінію – формування антирелігійної освіти, протилежної релігійній та богословській. Антирелігійна освіта мала поступову інституалізацію – від короткого навчання до створення окремої дисципліни “Науковий атеїзм”, яку в середині 1950-х років інтегрують як навчальну та наукову дисципліну. У закладах вищої освіти починають готувати викладачів та науковців із наукового атеїзму, а у вищій школі Радянського Союзу курс наукового атеїзму стає обов’язковим.

До Другої світової війни система богословської освіти була повністю знищена, але після Другої світової війни на території України було відновлено три православних заклади вищої духовної освіти, які перебували під жорстким контролем радянської влади. Однак пізніше два з них були ліквідовані й до 1988 року на території України існував лише один заклад вищої духовної освіти в Одесі.

Аналіз радянського законодавства, з одного боку, і реальна політика у ставленні до богословської освіти, з другого, дає змогу стверджувати, що в Радянському Союзі була реалізована віддільницька концепція світськості, яка передбачала максимальне вилучення релігії та богословської освіти з публічного простору. Ситуація змінюється в

контексті лібералізації у ставленні до релігії та богословської освіти в СРСР, починаючи з 1988 року. Також ліберальні тенденції на території України посилювалися з отриманням нею незалежності.

Охарактеризовано початок формування та виявлено зміни нормативно-правового забезпечення богословської освіти в пострадянській Україні. Так, зокрема, починає формуватися мережа духовних закладів освіти, але радянське, а потім українське законодавство, надавши право на богословську освіту, і далі дозволяє її реалізовувати лише в закладах духовної освіти. Водночас, не визнаючи результатів освітньої діяльності цих закладів, розглядаючи освітню діяльність як релігійну діяльність і, відповідно, видані документи про освіту, наукові ступені та вчені звання не визнаються державою. Ці документи не надають освітніх та наукових прав випускникам конфесійних закладів вищої освіти.

Наголошено на тому, що наявність права реалізовувати богословську освіту в закладах вищої духовної освіти сама по собі розглядалася як серйозний крок назустріч до недавно дискримінованих релігійних організацій. Те, що держава не втручається в освітню діяльність релігійних організацій розглядалося більше як благо. Натомість держава, зробивши цей крок, керувалася такою логікою – якщо ми не втручаємося, ми не контролюємо, а відтак і не визнаємо результати цієї освітньої діяльності, тому випускники, які одержали документи про освіту, наукові ступені та вчені звання, не набувають прав осіб з освітою, науковими ступенями та вченими званнями, отриманих у світських закладах вищої освіти. Для виходу із цієї ситуації держава мала розробити механізми державного визнання результатів освітньої діяльності у сфері богословської освіти.

З'ясовано, що першою спробою розв'язання цієї проблеми було включення в 1997 році до переліку напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка на освітньо-кваліфікаційних рівнях бакалавра,

спеціаліста, магістра, нової спеціальності “Богослов’я”. Унаслідок цього світські заклади вищої освіти також отримали право започатковувати освітні програми з богослов’я. Однак проблема полягала в тому, що світські заклади вищої освіти могли скористатися цим правом, а заклади вищої духовної освіти – ні, оскільки для проходження всіх процедур державного визнання освітньої та наукової діяльності необхідним було виконання державних умов.

Наголошено, що головною проблемою стала відсутність у наукових та науково-педагогічних працівників духовних навчальних закладів документів про освіту, наукові ступені та вчені звання державного зразка. Єдиною альтернативою, яка пропонувалася для закладів вищої духовної освіти – це те, щоб її наукові та науково-педагогічні працівники одержали послідовно документи державного зразка. Це призводило до того, що державна легалізація відкладалася на невизначений термін.

7. Висвітлено пошуки законодавчого вирішення визнання результатів освітньої та наукової діяльності українських закладів вищої духовної освіти. Зокрема, обґрунтовано, що значно активізувалися процеси з пошуків механізмів державного визнання результатів освітньої та наукової діяльності закладів вищої духовної освіти внаслідок створення в 2008 році Громадської ради з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України. Громадська рада очолила цей процес і послідовно шукала можливі механізми розв’язання проблеми, яка виникла. Було реконструйовано шлях пошуків законодавчих механізмів вирішення питання визнання результатів освітньої та наукової діяльності закладів вищої духовної освіти. Розглядався варіант у рамках чинного законодавства прийняти нормативно-правовий акт на рівні указу Президента або постанови Кабінету Міністрів України, або наказу Міністерства освіти і науки України. Пропонувався різний набір механізмів: від ситуативного визнання документів наукових та науково-

педагогічних працівників закладів вищої духовної освіти виключно в рамках процедури ліцензування, акредитації, відкриття аспірантури та докторантури, а також спеціалізованої вченої ради за спеціальністю “Богослов’я”. У межах цього механізму визнані дипломи будуть лише у випускників акредитованих програм. Інший варіант – це політичне рішення про повне визнання всіх документів, виданих закладами духовної освіти до певного періоду. Зроблено наголос на тому, що відсутність політичної волі у Президента України та органів виконавчої влади призвели до розуміння, що питання може бути вирішене тільки після зміни українського законодавства, і тому зусилля були зосереджені саме на цьому.

8. Розкрито законодавче розв’язання та врегулювання визнання результатів освітньої діяльності українських закладів вищої духовної освіти, яке полягало в зміні існуючого освітнього законодавства та подоланні віддільницької стратегії у ставленні до закладів вищої духовної освіти. Зазначено, що, починаючи з 2012 року, активізувалася робота заінтересованих сторін у вирішенні цього питання.

Установлено, що певну роль відіграли звернення до представників української влади від лідерів церков і релігійних організацій, а також Громадської ради з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями. Оскільки комплекс питань з державного визнання результатів освітньої та наукової діяльності потребував законодавчого вирішення, усі звернення було передано до парламенту – Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти. При Комітеті було створено робочу групу, яка мала напрацювати пропозиції до змін українського законодавства. У дослідженні реконструйовано етапи роботи робочої групи і послідовність кроків щодо напрацювання пропозицій. Робота велася за двома напрямками: 1) вирішення питання про визнання документів про освіту, наукові ступені та вчені звання, отримані раніше; 2)

вирішення питання з можливістю вже самостійно видавати закладами вищої духовної освіти документи, які будуть визнаватися державою, тобто розробкою механізмів проходження ліцензування, акредитації, відкриття аспірантури, докторантури, а також відкриття спеціалізованих вчених рад зі спеціальності “Богослов’я”. Після підготовки відповідного проекту закону тривала складна процедура погодження з профільними парламентськими комітетами. Однак розпочалися події, які пізніше назвали Революцією Гідності, і питання було відкладено.

З приходом нової влади здійснювалася підготовка нового Закону України “Про вищу освіту”. Після набуття ним чинності 06 вересня 2014 року починається новий період розвитку богословської освіти. Після цього послідовно було прийнято порядок державного визнання документів про освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих закладами вищої духовної освіти. З вересня 2016 року розпочали свою діяльність дві комісії з державного визнання документів закладів духовної освіти. Кілька закладів скористалися правом на проходження ліцензування освітньої діяльності. Світські заклади вищої освіти почали приймати на навчання осіб із дипломами закладів вищої духовної освіти. Усі ці процеси заклали тенденції формування нового етапу розвитку богословської освіти на найближчий час.

Установлено, що тенденції у формуванні богословської освіти, які простежувались у радянський час і на початку незалежності України, створюють певну провідну лінію для подальших трансформацій у цій сфері. Водночас сформована нормативно-правова база сучасності, напрацювання та новий Закон України “Про вищу освіту” створюють нову ситуацію для подальшого розвитку богословської освіти в Україні. З огляду на те, що такі тенденції вже наявні в Україні, події 2013–2014 років тільки посилили суспільний та гуманітарний дискурс. Однак варто зазначити, що діяльність богословської освіти відділена від політичних

процесів та є складовою громадянського суспільства й освітньо-гуманітарного простору України. Нові можливості в діяльності закладів вищої духовної освіти відкривають для них низку перспектив і нових тенденцій, якими вже ряд інституцій скористався, а інші розгортають свою діяльність у цьому напрямі, впливаючи на суспільні процеси та самооновлюючись, зберігаючи свої традиційні функції та відповідаючи на нові суспільні виклики.

9. Окреслено сучасний дискурс богослов'я та богословської освіти в Україні. Так, зокрема, наголошується на відкритості, діалогічності та міжконфесійній співпраці у сфері богословської освіти і науки. Виокремлено низку центрів богословської науки, які визначили загальну тенденцію розвитку відкритої та діалогічної богословської науки. Зазначено, що ці центри, як правило, мають виразну конфесійну ідентичність, але свідомо вибудовують богословський діалог та здійснюють спільні богословські проекти з іншими, здебільшого християнськими, конфесіями. Проаналізовано низку таких проектів, які закладають системний характер відкритої, діалогічної богословської традиції в Україні.

10. Розглянуто концепти “світськість” і “конфесійність” у теорії і практиці богословської освіти та виявлено, що світська держава не виключає конфесійного характеру освіти чи конфесійних закладів освіти. Зазначено, що до теперішнього часу в Україні підіймається питання світського характеру нашої держави на підставі статті 35 Конституції України. Наголошено, що в українському законодавстві відсутнє визначення поняття світськості, воно і далі часто тлумачиться в радянській конотації, у віддільницькому ключі, у сенсі повного відділення релігії від держави та суспільства. Тому в дисертації було проаналізовано різне розуміння поняття “світськості” і виявлено, що той концепт світськості, який розвивається в Україні, ґрунтується на кооперації держави та

релігійних організацій для досягнення спільних цілей. Також було доведено, що віддільницьке (негативне) розуміння світськості суперечить Конституції України, оскільки не може бути визначена жодна ідеологія як державна, у тому числі ідеологія секуляризму. Тому було вказано, що для того, щоб послідовно втілювати принципи світськості як забезпечення плюралізму поглядів, має існувати богословська освіта й у світській державі та світському закладі вищої освіти.

Наголошено на тому, що наявність богословської освіти у світському закладі вищої освіти не передбачає обов'язковості цієї освіти, але відсутність такого вибору порушує принцип світськості, оскільки порушуються права великої кількості громадян, які вважають себе віруючими і потенційно можуть бажати здобути таку освіту у світському закладі вищої освіти.

Акцентовано увагу на тому, що має бути забезпечено також право на протилежний релігійному атеїстичний світогляд і можливість його відображення в освітніх програмах світських закладів вищої освіти. Тому наявність конфесійних закладів освіти, конфесійного богослов'я, конфесійної, неконфесійної та міжконфесійної богословської освіти у світській державі насправді утверджує принцип світськості держави, яка забезпечує формування плюралізму світоглядів, у тому числі й релігійними засобами вищої освіти.

11. Виявлено тенденції розвитку богословської освіти в Україні, що зводяться до такого: конфесійний чи світський заклад вищої освіти самостійно, опираючись лише на свої ресурси, розвиває богословську освіту; конфесійні заклади вищої освіти формують консорціум для реалізації більш масштабних проектів; два і більше світських закладів вищої освіти розвивають партнерські освітні програми; конфесійний та світський заклад вищої освіти розвивають освітні партнерські програми; конфесійний заклад вищої освіти із закордонним закладом вищої освіти

розвивають партнерську програму; світський заклад вищої освіти розвиває з закордонним закладом вищої освіти партнерську програму.

Наголошено, що ці тенденції вже мають відображення в українській освітній реальності і від багатьох факторів буде залежати посилення чи ослаблення тієї чи іншої тенденції.

Виокремлено можливі форми розвитку богословської освіти в контексті змін українського законодавства, зокрема формальна і неформальна з низкою підформ. Для прикладу: неформальна богословська освіта: цикли лекцій; школи; наукові заходи (конференції, семінари, круглі столи тощо); відкриті лекції.

Формальна богословська освіта: ступеневе навчання (бакалаврат, магістратура, аспірантура, докторантура); елективне навчання (друга спеціальність, спеціалізація, окремі дисципліни); підвищення кваліфікації; сертифікатні програми. Встановлено, що ті тенденції, які спостерігаються у світі та в Україні, демонструють посилення неформальної освіти, тому слід очікувати, що це буде стосуватися і богословської освіти. Натомість формальна богословська освіта для того, щоб бути привабливою на ринку освітніх послуг, має шукати нові форми її реалізації у світі богословської освіти. Так друга спеціальність чи спеціалізація, коли пропонується вибір окремої дисципліни, користується стабільним попитом із поступовим зменшенням кількості студентів, які отримують освіту, де богослов'я є першою спеціальністю. Тому богословська освіта, яка після тривалого періоду державного атеїзму торує шлях в освітньому та науковому середовищі, має враховувати ті тенденції, які народжуються, і ті можливі форми, в яких вона може реалізовуватися. Зазначено, що наразі розпочався новий етап розвитку богословської освіти, імпульс якому надала зміна освітнього законодавства. Констатовано, що залежно від того, як будуть розвиватися ці можливості й діятимуть заінтересовані сторони цього процесу, залежить і майбутнє українського богослов'я.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вестель, Ю. “Теологія як наука і предмет викладання: на шляху до концепції світської теологічної освіти в Україні”. Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/daycomment/11403-teologiya-yak-nauka-i-predmet-vikladannya-na-shlyaxu-do-konceptsiyi-svitskoyi-teologichnoyi-osviti-v-ukrayini.html>.

2. У нашій дисертаційній роботі термін “богослов’я” та термін “теологія” вживається синонімічно. Ми віддаємо перевагу першому над другим у зв’язку з тим, що саме “богослов’я” використовується в українському освітньому законодавстві.

3. Вестель, Ю. “Теологія як наука і предмет викладання: на шляху до концепції світської теологічної освіти в Україні”. Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/daycomment/11403-teologiya-yak-nauka-i-predmet-vikladannya-na-shlyaxu-do-konceptsiyi-svitskoyi-teologichnoyi-osviti-v-ukrayini.html>.

4. Вестель, Ю. “Теологія як наука і предмет викладання: на шляху до концепції світської теологічної освіти в Україні”. Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/daycomment/11403-teologiya-yak-nauka-i-predmet-vikladannya-na-shlyaxu-do-konceptsiyi-svitskoyi-teologichnoyi-osviti-v-ukrayini.html>.

5. Бондаренко, В. “Зближення світської та духовної шкіл в Україні: вимога часу та межі можливого”. Філософська Думка: Спецвипуск Sententiae II (2011) 190.

6. Филоненко, А. “Возвращение богословия неизбежно”. Режим доступу: http://theology.in.ua/ua/bp/theological_monitoring/38935/.

7. Филоненко, А. “Богослов в университете”. Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/interview/24450-bogoslov-v-universitete.html>.

8. Филоненко А. “Богословие в университете: возвращение?”. Режим доступа: <http://polit.ua/lectures/2010/11/22/filonenko.html>.
9. Чорноморець, Юрій. “Легітимізація теології як науки в пострадянському православному ландшафті». Філософська думка: Спецвипуск Sententiae II (2011) 10.
10. Филоненко, А. “Богослов в университете”. Режим доступа: <http://www.religion.in.ua/main/interview/24450-bogoslov-v-universitete.html>.
11. Філоненко, А. “Богословие в университете: возвращение?”. Режим доступа: <http://polit.ua/lectures/2010/11/22/filonenko.html>.
12. Чорноморець, Ю. “Яку теологію потрібно викладати в університетах?”. Режим доступа: <http://www.religion.in.ua/main/daycomment/11650-yaku-teologiyu-potribno-vikladati-v-universitetax.html>.
13. Чорноморець, Ю. “Яку теологію потрібно викладати в університетах?”. Режим доступа: <http://www.religion.in.ua/main/daycomment/11650-yaku-teologiyu-potribno-vikladati-v-universitetax.html>.
14. Горкуша, О. “Теологія в освітньому ракурсі”. Режим доступа: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/13393-teologiya-v-osvitnomu-rakursi.html.
15. Горкуша, О. “Теологія в освітньому ракурсі”. Режим доступа: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/13393-teologiya-v-osvitnomu-rakursi.html.
16. Денисенко, А. “Неспроможність університетської теології: вибрані думки з книги “Перелом у протестантській теології””. Режим доступа: <http://www.religion.in.ua/main/22940-nesostoyatelnost-universitetskoj-teologii-izbrannye-mysli-iz-knigi-perelom-v-protestantskoj-teologii.html>.

17. Денисенко, А. “Неспроможність університетської теології: вибрані думки з книги “Перелом у протестантській теології””. Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/22940-nesostoyatelnost-universitetskoj-teologii-izbrannye-mysli-iz-knigi-perelom-v-protestantskoj-teologii.html>.

18. Огульчанський, Богдан, протоієрей. “До постановки проблеми: що таке богослов’я в нашому університеті?”. Режим доступу: <http://theology.in.ua/ua/bp/discussions/theme/40231/>.

19. Огульчанський, Богдан, протоієрей. “До постановки проблеми: що таке богослов’я в нашому університеті?”. Режим доступу: <http://theology.in.ua/ua/bp/discussions/theme/40231/>.

20. Черенков, М.М. “Про типи богословської освіти і вимірювання продуктивності”. Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/interview/24514-pro-tipi-bogoslovskoyi-osviti-i-vimiryuvannya-produktivnosti.html>.

21. Бурега, В. “Складні питання богословської освіти”. Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/interview/24819-volodimir-burega-skladni-pitannya-bogoslovskoyi-osviti.html>.

22. Черенков М.М., Гореньков Д.С. Церква Університету. 2013. С. 29.

23. Клімент, єпископ. “Траєкторії розвитку богословської освіти”. Філософська Думка: Спецвипуск *Sententiae II* (2011) 195.

24. Клімент, єпископ. “Траєкторії розвитку богословської освіти”. Філософська Думка: Спецвипуск *Sententiae II* (2011) 196.

25. Державно-конфесійні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку, ред. В.Д.Бондаренка та І.М.Мищака. К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. С. 488.

26. *Religious Education in Ukraine: The Routledge International Handbook of Religious Education*. Edited by Derek H. Devis and Elena Miroshnikova. London; New York: 2012. P. 305

27. Колодний, Анатолій. “Релігієзнавча і релігійна освіти: предметне поле і співвідношення”. У: Релігійна свобода: релігійне життя України і світу за умов свободи релігії і віросповідань. Науковий щорічник № 20. За заг. ред. проф. А.Колодного і проф. Л.Филипович. Київ, 2014. С. 344

28. Диоген Лаэртский. В: О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. АН СССР, Ин-т философии. Общ. ред. и вступит. статья А.Ф. Лосева. Москва: Мысль, 1979. С. 100.

29. Платон. Держава. Київ: Основи, 2001. С.24.

30. Платон. Держава. Київ, Основи, 2001. С.302.

31. Аристотель. Метафизика. Комментарии. Санкт-Петербург: “Алетейя”; Киев: “Эльга”, 2002. С. 199.

32. Прокл. Первоосновы теологии. Гимны. Пер. с древнегреч., сост. А.А. Тахо-Годи. Москва: Издательская группа “Прогресс”, 1993. С. 405

33. Прокл. Платоновская теология. Пер. с древнегреч., сост., статья, примечания, указатели, словарь Л. Ю. Лукомского. Санкт-Петербург: РХГИ; “Летний сад”, 2001. С. 12.

34. Лосев, А.Ф. “Комментарии”. В: Прокл. Первоосновы теологии. Гимны. Пер. с древнегреч., сост. А. А. Тахо-Годи. Москва: Издательская группа «Прогресс», 1993. С. 248–249.

35. ““Гносеология” Климента Александрийского”. В: Климент Александрийский. Строматы. Т. 1 (Книги 1-3). Издание подготовил Е.В. Афонасин. Санкт-Петербург: “Издательство Олега Абышко”, 2003. С. 535.

36. Климент Александрийский. “Строматы. Книга пятая”. В: Климент Александрийский. Строматы. Т. 1 (Книги 1-3). Издание подготовил Е.В. Афонасин. Санкт-Петербург: “Издательство Олега Абышко”, 2003. С. 171

37. Климент Александрийский. “Строматы. Книга пятая”. В: Климент Александрийский. Строматы. Т. 1 (Книги 1-3). Издание подготовил

Е.В. Афонасин. Санкт-Петербург: “Издательство Олега Абышко”, 2003. С. 35–36.

38. Михайлов П.Б. “Естественное богопознание в греческой патристике”. В: Философия религии: альманах. Ин-т философии РАН, под ред. В.К. Шохина. Москва: Наука, 2007. С. 253.

39. Ориген. Против Цельса. Режим доступа: <http://www.platonizm.ru/content/origen-protiv-celsa>.

40. Ориген. Против Цельса. Режим доступа: <http://www.platonizm.ru/content/origen-protiv-celsa>.

41. Ориген. Против Цельса. Режим доступа: <http://www.platonizm.ru/content/origen-protiv-celsa>.

42. Ориген. Против Цельса. Режим доступа: <http://www.platonizm.ru/content/origen-protiv-celsa>.

43. Ориген. Против Цельса. Режим доступа: <http://www.platonizm.ru/content/origen-protiv-celsa>.

44. Ориген. Против Цельса. Режим доступа: <http://www.platonizm.ru/content/origen-protiv-celsa>.

45. Аверинцев, С. “Богословие в контексте культуры”. Наша философия. Режим доступа: <http://www.philosophy.co.ua/?p=1265>.

46. Григорий Богослов. “Слово 27. Против евномиан и о богословии первое, или предварительное”. В: Григорий Богослов. Пять слов о богословии. Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Bogoslov/slovo/27.

47. Григорий Богослов. “Слово 27. Против евномиан и о богословии первое, или предварительное”. В: Григорий Богослов. Пять

слов о богословии. Режим доступа:

https://azbyka.ru/otechnik/Grigorij_Bogoslov/slovo/27.

48. Дионисий Ареопагит. О небесной иерархии. Режим доступа:

https://azbyka.ru/otechnik/Dionisij_Areopagit/o-nebesnoj-ierarkhii/.

49. Дионисий Ареопагит. О Таинственном богословии. Режим

доступу: https://azbyka.ru/otechnik/Dionisij_Areopagit/o-tainstvennom-bogoslovii/.

50. Дионисий Ареопагит. О Божественных именах. Режим

доступу: https://azbyka.ru/otechnik/Dionisij_Areopagit/o-bozhestvennykh-imenakh/.

51. Дионисий Ареопагит. О небесной иерархии. Режим доступа:

https://azbyka.ru/otechnik/Dionisij_Areopagit/o-nebesnoj-ierarkhii/.

52. Дионисий Ареопагит. О Таинственном богословии. Режим

доступу: https://azbyka.ru/otechnik/Dionisij_Areopagit/o-tainstvennom-bogoslovii/.

53. Дионисий Ареопагит. О Божественных именах. Режим

доступу: https://azbyka.ru/otechnik/Dionisij_Areopagit/o-bozhestvennykh-imenakh/.

54. Михайлов, П.Б. “Естественное богопознание в греческой

патристике”. В: Философия религии: альманах. Ин-т философии РАН, под ред. В.К. Шохина. Москва: Наука, 2007. С. 253.

55. Максим Исповедник. Главы о любви. Режим доступа:

http://www.hesychasm.ru/library/max/max_gl.htm#1s.

56. Максим Исповедник. Главы о любви. Режим доступа:

http://www.hesychasm.ru/library/max/max_gl.htm#1s.

57. Максим Исповедник. Главы о богословии и домостроительстве

воплощения Сына Божия. Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Maksim_Ispovednik/glavy_o_bogoslovii_i_domostroitelstve_voploscheniya_Syna_Bozhiya/.

58. Максим Исповедник. Главы о богословии и домостроительстве воплощения Сына Божия. Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Maksim_Ispovednik/glavy_o_bogoslovii_i_domostroitelstve_voploscheniya_Syna_Bozhija/.

59. Максим Исповедник. Главы о богословии и домостроительстве воплощения Сына Божия. Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Maksim_Ispovednik/glavy_o_bogoslovii_i_domostroitelstve_voploscheniya_Syna_Bozhija/.

60. Иоанн Дамаскин. Источник знания. Режим доступа: <https://predanie.ru/ioann-damaskin-prepodobnyu/book/67886-ioann-damaskin-tvoreniya/#toc1>.

61. Фрагменты ранних стоиков. Т. II. Ч. 1. Москва, 1999. С. 27.

62. Месяц, С.В. “Понятие теологии в античной философии”. Философия религии: альманах. Ин-т философии РАН, под ред. В.К. Шохина. Москва: Наука, 2007. С. 245.

63. Тертуллиан. К язычникам. Режим доступа: http://khazarzar.skeptik.net/books/tertull/ad_natio.htm.

64. Августин. Творения. О Граде Божием. Том 3. Санкт-Петербург: “Алетейя”; Киев: УЦИММ-Пресс, 1998. С. 343, 373.

65. Боэций. “Комментарий к Порфирию”. В: Боэций. “Утешение философией” и другие трактаты. Сост., автор статьи о Боэции и отв. ред. Г. Г. Майоров; перевод В.И.Уколовой и М.Н. Цейтлина. Серия “Памятники философской мысли”. Москва: Наука, 1990. С. 64.

66. Боэций. “Каким образом Троица есть Единый Бог, а не три Божества”. В: Боэций. “Утешение философией” и другие трактаты. Сост., автор статьи о Боэции и отв. ред. Г. Г. Майоров; перевод В.И.Уколовой и М.Н. Цейтлина. Серия “Памятники философской мысли”. Москва: Наука, 1990. С.147.

67. Шохин, В.К. Теология. Введение в богословские дисциплины. Учебно-методическое пособие. Москва, 2002. С. 122.
68. Шохин, В.К. Теология. Введение в богословские дисциплины. Учебно-методическое пособие. Москва, 2002. С. 122.
69. Неретина, С.С. “Введение. Абеляр и особенности средневекового философствования”. В: Петр Абеляр. Теологические трактаты. Составление, перевод с латыни, вводная статья, комментарии, указатели Светланы Неретиной. Москва: “Канон+” РООИ “Реабилитация”, 2010. С. 47.
70. Шохин, В.К. Теология. Введение в богословские дисциплины. Учебно-методическое пособие. Москва, 2002. С.32.
71. Религиозное образование в светской школе. Теория и международный опыт в отечественной перспективе. Монография. Санкт-Петербург: Апостольский город, 2005. С. 61
72. Шохин, В.К. Теология. Введение в богословские дисциплины. Учебно-методическое пособие. Москва, 2002. С. 22.
73. Шохин, В.К. Теология. Введение в богословские дисциплины. Учебно-методическое пособие. Москва, 2002. С. 38.
74. Шохин, В.К. Теология. Введение в богословские дисциплины. Учебно-методическое пособие. Москва, 2002. С. 40.
75. Шохин, В.К. Теология. Введение в богословские дисциплины. Учебно-методическое пособие. Москва, 2002. С. 40–41.
76. Kelsey, D. *Between Athens and Berlin: The Theological Education Debates*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing, 1993. 235 p. P. 235.
77. Banks, R. *Reenvisioning Theological Education: Exploring a Missional Alternative to Current Models*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing, 1999. P. 203.

78. Brian, E. The Theology of Theological Education. Режим доступу: [http:// brian-edgar.com/wp-content/uploads/downloads/2010/05/Theology_of_Theological_Education.pdf](http://brian-edgar.com/wp-content/uploads/downloads/2010/05/Theology_of_Theological_Education.pdf).

79. Басаурі Зюзіна, Анна Марія. Становлення та розвиток сучасної іудейської теологічної освіти. Дисертація на здобуття ступеня кандидата філософських наук. С. 29.

80. Басаурі Зюзіна, Анна Марія. Становлення та розвиток сучасної іудейської теологічної освіти. Дисертація. С. 27–28.

81. Гаврилюк, Павел. Азбука катехизации. Режим доступу: <http://azbyka.ru/katehizacija/istorija-katekhizatsii-v-drevnej-tserkvi.shtml>.

82. Гаврилюк, Павел. Режим доступу: <http://azbyka.ru/katehizacija/istorija-katekhizatsii-v-drevnej-tserkvi.shtml>.

83. Гаврилюк, Павел. Режим доступу: <http://azbyka.ru/katehizacija/istorija-katekhizatsii-v-drevnej-tserkvi.shtml>.

84. Шарафиев, Тимур. 11 наставлений о приобретении знаний. Режим доступу: http://www.info-islam.ru/publ/religija/nastavlenija/11_nastavlenij_o_priobrenenii_znaniij/11-1-0-29816.

85. Ahmad Fauzi Abdul Hamid. Islamic education in Malaysia. Singapore: S. Rajaratnam School of International Studies, 2010. P. 9.

86. “Образование еврейское. Талмудический период”. Электронная еврейская энциклопедия. Режим доступу: <http://eleven.org.il/article/13027#04>.

87. Шарипова, Р.М. Концепции “национального просвещения” в мусульманских странах. Соотношение ислама и секуляризма. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства “Наука”, 1991. С. 79.

88. Брилев, Денис. “Высшее исламское образование в независимой Украине: эволюция и современное положение”. Релігієзнавчі нариси 4 (2013) 106–107.

89. “Университет”. Электронная еврейская энциклопедия. Режим доступа: <https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%A3%D0%BD%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%82>

90. Басаурі Зюзіна, Анна Марія. Становлення та розвиток сучасної іудейської теологічної освіти. Дисертація на здобуття ступеня кандидата філософських наук. С. 69.

91. Басаурі Зюзіна, Анна Марія. Становлення та розвиток сучасної іудейської теологічної освіти. Дисертація на здобуття ступеня кандидата філософських наук. С. 95.

92. В германии открыли факультет исламского богословия. Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/814901-v-germanii-otkryli-fakultet-islamskogo-bogoslovija.html>.

93. Андреев, Алексей. Венский университет открывает факультет исламской теологии. Режим доступа: <http://wordyou.ru/v-islame/venskiy-universitet-otkryvaet-fakultet-islamskoj-teologii>.

94. Михайлов, П.Б. “Вопросы византийской философии: новая книга В.М. Лурье”. Философия религии: Альманах 2008-2009. Отв. ред. В. К. Шохин, Ин-т философии РАН. Москва: Языки славянских культур, 2010. С. 446.

95. Шохин, В.К. “Теология как служанка философии, или современная версия традиционной метафизики”. В: Оксфордское руководство по философской теологии. Сост. Томас П. Флинт и Майкл К. Рей; ред. М. О. Кедрова; Ин-т философии РАН. Москва: Языки славянской культуры, 2013. С. 10.

96. Шохин, В.К. “Теология как служанка философии, или современная версия традиционной метафизики”. В: Оксфордское руководство по философской теологии. Сост. Томас П. Флинт и Майкл К.

Рей; ред. М. О. Кедрова; Ин-т философии РАН. Москва: Языки славянской культуры, 2013. С. 14.

97. Шохин, В.К. “Теология как служанка философии, или современная версия традиционной метафизики”. В: Оксфордское руководство по философской теологии. Сост. Томас П. Флинт и Майкл К. Рей; ред. М. О. Кедрова; Ин-т философии РАН. Москва: Языки славянской культуры, 2013. С. 15–16.

98. Баумейстер, А. “Призначення філософії та її межі: інтелектуальний спадок Томи Аквінського”. *Філософська думка* 4 (2012) 27.

99. Суинберн, Р. “Авторитет Писания, Традиция и Церковь”. В: Оксфордское руководство по философской теологии. Сост. Томас П. Флинт и Майкл К. Рей; ред. М. О. Кедрова; Ин-т философии РАН. Москва: Языки славянской культуры, 2013. С. 39.

100. Оксфордское руководство по философской теологии. Сост. Томас П. Флинт и Майкл К. Рей; ред. М. О. Кедрова; Ин-т философии РАН. Москва: Языки славянской культуры, 2013. 872 с.

101. Суинберн, Р. “Авторитет Писания, Традиция и Церковь”. В: Оксфордское руководство по философской теологии. Сост. Томас П. Флинт и Майкл К. Рей; ред. М. О. Кедрова; Ин-т философии РАН. Москва: Языки славянской культуры, 2013. С. 38.

102. Володимир, Митрополит Київський. “Завдання православного богослов'я в Україні на сучасному етапі”. *Філософська думка: Спецвипуск Sententiae II* (2011) 182.

103. Вестель, Юрій. Теологія як наука і предмет викладання: на шляху до концепції світської теологічної освіти в Україні. Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/daycomment/11403-teologiya-yak-nauka-i-predmet-vikladannya-na-shlyahu-do-konceptsiyi-svitskoyi-teologichnoyi-osviti-v-ukrayini.html>.

104. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.

105. Бурега, Володимир. “Складні питання богословської освіти”. Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/interview/24819-volodimir-burega-skladni-pitannya-bogoslovskoyi-osviti.html>.

106. Бурега, Володимир. “Складні питання богословської освіти”. Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/interview/24819-volodimir-burega-skladni-pitannya-bogoslovskoyi-osviti.html>.

107. Козырев, Ф.Н. Религиозное образование в светской школе. Теория и международный опыт в отечественной перспективе. Монография. Санкт-Петербург: Апостольский город, 2005. С. 50.

108. Grimmitt, Michael. “When is Commitment a Problem in Religious Education?” *British Journal of Religious Studies* 29.1 (1981) 42–43.

109. Це таблиця є адаптованою до потреб дослідження богословської освіти. Таблиця запропонована Ф. Козиревим. Див.: Козырев, Ф.Н. Религиозное образование в светской школе. Теория и международный опыт в отечественной перспективе. Монография. Санкт-Петербург: Апостольский город, 2005. С. 55.

110. От глиняной таблички – к университету. Образовательные системы Востока и Запада в эпоху древности и Средневековья. Под ред. Т.Н. Мантулис. Москва, 1998. С. 377

111. От глиняной таблички – к университету. Образовательные системы Востока и Запада в эпоху древности и Средневековья. Под ред. Т.Н. Мантулис. Москва, 1998. С. 381.

112. Огнев, Александр. Система образования в Византийской империи. Режим доступу: http://www.religare.ru/2_83355_1_21.html

113. Сірополко, С. Історія освіти в Україні. Підготував Ю. Вільчинський. 2-ге вид. Львів: Афіша, 2001. С. 28–29.

114. Сірополко, С. Історія освіти в Україні. Підготував Ю. Вільчинський. 2-ге вид. Львів: Афіша, 2001. С. 30.
115. Сірополко, С. Історія освіти в Україні. Підготував Ю. Вільчинський. 2-ге вид. Львів: Афіша, 2001. С. 29.
116. Лузан, П.Г., Васюк, О.В. Історія педагогіки та освіти в Україні. Навчальний посібник. 2-ге вид., доп. і перероб. Київ: ДАКККіМ, 2010. С. 20.
117. Сухова, Н.Ю. Высшая духовная школа: проблемы и реформы (вторая половина XIX века). Москва: Издательство ПСТГУ, 2006. С. 32.
118. Хижняк, З.І. Києво-Могилянська академія: Суспільно-політичні й ідеологічні передумови виникнення вищої освіти на Україні. Частина I–II. Київ: Т-во “Знання” України, 1991. С. 10.
119. Сірополко, С. Історія освіти в Україні. Підготував Ю. Вільчинський. 2-ге вид. Львів: Афіша, 2001. С. 46. Хижняк, З.І. Києво-Могилянська академія: Суспільно-політичні й ідеологічні передумови виникнення вищої освіти на Україні. Частина I–II. Київ: Т-во “Знання” України, 1991. С. 14.
120. Сірополко, С. Історія освіти в Україні. Підготував Ю. Вільчинський. 2-ге вид. Львів: Афіша, 2001. С. 54–55.
121. Сірополко, С. Історія освіти в Україні. Підготував Ю. Вільчинський. 2-ге вид. Львів: Афіша, 2001. С. 54–55.
122. Сухова, Н.Ю. Высшая духовная школа: проблемы и реформы (вторая половина XIX века). Москва: Издательство ПСТГУ, 2006. С. 33.
123. Власюк, О.П. *Philosophia rationalis* у Києво-Могилянській академії. Монографія. Вінниця, 2009. С. 76.
124. Бурега, В.В. Киевская духовная академия: очерк истории. Москва; Киев; Санкт-Петербург, 2013. С. 17–18.
125. Бурега, В.В. Киевская духовная академия: очерк истории. Москва; Киев; Санкт-Петербург, 2013. С. 19.

126. “Духовный регламент”. Електронна бібліотека Якова Кротова.
www.yakov.works.

127. Посохова, Л.Ю. ““Духовная академия” Слобожанщины”.
[http:// balakliets.kharkov.ua/kraevedenie/akademiiia-slobozhanshchiny](http://balakliets.kharkov.ua/kraevedenie/akademiiia-slobozhanshchiny).

128. “Духовный регламент”. Електронна бібліотека Якова Кротова.
Режим доступу: <http://yakov.works>.

129. Сухова, Н.Ю. Высшая духовная школа: проблемы и реформы
(вторая половина XIX века). Москва: Издательство ПСТГУ, 2006. С. 38.

130. Суториус, Костянтин. “Два рукописи Російської національної
бібліотеки з теологічними лекціями Йосифа Волчанського за 1721–1725
рр.”. Київська академія 2–3 (2006). Режим доступу: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/11870>

131. “Духовный регламент”. Електронна бібліотека Якова Кротова.
www.yakov.works.

132. “Духовный регламент”. Електронна бібліотека Якова Кротова.
www.yakov.works.

133. Див. Сухова, Н.Ю. Высшая духовная школа: проблемы и
реформы (вторая половина XIX века). Москва: Издательство ПСТГУ, 2006.
С. 41.

134. “Высочайший именной указ от 18 декабря 1797 г.» ПСЗ. Т.
XXIV. № 18273.

135. Сірополко, С. Історія освіти в Україні. Підготував Ю.
Вільчинський. 2-ге вид. Львів: Афіша, 2001. С. 191.

136. Сухова, Н.Ю. Высшая духовная школа: проблемы и реформы
(вторая половина XIX века). Москва: Издательство ПСТГУ, 2006. С. 68.

137. Сухова, Н.Ю. Высшая духовная школа: проблемы и реформы
(вторая половина XIX века). Москва: Издательство ПСТГУ, 2006. С. 123.

138. Чорноморець, Юрій. Загальна характеристика сучасної
православної теології. Режим доступу:

https://risu.org.ua/article_print.php?id=38710

&name=contemporary&_lang=ua&.

139. Сухова, Н.Ю. Высшая духовная школа: проблемы и реформы (вторая половина XIX века). Москва: Издательство ПСТГУ, 2006. С. 5.

140. Учебный комитет Русской Православной Церкви. Режим доступа: http://www.uchkom.info/index.php?option=com_content&view=article&id=303:2010-12-31-08-26-55&catid=28:2010-06-02-05-34-34&Itemid=4.

141. Українська Православна церква. Офіційний сайт. Режим доступа: <http://orthodox.org.ua/>.

142. Церква. Інфо. Офіційний сайт. Режим доступа: <https://www.cerkva.info/>.

143. Патріархія УАПЦ: Українська автокефальна православна церква. Офіційний сайт. Режим доступа: <https://church.net.ua/>.

144. Русская Православная Церковь Заграницей (Агафангела). Режим доступа: <http://www.hierarchy.religare.ru/h-orthod-rpczo.html>.

145. Українська Православна церква. Офіційний сайт. Режим доступа: <http://orthodox.org.ua/>.

146. Київська духовна академія і семінарія. Офіційний сайт. Режим доступа: <http://kdais.kiev.ua/>.

147. Луганский Богословский Университет в честь Архистратига Михаила. Режим доступа: <http://orthodox.org.ua/article/luganskii-bogoslovskii-universitet-na-chest-arkhistratiga-mikha%D1%97la-0>.

148. Кафедра богослов'я та гуманітарних дисциплін. Режим доступа: http://virtuni.education.zp.ua/info_cpu/node/4420.

149. Духовні навчальні заклади. Режим доступа: https://www.cerkva.info/pages/church_education.

150. Духовні навчальні заклади. Патріархія УАПЦ. Режим доступа: <http://church.net.ua/organizaciji/dukhovni-navchalni-zakladi.html>.

151. Інформаційний сайт Української Греко-Католицької Церкви. Режим доступу: <http://news.ugcc.ua/>.
152. Мукачівська греко-католицька єпархія. Офіційний сайт. Режим доступу: <http://www.mgce.uz.ua/>.
153. Єпископат. Офіційний сайт. Режим доступу: <http://epyskopat.org/>.
154. Івано-Франківська академія Івана Золотоустого. Офіційний сайт. Режим доступу: <http://ifbu.org.ua/>.
155. Станіславівська духовна семінарія, Станіславівська семінарія або Івано-Франківська семінарія імені святого священномученика Йосафата. Режим доступу: <https://ifds.org.ua/dlia-abiturienta-2.html>.
156. Університет Короля Данила. Кафедри. Режим доступу: <http://iful.edu.ua/kafedry/>.
157. Мукачівська греко-католицька єпархія. Офіційний сайт. Режим доступу: <http://www.mgce.uz.ua/>.
158. Всеукраїнський Союз Церков Євангельських Християн-Баптистів. Офіційний сайт. Режим доступу: <http://www.baptyst.com/>.
159. Всеукраїнський Союз Церков Євангельських Християн-Баптистів. Навчальні заклади. Режим доступу: <http://www.baptyst.com/navchalni-zaklady-vsts-yehb/>.
160. Братство Независимых Церквей и Миссий ЕХБ Украины. ОПИС СТРУКТУРИ БРАТСТВА. Режим доступу: <http://bibcm.org/opis-strukturi-bratstva>.
161. Асоціація місіонерських церков євангельських християн України. Про нас. Режим доступу: <http://amcesu.org/o-nas/>.
162. Українська Церква Християн Віри Євангельської. Відділ освіти. Режим доступу: <http://chve.org.ua/category/departments/department-of-education/>.

163. Євангельська церква «Християнська надія». Офіційний сайт. Режим доступу: <http://chc.org.ua/>.

164. ІНСТЕ - інститут дистанційного навчання теології. Офіційний сайт. Режим доступу: <https://inste.com.ua/>.

165. Церковь «Еммануил». Офіційний сайт. Режим доступу: <http://www.emmanuil.kiev.ua/>.

166. Українська Вільна Церква Християн Євангельської Віри. Офіційний сайт. Режим доступу: <https://ufccef.org.ua/uk>.

167. ДУХЦ "Царство Боже". Офіційний сайт. Режим доступу: <http://churchkg.org/>.

168. Навчання. Християнські доктрини та основи євангелізму. Режим доступу: <http://churchkg.org/pages/studying.html>.

169. Регионы и Церкви. Режим доступу: <http://cicccu.com/>.

170. Українська Християнська Євангельська Церква. Режим доступу: <http://wolua.org/>.

171. «Новое поколение». Офіційний сайт. Режим доступу: <http://newgeneration.in.ua/>.

172. Християнська Євангельська церква „Любов і зцілення”. Офіційний сайт. Режим доступу: <http://love-healing.org.ua/cerkva>.

173. Пастор Сандей Аделаджа. Біографія. Режим доступу: <http://www.godembassy.org/pastor/biography.html>.

174. Духовная Академия «ИИСУС НАВИН». Режим доступу: <http://www.godembassy.org/projects/qiisus-navinq.html>.

175. Союз християнських церков України "Слово життя". Офіційний сайт. Режим доступу: <http://wolukr.org/>.

176. Українська Уніонна Конференція Церкви Адвентистів сьомого дня. Офіційний сайт. Режим доступу: <https://uuc.adventist.ua/>.

177. Український адвентистський теологічний інститут. Офіційний сайт. Режим доступу: <http://uati.adventist.ua/>.

178. Українська Лютеранська Богословська Семінарія Святої Софії. Офіційний сайт. Режим доступу: <http://www.angelfire.com/ca4/saintsophiaseminary/index.html>.

179. Українська лютеранська церква. Офіційний сайт. Режим доступу: <http://ukrlc.org/>.

180. Библиейский институт Жатва. Офіційний сайт. Режим доступу: https://www.facebook.com/pg/%D0%91%D0%B8%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%BD%D0%B9%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%82%D0%96%D0%B0%D1%82%D0%B2%D0%B0-1101635649868022/about/?ref=page_internal.

181. Islam.ua. ДУМУ. Режим доступу: <http://islam.ua/>.

182. ДУМУ “Умма”. Режим доступу: <http://umma.in.ua/>.

183. Централизованная Религиозная Организация Духовное Управление Мусульман Республики Крым и г. Севастополь (ЦРО ДУМК). Режим доступу: <http://qmdi.org/>.

184. Азовское медресе открывает свои двери. Режим доступу: <http://qmdi.org/azovskoe-medrese-otkryivaet-svoi-dveri/>.

185. Родовое Огнище Родной Православной Веры. Режим доступу: <http://alatyр.org.ua/>.

186. Об'єднання рідновірів України. Режим доступу: <http://www.oru.org.ua/>.

- 187. Веды и Ведическая культура в современном мире. Режим доступу: <http://www.vedic-culture.in.ua/ru/>.

188. НПУ ім. М. Драгоманова. Режим доступу: <https://csr.npu.edu.ua/%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8/041%D0%B1%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B2%D1%8F>.

189. Інститут Екуменічних Студій. Режим доступу: <http://www.ecumenicalstudies.org.ua/>.

190. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. I. Москва: Госполитиздат, 1954. С. 41.

191. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. – 1918. – № 18. – С. 263.

192. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. I. Москва: Госполитиздат, 1954. С. 419–420.

193. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. I. Москва: Госполитиздат, 1954. С. 420–421.

194. Известия ЦК РКП(б) 33 (1921) 32–33.

195. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. I. Москва: Госполитиздат, 1954. С. 743.

196. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. I. Москва: Госполитиздат, 1954. С. 744.

197. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. I. Москва: Госполитиздат, 1954. С. 745.

198. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года (с последующими изменениями и дополнениями). Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1936.htm>.

199. Постановление ЦК КПСС от 10 ноября 1954 года “Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения”.

200. Закон СССР от 1 октября 1990 года № 1689-1 “О свободе совести и религиозных организациях”. Режим доступу: <http://www.r-komitet.ru/vera/26.htm>.

201. Закон СССР от 1 октября 1990 года № 1689-1 “О свободе совести и религиозных организациях”. Режим доступа: <http://www.r-komitet.ru/vera/26.htm>.

202. Закон України “Про освіту”. Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР) 34 (1991) 451.

203. Постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 1994 р. № 228 “Про порядок створення, реорганізації ліквідації навчально-виховних закладів”. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/228-94-п>.

204. Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації”. Відомості Верховної Ради УРСР 25 (1991) 283.

205. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 травня 1997 р.

№ 507 “Про перелік напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/507-97-п>.

206. Відбулося засідання Громадської ради при Міністерстві освіти і науки України. Режим доступу: <https://www.religion.in.ua/news/178-vidbulosya-zasidannya-gromadskoyi-radi-pri.html>.

207. Інститут релігійної свободи. Офіційний сайт. Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=172%3A1&catid=51%3Astats&Itemid=79&lang=uk

208. Відбулась зустріч міністра освіти України з керівниками християнських церков. Режим доступу: http://www.osvita.org.ua/news/37958.html?from=news_rss.

209. Рада з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/pro-minis>

terstvo/doradchi-organi/gromadska-rada-z-pitan-spivpraci-z-cerkvami-ta-religijnimi-organizacijami.

210. Відбулося засідання Громадської ради при Міністерстві освіти і науки України. Режим доступу: <https://www.religion.in.ua/news/178-vidbulosya-zasidannya-gromadskoyi-radi-pri.html>.

211. Дипломи та наукові ступені зі спеціальності богослів'я (теологія) можуть бути визнані в Україні. Режим доступу: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/6584-diplomi-ta-naukovi-stupeni-zi-specialnosti-bogoslivya-teologiya-mozhut-buti-viznani-v-ukrayini.html.

212. Наказ Міністерства освіти і науки України від 20 серпня 2003 р. № 563 “Про затвердження Положення про визнання іноземних документів про освіту”. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0878-03>.

213. Постанова Кабінету Міністрів України від 7 березня 2007 р.

№ 423 “Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника”. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/423-2007-%D0%BF>.

214. Вперше за часів незалежності України захищено богословську докторську дисертацію, офіційно визнану державою. Режим доступу: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/36326-vpershe-za-chasiv-nezalezhnosti-ukrayini-zaxishheno-bogoslovsku-doktorsku-disertaciyu-oficijno-viznanu-derzhavoyu.html

215. Державно-конфесійні стосунки. Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/43110/.

216. За участю представників Церков у Міносвіти України створили робочу групу з визнання дипломів духовних шкіл. Режим доступу: [https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/12755-za-uchastyu-](https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/12755-za-uchastyu)

predstavnikiv-cerkov-u-minosviti-ukrayini-stvorili-robochu-grupu-z-viznannya-diplomiv-duhovnix-shkil.html.

217. Влада і Церква доопрацьовують проект постанови Кабміну щодо визнання дипломів вищих духовних навчальних закладів. Режим доступу: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/18519-vlada-i-cerkva-doopracovuyut-proekt-postanovi-kabminu-shhodo-viznannya-diplomiv-vishnix-duhovnix-navchalnix-zakladiv.html>.

218. Голова Комітету з питань науки і освіти обговорила з представниками Церков питання державного визнання богословських навчальних закладів. Режим доступу: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/20694-golova-komitetu-z-pitan-nauki-i-osviti-obgovorila-z-predstavnikami-cerkov-pitannya-derzhavnogo-viznannya-bogoslovskix-navchalnix-zakladiv.html.

219. Організатори конференції “Богослов’я в Україні: організаційний та освітньо-науковий контекст” підвели підсумки. Режим доступу: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/21529-organizatori-konferenciyi-bogoslovyu-v-ukrayini-organizacijnij-ta-osvitno-naukovij-kontekst-pidveli-pidsumki.html.

220. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо визнання документів про освіту та наукові ступені, що видаються духовними навчальними закладами). Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=47520.

221. “Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо визнання документів про освіту та наукові ступені, що видаються духовними навчальними закладами). Режим доступу: https://mail.google.com/mail/u/0/#advanced-search/subset=all&has=yresh07%40gmail.com&within=1y&sizeoperator=s_sl&sizeunit=s_smb&date=2013%2F04%2F23&query=yresh07%40gmail.com+after%3A2012%2F4%2F23+before%3A2014%2F4%2F24/13fa6bae01f1d475.

222. УПЦ просить парламент розглянути цілу низку законопроектів. Режим доступу: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/23208-ucp-prosit-parlament-rozglyanuti-cilu-nizku-zakonoproektiv.html>.

223. Закон України “Про вищу освіту”. Відомості Верховної Ради 37–38 (2014) 2004. Режим доступу: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

224. Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 29 березня 2011 р. № 295 “Про затвердження порядку визнання і встановлення еквівалентності в Україні документів про освіту, виданих навчальними закладами інших держав”. Режим доступу: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0529-11>.

225. Ректор Ужгородської богословської академії пропонує проект постанови уряду «Про порядок визнання документів про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання вищих духовних навчальних закладів». Режим доступу: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/27448-ректор-uzhgorodskoyi-bogoslovskoyi-akademiyi-proponuye-proekt-postanovi-uryadu-pro-poryadok-viznannya-dokumentiv-pro-vishhu-osvitu-naukovi-stupeni-ta-vcheni-zvannya-vishnix-duhovnix-navalnih-zakladiv.html.

226. Молодіжна асоціація релігієзнавців. Офіційний сайт. Режим доступу: <http://mar.in.ua/ua/>.

227. Постанова Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 р.

№652 “Про державне визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих закладами вищої духовної освіти”. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/652-2015-%D0%BF>.

228. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 30 травня 2011 р. № 550 і від 19 серпня 2015 р. № 652. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/74-2018-%D0%BF>.

229. Постанова Кабінету Міністрів України від 9 серпня 2017 р. № 595 «Про внесення змін до Порядку державного визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих закладами вищої духовної освіти». Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/595-2017-%D0%BF/paran2#n2>.

230. Деякі питання державного визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0678-16/paran5#n5>.

231. Положення про Комісію з державного визнання документів про наукові ступені та вчені звання. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0679-16/paran4#n4>.

232. Закон України «Про освіту». Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

233. У МОН вручили перші свідоцтва про державне визнання документів про вищу духовну освіту. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-novini-2016-12-13-foto-do-novini-z-duxovenstvom>

234. Закон України «Про затвердження Порядку присвоєння вчених звань науковим і науково-педагогічним працівникам». Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0183-16>.

235. Про затвердження Порядку присвоєння вчених звань науковим і науково-педагогічним працівникам. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0183-16>.

236. Галузь знання «Богослов'я» та богословські спеціальності. Режим доступу: <http://www.khromets.in.ua/blog-hromca/zapisgaluznannabogoslovatabogoslovskispecialnostibezzagolovka>.

237. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р.

№ 266 «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти». Єдиний веб-

портал органів виконавчої влади України. Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248149695>.

238. Про затвердження та введення в дію Методичних рекомендацій щодо розроблення стандартів вищої освіти. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-povidomlennya-2016-06-01-metodichni-rekomendacziyi-shhodo-rozroblennya-stand>

239. TUNING Educational Structures in Europe. Режим доступу: <http://www.unideusto.org/tuningeu/>.

240. Проекти стандартів вищої освіти. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/naukovo-metodichna-rada-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini/proekti-standartiv-vishoyi-osviti>.

241. Закон України «Про вищу освіту». Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

242. В Україні вперше дозволено засновувати релігійні загальноосвітні навчальні заклади. Режим доступу: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/29335-v-ukrayini-vpershe-dozvoleno-zasnovuvati-religijni-zagalno-osvitni-navchalni-zakladi.html.

243. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів). Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52915.

244. Казанова, Хосе. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби. Пер. з англ. Олексія Панича. Київ: Дух і літера., 2017. С. 126–127.

245. Коваленко, Л. «До проблем релігійної освіти в світській державі». Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/8897/.

246. Панич, О. “Церква – університету: український контекст”. *Філософська думка* 1 (2014) 94.

247. Боберо, Жан. “Світськість: французька винятковість чи універсальна цінність?” *Дух і літера* 13–14 (2014) 233.

248. Бурега, Володимир. “Складні питання богословської освіти”. Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/interview/24819-volodimir-burega-skladni-pitannya-bogoslovskoyi-osviti.html>.

249. Сухова, Н.Ю. Высшая духовная школа: проблемы и реформы (вторая половина XIX века). Москва: Издательство ПСТГУ, 2006. С. 5.

250. Казанова, Хосе. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби. Пер. з англ. Олексія Панича. Київ: Дух і літера, 2017. С. 10.

251. інтегрована навчально-дослідницька програма з теології. Режим доступу: https://docs.google.com/document/d/1FQcoaUcQ8AXndnHn_sMbAKD_zVZBaU9TnmAEoeMksYw/edit

252. Евро-Азиатская аккредитационная ассоциация. Сайт. Режим доступу: <http://e-aaa.org/>.

253. Освітні програми. Режим доступу: <http://realis.org/uk/educational-programs/spet>.

254. Закон України «Про вищу освіту». Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

255. Постанова Кмбінету Міністрів «Про затвердження Положення про порядок реалізації права на академічну мобільність» Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2015-%D0%BF>.

256. Закон України «Про затвердження Положення про порядок реалізації права на академічну мобільність». Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/579-2015-%D0%BF>.

257. Постанова Кмбінету Міністрів «Про затвердження Положення про порядок реалізації права на академічну мобільність» Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2015-%D0%BF>.

258. Sustainable Development Goals. Режим доступу: <http://www.uis.unesco.org/Education/Documents/iscd-2011-ru.pdf>.

259. UNESDOC. Цифрова бібліотека. Режим доступу:
<http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002331/233137r.pdf>.

260. Cedefop. Projects. Режим доступу:
<http://www.cedefop.europa.eu/en/events-and-projects/projects/validation-non-formal-and-informal-learning>.

261. Центр дослідження релігії. Режим доступу:
<https://csr.npu.edu.ua/%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8/%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8>.

262. Talbot School of Theology. Режим доступу:
<http://www.talbot.edu/>.

263. Евангельская Теологическая семинария. Режим доступу:
<http://evangelts.org/ru/content/onlayn-programma-bakalavra>.

264. Інститут Богословських Наук Непорочної Діви Марії. Офіційний сайт. Режим доступу: <http://ibn-gorodok.org.ua/invite/>.

265. Інститут релігійних наук святого Томи Аквінського. Режим доступу: <https://tomainstytut.org/pro-nas-2/istoriya-misiya-kolektiv/>.

266. Київська духовна академія. Офіційний сайт. Режим доступу:
<http://kdais.kiev.ua/event/>

267. Університетом кардинала Стефана Вишинського. Офіційний сайт. Режим доступу: <https://uksw.edu.pl/pl/>

268. Цикл лекцій про штучний інтелект. Режим доступу:
<https://ucu.edu.ua/events/tsykl-lektsij-pro-shtuchnyj-intelekt/>.

269. Викладачі і курси «Премудрості-online». Режим доступу:
<http://orthodoxy.org.ua/data/vikladachi-i-kursi-premudrosti-online.html>.

270. Літня богословська школа в Свято-Успенській Унівській лаврі. Режим доступу: <http://theologia.ucu.edu.ua/akademichni-programy/dodatkoviprogramy/100-litnja-bogoslovska-shkola-v-svjato-uspenskij-univskij-lavri>.

271. 17 учнів-дослідників релігії вивчали протестантизм в організованій Малою академією наук профільній школі (ФОТО). Режим доступу: <https://r500.ua/17-uchniv-doslidnikiv-religiyi-vivchali-protestantizm-v-organizovanij-maloyu-akademiyeu-nauk-profilnij-shkoli-foto/>.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації

1. Богословська освіта в Україні: релігійний і світський контекст. – Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. – 312 с.
2. Хромець В. Л. Структурна класифікація релігії / В. Л. Хромець // Наук. вісн. Чернів. нац. ун-ту : зб. наук. пр. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2010. – Вип. 512–513. Філософія. – С. 185–191.
3. Хромець В. Л. Нові форми інституалізації теології в світській системі освіти України / В. Л. Хромець // Філосо. Думка. – Спецвип : Sententiae III. Християнська теологія і сучасна філософія. – Вінниця : ВНТУ, 2012. – С. 6–12.
4. Хромець В. Л. Види та форми християнської богословської освіти / В. Л. Хромець // Наук. часоп. Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія : [зб. наук. пр.]. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 28 (41). – С.3–6.
5. Хромець В. Л. Поняття “богословська освіта” в релігієзнавчому осмисленні / В. Л. Хромець// Софія : гуманітар.-релігієзнав. вісн. – 2015. – № 2(4). – С. 64–69.
6. Хромець В. Л. Об’єкт, предмет богослов’я та його розмежування з іншими сферами знання про релігію / В. Л. Хромець // Освітній дискурс : зб. наук. пр. – Київ : Вид-во “Гілея”, 2018. – Вип. 5 : Гуманітарні науки. – С. 109–118.
7. Хромець В. Л. Світськість і конфесійність в теорії і практиці богословської освіти / В. Л. Хромець // Практ. філософія : наук. журн. – 2018. – № 2 (68). – С. 187–193.
8. Хромець В. Л. Законодавче розв’язання визнання результатів освітньої діяльності українських закладів вищої духовної освіти / В. Л.

Хромець // Мультиверсум : філос. альм. – 2018. – Вип. 1–2 (163–164). – С. 122–135.

9. Хромець В. Л. Антиномії розвитку богословської освіти в пострадянській Україні / Хромець В. Л. // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. – Київ : Вид-во “Гілея”, 2018. – Вип. 134 (7). – С. 311–317.

10. Хромець В. Л. Конфесійні та світські форми функціонування богослов'я та богословської освіти / Віталій Хромець // Вісн. Львів. ун-ту. Серія філософсько-політологічні студії. – 2018. – Вип. 18. – С. 236–244.

11. Хромець В. Л. Нормативно-правове врегулювання діяльності духовних закладів вищої освіти в умовах нового освітнього законодавства України / В. Л. Хромець // Освітній дискурс : зб. наук. пр. – Київ : Вид-во “Гілея”, 2018. – Вип. 6–7 : Гуманітарні науки. – С. 104–116.

12. Хромець В. Л. Початок формування нормативно-правового забезпечення богословської освіти в незалежній Україні / Хромець Віталій // Схід : аналіт.-інформ. журн. [Серія] Філософські науки. – 2018. – № 3 (155). – С. 88–93.

13. Хромець В. Л. Пошуки законодавчого вирішення визнання результатів освітньої та наукової діяльності українських духовних закладів вищої освіти / Хромець В. // Нова парадигма: філософські і соціологічні науки : [журн. наук. праць]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. – Вип. 133. – С. 55–65.

14. Хромець В. Л. Форми отримання богословської освіти та їх розвиток в перспективі трансформацій богословської освіти майбутнього / В. Л. Хромець // Освітній дискурс : зб. наук. пр. – Київ : Вид-во “Гілея”, 2018. – Вип. 7 : Гуманітарні науки. – С. 105–114.

15. Хромець В. Л. Систематична богословська освіта доксологічного типу на теренах України у XVII–XVIII ст. / В. Л. Хромець // Практ. філософія. – 2018. – № 3 (№ 69). – С. 158–166.

16. Хромець В. Л. Сучасний дискурс богослов'я та богословської освіти в Україні / В. Л. Хромець // Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія "Гуманітарні студії". – 2018. – Вип. 295. – С. 126–134.

17. Хромець В. Л. Академічний тип богословської освіти на території України в XIX на початку XX століття: утвердження та становлення / Віталій Хромець // Наук. зап. Нац. ун-ту "Острозька академія". Серія "Філософія". – 2018. – Вип. 21. – С. 50–55.

18. Хромець В. Л. Богослов'я та філософія у пошуках власної ідентичності в античності та середньовіччі / Віталій Хромець // Наук. вісн. Чернів. нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. Серія: Філософія. – 2018. – Вип. 799. – С. 67–74.

19. Хромець В. Л. Парадигмальні тенденції майбутнього розвитку богословської освіти в Україні / В. Л. Хромець // Софія : Гуманітар.-релігієзнав. вісн. – 2018. – № 3 (12). – С. 32–35.

20. Хромець В. Л. Типологія богословського образования / Віталій Хромець // *Modern Science – Moderní věda*. – Praha. – Česká republika, Nemoros. – 2018. – № 3. – С. 71–82.

21. Хромець В. Л. Специфіка богословського образования на території України в період середньовіччя і раннього модерну / V. Khromets // *Innovative Solutions In Modern Science*. – Dubai. – 2018. – № 4 (23). – P. 163–175.

22. Хромець В. Л. Формування академічного типу богословської освіти на теренах України у XVIII – XIX столітті / Віталій Хромець // *European philosophical and historical discourse*. – 2018. – Vol. 4. – Issue 2. – P. 50–54.

23. Khromets V. L. The Condition of Theological Education in Ukraine / Vitaliy Khromets // *Kultura – Media – Teologia*. 2018 nr 32, p. 192–221.

24. Хромець В. Л. Протобогословська освіта: огласительні училища, школи при архієрейських домах та монастирях / Віталій Хромець // *Власть и общество (история, теория, практика) : научн. журн.* – 2018. – № 2 (46) 2018. – С. 150–156.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

25. Хромець В. Л. Визнана (невизнана) богословська освіта в Україні: пошуки виходу із замкненого кола / В. Л. Хромець // *Труди Київ. духов. акад.* – 2013. – № 19. – С. 311–316.

26. Khromets V. L. The Situation and Perspectives of Theological Education in Ukraine / Vitalii Khromets // *Proceedings of the international conference “academic theology in a post-secular age”*. Delm – Development of Ecumenical Leadership in Mission Network with the support of ICCO – Kerk in Actie (Utrecht, Netherlands). Lviv 2013. – Pp.77–79.

27. Хромец В. Л. К проблеме феноменологического подхода в религиоведении / В. Л. Хромец // *Феноменология религии: между сакральным и профанным : Материалы междунар. зим. религиовед. шк. / научн. ред. А. В. Белокобыльский, О. С. Киселёв.* – Донецк : Донбасс, 2011. – С. 20–30.

Праці, опубліковані в інших виданнях

28. Хромець В. Л. Теологічне знання та теологічна освіта в контексті освітньої політики України / В. Л. Хромець // *Державно-конфесійні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку / за ред. В. Д. Бондаренка та І. М. Мищака.* – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – С. 477–485.

29. Khromets, V. (2013) “Islamic Education in Ukraine: Challenges and Future”, in E. Aslan & M. Rausch (Eds.) in cooperation with S. Sertkan and Z. Windisch, *Islamic Education in Secular Societies*, Peter Lang, Wien, pp. 197–204.

30. Хромец В. Л. Высшее религиозное образование в Украине: перспективы развития / В. Л. Хромец // Религиозные организации в общественном пространстве Беларуси и Украины: формирование механизмов партнерства. – Вильнюс : ЕГУ, 2014. – С. 218–222.

31. Хромец В. Л. Теологическое образование в протестантских высших учебных заведениях Украины в контексте нового закона о высшем образовании / В. Л. Хромец // Богословские размышления : евро-азиат. журн. богословия. – 2015. – Спецвып. : Реформация. История и современность – С. 180–185.